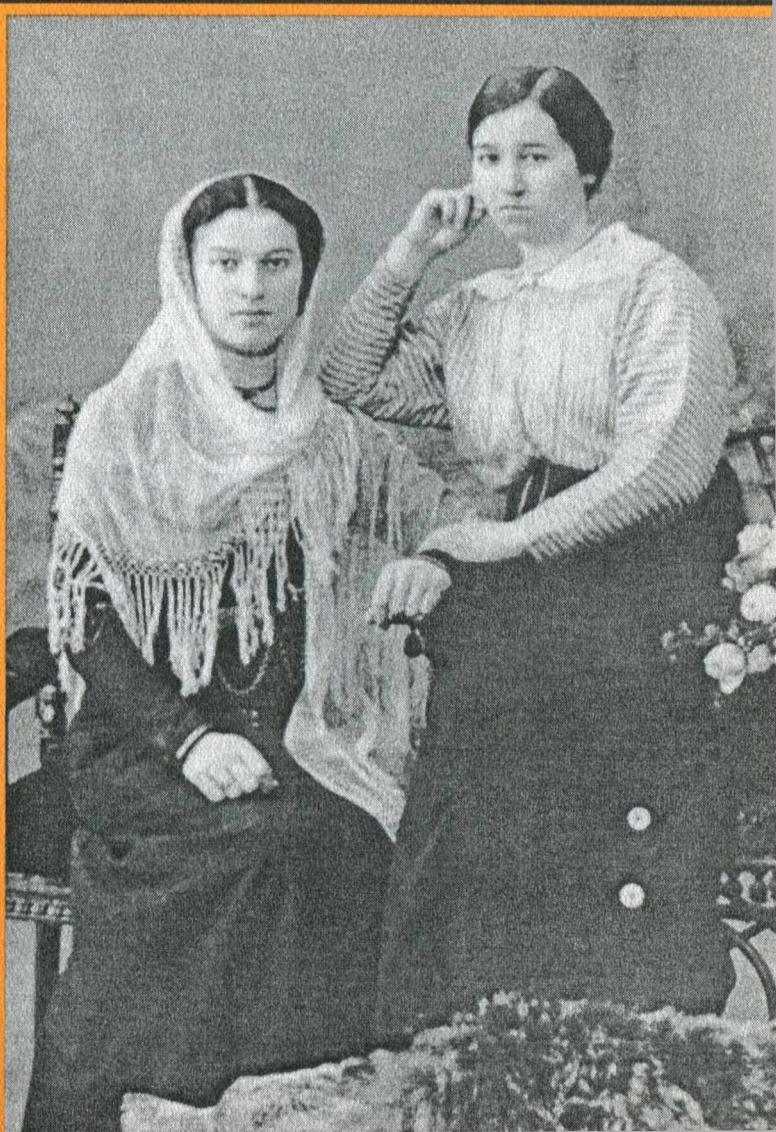

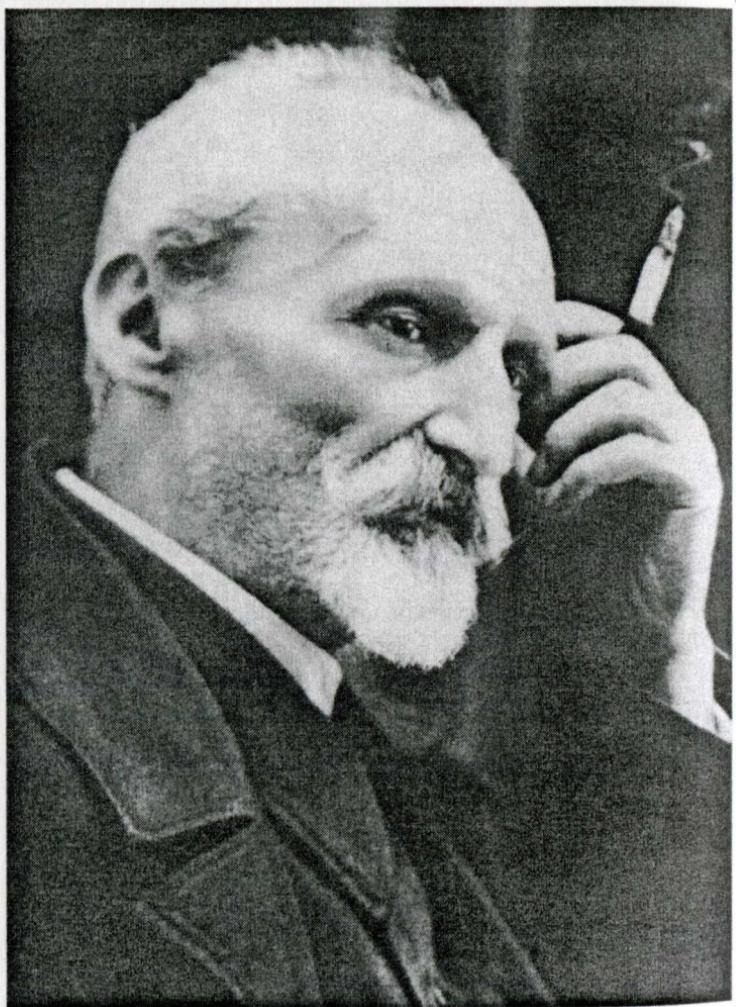
Адасын сағ фолицер афтиң миссанғанбы хүнзен сый.
Байзаз өсійиниң кесіңдер хөчидытсың, фәндиңдей азисе
мокитсың, се үарқ әгер ишіна искеңсей әсерстанарайсың.

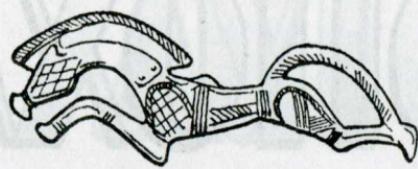
ОСКАР УАЙЛЬД

12
2004

MAX АУГ

新石器时代晚期的油灯和战国时期的漆油灯
秦汉时期的漆油灯和晋代的漆油灯

新石器时代晚期的油灯和战国时期的漆油灯

秦汉时期的漆油灯

晋代的漆油灯 —— 漆油灯的出现

新石器时代晚期的油灯

战国时期的漆油灯 —— 漆油灯的出现
秦汉时期的漆油灯 —— 漆油灯的出现

НАША ЭПОХА

Издается с мая 1934 года

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ
РЕСПУБЛИКИ СЕВЕРНАЯ ОСЕТИЯ-АЛАНИЯ

Главный редактор – Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств.секретарь, проза — Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия — Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Гриш БИЦОЕВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Фариза ДЗАСОХОВА, Елизавета КОЧИЕВА, Анатолий КУСРАЕВ,
Наира НАКУСОВА, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2004

MAX АУГ

12
'04

Журнал цәуы 1934 азы майә фәстәмә

РЕСПУБЛИКӘ ЦӘГАТ ИРЫСТОН-АЛАНЫ
ФЫСДЖЫТЫ ЦӘДИСЫ АӘРВЫЛМАӘЙОН ЖУРНАЛ

Сәйраг редактор — ХЪОДЗАТЫ Ахсар

Редакци

Бәрнөн секретарь, прозә — ГУСАЛТЫ Барис
Поэзии, драматурги — МАМЫҚБАТЫ Хъазыбек

Журналы әхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, БИЦЬОТЫ Гриш, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
ДЗАСОХТЫ Фаризәт, КОСТЫ Лизә, КҮУСРАТЫ Анатоли,
НӘКУЫСАТЫ Наирә, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2004

НОМЫРЫ ИС:

НАФИ. Сагъаэдон. Амдзәвгәтә	5
ХУЫГАТЫ Сергеј. Бимбол аәмә Дзиндзол. Радзырд	16
СКЪОДТАТИ Эльбрус. Сифтәрон. Амдзәвгитә	35
ХЪАУЫРАТЫ Дауыр. Рагбонты артәй	43

НОГ НОМ

ФИДАРАТЫ Руслан. Тулы мә уәрдон. Амдзәвгәтә	56
ЦОКОЛАТЫ Насыргег. Дзывгъусаг рагон хабәрттә	64

СФӘЛДЫСТАДОН БЫНТАЕ

БЫРНАЦТЫ Васили. Ираәд. Радзырд	69
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	84

ЛИТЕРАТУРӘЙЫ ФАРСТАТӘ

ДЖЫККАЙТЫ Шамил. Амдзәвгә аәмә поэзи	96
ХЪОДЗАТЫ Ахсар. «Хох фәңәуынц»	106

ПУБЛИЦИСТИКАЕ

КЪАБЕРТЫ Нодар. Гуыргә – къаддәр...	116
--	-----

АХУЫРГӘНӘГӘН АЕХХУЫСӘН

ДЗОДЗЫККАТЫ Зәидә. Фысгә аәмә дзургә ныхасы нормәты хицәндзинад	122
---	-----

АРВИСТОН

130

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ

143

2004 азы «Мах дуг» ныммыхуыр кодта

150

САГЬÆСДОН

ЗЫМÆГОН АЕХСÆВ ЦЫТЫ УÆЛМÆРДЫ

Хъызы... Нæ мæрдтæй мит æмхуызон
Нымбæрзта алкæмæн йæ цырт, —
Нæй мард лæгæн уæлæрвты хъузон,
Нæ хъуысы буц зæдтæм йæ дзырд...

Ам хъал мардæн — бæрæг цырт — бронзæ!..
Мæгуырæн — саумæрæй обау...
Хъæздыг, — лæггад кæны йæ рондзæй!..
Мæгуыр, — кæд зыдта, кæ, æгъдау?!

Зымæгон тар æхсæв ысхъызыд,
Æмæ йæ цасфæнды æлгъит,
Ыскодта салд мæрдты æмхуызон:
Обауæй, бронзæйæ — дæлмит!..

Æмæ цынæ лæг ис ам зæххы, —
Мыггагмæ тар дæлдзæхмæ хаст:
Сæ иу уыд хæст хæрам, фыдæхыл,
Уыд иинæ — фарны къалиу раст!..

Сæ иу — козбау, зыдта æвдисын
Æппæтхъом хицæуттæн йæхи!
Уыд иинæмæн йæ фæлыст хъисын,
Уыди йæ мæрдты уæнгæл хин!..

Сæ иу фæди кæстæр æнустæм,
Йæ удæй зæдты 'мсæр, рæстаг.
Уæлæуыл дæр нæ кодта бустæ,
Мæрдты дæр — мадзура, хъæстаг...

Уыд иу та хидау ләг, — ныңдау и,
 Йә уд та уыд, дәлдзәхau, тар:
 Уәләуыл басгуыхти фәсдзәүин,
 Мәрдты дәр агуры әлдар!..

2003.28.04

ЗӘРОНДЫ ТӘРГАЙ

Нә Ир, хәссын дәм ныр әргомәй
 Мә уды хъаст әмә ныббар:
 Аэз заргә байрәэтән нә комы
 Аәмә ныр дәр нә кәнын сар.

Фәлә мыл сәвәрдәуыд сонтај
 Аәфсондз уәззаяу, — ләг, дам, дә ныр!..
 Фыйяуәй батыдтон мә бонтә:
 Цыдтән куы заргә, куы әмымр.

Мә уд цәфәй нә кодта къахыр,
 Нә тарст әффхәрд әмә зынәй;
 Күстыл, дәллаг галау, фәцахуыр, —
 Фәхицән сын нырмә дәр нәй.

Мә сонтај дәр нә зыдтон зивәг,
 Фәливын нәй мә нывы фыст.
 Да армәй райстон, Ир, хәрзиуәг, —
 Ләварау мын ныббастай күист!

Фыйяуәй, хосдзауәй, хуымонәй
 Ләгау әз бавзәрстон әппәт.
 Фәцардтән иугъәдон рәмонәй, —
 Аәвәсмөн ләг нә кәны мәт.

Фәлә цәуын ныр дардмә балцы,
 Мә фәндтыл нал дарын дзылар:
 Мә бон дын саразын цы баци,
 Да кәстәртән уый фод хәлар!

Мән царды хорзәхәй цы хъуыди?..
 Айдагъ дә фәлмән дзырд, нәртон, —
 Цәмәй мә сонт зарәг, мә хъуыды
 Нывәстайн нывыл, бәстон.

Бәргә, куы зыдтайн, хъәбулау,
 Рәвдыйд, уәд циу адзал, йе сон!
 Ныр та мә хур дәлдзәхмә тулы,
 Уәд ис мә тәргайән аәфсон!..

2004.20.03

НЫХАС АӘМГАРМӘ

Букуылты Алыхсымә

Фыдәвзарапәй батыдтай ды алцы, —
 Хәстәй уа, хастәй, мастәй уа, зынай,
 Фәлә ныры цард, — джидзәгтаг тәлмаңау, —
 Хуыцауы гакк йә цагъд базыртыл наәй...

Уәеддәр хъәцәм: адзалмәй йын фәбыхсәм,
 Тындзгәй йыл нау, — наә фәстаг уис хәссәм.
 Нә мәстыты хъыңтыдаэттәй аәрәхсәм
 Нә цәстытә, стәй рухс арвмә кәсәм...

Уым агуырдтам зәххон ләгән хәрзиуәг —
 Зәрдәйы рай, рәстад аәмә аив;
 Зәххон царды хәствәдис аәмә зиуәй
 Нәхи наә кодтам сонтәй дәр тылиф.

Цы йә 'мбәхсәм, Хуыцауы фәтк — фәлдисын
 Дунейы фарн — цәрәнбонты уыдис
 Нә бәллиц, аәмә не 'мгәрттәй аәвдисән:
 Нәхи хисты фаг дәр иу хъәуән наә ис.

Цы уа, уый уәд! Фәци наә күист, наә хъазуат,
 Нә хур — ныгуылд, уәлхох ма ис йә тыл...
 Атт, атт, аәфсымәр, бонтәй ма цы аzzад,
 Салдатау уыдон батонәм нывыл!

2004.26.04

УӘЛБИКЬОН ХИЦАУ

Фыдгой мән рагәй дәр нә уырны,
Нә уарзың дамтае, загъта-багъта...
Нә хицауыл нындәгъед уыдырны, —
Дывәлдах бохъхтыртә әруагъта...

Әмә зәгтьы: “Ләгмә хәрзхуызәй,
Уәлләй, нә фәүәнды йә адзал!
Зымәг мыл рацыди тыгъдызәй,
Үәddәр мәенмә нә хъары уазал!

Цәрын!.. Мә сәр әнцайы арвыл, —
Зәххон хуыцау фәдән мә рады:
Тәфәбон баңыд ам йә тарфы,
Әз та уәд сатәджы фәбадын!

Мә уәнтүл арвы цъәх, нымәтау.
Мә цард — әрвон дзәнәт, хәдәфсон!
Ам хур дәр не ’ххәссы әппәтүл
Әмә кәйдәр зыныл цы тыхсон?!”

Нә хъәуы, хорз хицау, нә хъәуы!..
Цы нә вайыйы, — куы 'р҆цәуа исты!..
Фәлтау дә бәстү мах фәхист уәм,
Ләгбындар мауал уәд нә хъәуы!..

2003.06.06

НЫХАС ГУТОНДАРИМӘ

- Уә, гутондар, куыд зәронд дә, куыд рагон?..
Әви дын нәй, дәу чи раива, ахәм?
- Мә кәстәр мын ысси, дәуау, әддагон, —
Хәрзиунәгәй нә зәх дзывырәй къахын...
- Уә гутондар, куыд фәразыс нә хәхты,
Әви дә уд тызмәг дугты ыснарәг?..
- Ләппу, әз ма тыххәй ләууын мә къахтыл,
Үәddәр нырма — нә бинонтән сә дарәг...

— Уә, гутондар, кәд нал ләууы дә хъастә
Нә хәхты, уәд күйд бавәрәм нае бәстә?..
— Хынцфарст нае махмә зонды гакк, мә кәстәр,
Фәлтау-ма адар а гутон мә бәсты. —

Æз дәр чысыл ысулафон... Æризәр,
Уәд гал дәр йе 'фсондз сисынмә фәбәллы...
— Разы!. Дә арм, аргъәвст сәнүккау, ризы,
Мәнән та ме уәнг айвазын амбәллы...

2004.23.05

ГУТОНДАРЫ ЗАРӘГ

Æйс, цәугә, мә къобортә, —
Райдыдта нае хәст:
Хъугәмттә 'мә къуыбыртә
Сфәйлауәм аххәст!

Нәмыг мәры амбәхсти,
Уәд забад кәнәд!
Ма цу, хъарәг, а 'ввәхсты,
Зарәг, немә хәт!

Хур уәд сабыр рагуалдзәг, —
Æвзартән ахдон!
Тары-иу сыл раудаң
Арв йә цәстәй дон!

Хызт уәнт Ир тәфәбонтәй,
Уәд йә зонд та бадт!
Уастырджи, дә фәдонтән
Дуджы хорзәх ратт!

Галты фәстә — гутонвәд,
Судзины фәдзәл...
Зәххы фарн аелутон уәд,
Арвы цъях — әдзәм!

2004.24.05

ХӘЕСТОН РАЙСОМ ЦХИНВАЛЫ

1. АЕНӘБАРЫ ЦИН

Ног та сыйтад бәзджын тар нә бәстәй:
Арвыл — рухсәй әхсар.
Ног та иу фәлтәр батыдтам хәстәй, —
Иу фыдräестәджы сар.

Арвәй бузныг! — Нә фәхъуыди ничи,
Ис цәфтә дәр хәрзңъус,
Үәд нә сау хъыгтыл сәхгәнәм ричъи,
Үәд нә цәсты бын — хус.

Афтә тухиты сау бонтә 'рвитәм,
Хонәм тохы бон — Цард.
Уый — цәмәй уа сәрибар нә Фидән,
Судза къонаты арт!

2004.18.04

2. ИУНАЕГ ХЪУГ

Ног та арвы рухс Дунейыл разәй:
Әхст фәсабыр, үәд — цардән фәраз!
Мәнә сау хъуг йәх хидауы разәй
Араст хизынмә горәты раз...

Хъуг әнкъард у: хәстон рад кәй хай уа,
Уый тыхст вәййы — йә кой у йә сәр...
Хъуг әембары: ләг иугәр ысхайуан,
Үәд ысваййы уый фосәй фыддәр...

Хъуг, әнкъард хъуг, әппәт дәр әембары,
Уымән нал хәссы рухс бон дәр цин:
Кәд нә Хуыцау аргом хәрам бары,
Үәд рәстдзинад фәдәлдон, фәци!..

Үәд цәрын дәр нәу адджын йә удән,
Үәд цы уәлдай у, — бон уа, әхсәв?..
Ләг цы фәуа?.. Йә фыдгул әм худы:
“Рацәр сәфтәгәй цәфхады 'хсән!..”

Сау хъуг — саударәг! — иунәгәй хизы, —
 Мард йә урс род, ысуинаг уәныг...
 Сау, хъәдабә цәстыхаутыл ризы
 Мады судзгә-уыраугә цәссыг...

Ног та боны рухс Дунейыл разәй,
 Эхст фәсабыр, арчтыңында Цард.
 Араст сау хъуг йә хиңауы разәй
 Уынджы хизынмә, — иунәг, әнкъард...

2004.19.08

ФАРНЫ УАЦ

Августы 20-әм бон изәрырдәм
 хәсты bogъ-bogъ фәхъус, фәсәцә,
 стәй бынтондәр бамыр...

Цы 'рцыд?.. Цы ныхгәдта сә кәмттә
 Мәләты сау гәрзтән әваст?..
 Нымбәхсти хәсты азәлд кәмтты,
 Фәхъус и сармадзанты уаст.

Фәкодтой минетә сә ниудәй
 Дзыхъләуд. Уысмә мәләт нындзыг...
 Эмә та систой чичри цъиута,
 Тынды йә губакмә мәлдзыг...

Кәнүн нә сонт салдат цымыдис,
 Ныттәфти хәдәхсыл йә арм:
 Кәңәйдәр фарны уац әрцыдис,
 Эви цәмән фәйлауы хъарм?..

Хәрз саби къулы 'нцой ныхъхъус и,
 Кәсес мәм адәргә, фәрсы:
 Хәст-бирағъ ныр әңәг ныхъхъус и
 Эмә дзы нал хъауы тәрсын?..

Фәләууыд әхст. Ныдҗджих и бәстә.
 Ләдҗы уд дәр тызмағ у, джих.
 Цыма йә кәрон у нә хәстән,
 Цыма фәлыйгъд нә арвәй мигъ!..

Хәст бамыр!.. Уйй дәр цинән фаг у, —
 Цыдәр хәрзәбон нәм әрцыд!
 Амә әваст мә цәсты гагуы
 Цәйдәр цәхджын доны мәңзы...

2004.20.08

САГЪӘСДОН

1.

Фәци, фәлдәхт кәрцау, мә конд:
 Кәмән — уәгъуыр, кәмән гәмми дән...
 Афоныл не 'рдахстан мә зонд, —
 Нывыл нае фесты конд мә митә...

Әниу, цәуыл тыхсын, цәуыл?!.
 Нә фыдгул ма цәрәәд зәрондмә, —
 Кәнәәд йә уалдзәггүист цәуыл,
 Йә фәззәггүист әрхауәд родмә!

Зәронд ләг — бонәй бон фыддәр,
 Урызд, ихсыд — уәрагәй, цонгәй...
 Нә хъәуы никәйуал йә сәр, —
 Йәхи дәр ничи хъуыд әвзонгәй!..

Фәци дә рай, әрцыд дә рад:
 Әнхъәлцау мацәмәй у разәй,
 Кәд афтид у, уәддәр у цард,
 Амә йыл хъәп, быхс ын, фәраз әй!..

2001.27.02

2. ИУ ДИАЛОГ

- Зәронды растидәр фембары зәронд!..
- Цы уәлдай уәд? Кәрдагдәр у йә зонд?..
- Кәйдәр мастмә әмхицдәр у йә зәрдә?..
- Вәййынц әмхъыг, әмдодойаг сә сәртә!..

Июны 4-әм бон

3.

Ләг цәрынән райгуыры әрмәст,
 Цард та у хәрзиуджытә фәлдисын!
 Гъемә дын сә чифәндү күү иса,
 Расид ын, нәртон Батрадзау, хәст!

2002.05.01

4. АЕРЫГОН БӘЛЛИЦ

Нәуу рагон фыдвәндонән сысгә, —
 Ләджы уд дзы никүү үүд хызт,
 Фәлә мүн зәры бон ахсызгон
 Күү нал у йә тугдзых аелгъыст:

“Нә фыдгултә скъуийәнт күүд кәстәрәй, —
 Сә адзал күүд феста нә цәсты рай!”
 Тәхуды, күү нал цәрид дихтәй
 Нә Дуне, — әмзәрдә аердзәй,
 Күү стаиккой зәрдәты ихтә,
 Күү растид Ләгуарзоны зәй!
 Мәләт нәм күү уайд күүд хистәрәй, —
 Аәмбал уа, мысо әви мистер уа!..

2002.06.01

5. ЗӘРОНД

Цы хәссис царды рад, къәләтәу,
 Ләппуйай урс фынтаэм әмхицәй?
 Нынныгуыл, цалынмә, мәләтәу,
 Дәхәдәг не схъыг дә дәхицәй!..

2003

6.

Цәмәй зәры бон ма уай сонт,
 Цәмәй дә ма сәфәлмәцой адәм,
 Ды уый охыл әрцахс дә зонд, —
 Дә афоныл дәлдзәхмә адым!..

2003

7.

Лæг вæйыы йæ сонт дугæн æмбай,
 Лæг цæры нымад бонтæ æрмæст,
 Гъе, уæддæр уысммæ йæ цин, йæ рай, —
 Байсынц ын йæ фарн фыргуыст, фыдхæст...
 Хурау иу бон ракæсы йæ цæстæй,
 Иннæ бонтæ — саудалынг фырмæстæй!..

2003

8. ХУЫДАЛЫНГ

Ныммæйдар дуне. Нал и цард уæлæуыл...
 Нæ хæхты сæрыл сау уæргъуынæй худ...
 Аæттиви ма сæнtrухсы хъæндил нæууыл, —
 Аæндæр, уæдæ, цæуыл фæлæууа уд?..

2004.20.06

9.

Цард райсомæй изæрмæ у... Фæхъуызы,
 Фæскъæвда малы хъарм донау — сыгъд бæсты...
 Нæй сайæн ныфс дæр зæрдæйы: мæ хуызы
 Уыдзæн зæххыл æндæр исчи мæ фæстæ!..

2004.22.06

10.

Зонын æй, адзалы раз лæууын, —
 Ахæм ран нæу азимаг дзыназын,
 Гъе, фæлæ нæ фæнды мæн кæуын, —
 Зæрдæ домы сабитимæ хъазын!..

2004.27.06

11.

Кæд, мыйиаг, Хуыцау нæ зоны: мæт
 Циу лæгæн йæ цардмысæн изæрты?..
 Йе та кæд быны къуырма нæу, уæд
 Мах мæтæй куыннæ скъуыйы йæ зæрдæ, —
 Йæ цот куы стæм?!

2004.28.06

12.

Лæг — цагъар, йæ дуне та — ызмæст,
 Нæу йæ бон ыскæуын дæр хъæрæй...
 Цард æнаддæр никуы уыд нырæй, —
 Дуне байдзаг калм æмæ бирæй!..
 Бавдæл, хорз лæг, — кус, дзыназгæ рай,
 Цалынмæ мæрдон цъынд нæу дæ цæст!

2004.30.06

13.

Кæдмæ уыдзæни Адæймаг æдылы:
 Күисты — Сизиф, паддзахæй та — Нерон?..
 Аенус-æнус йæ бур рондзы æвдылы,
 Йæ сырдон митæн нæй уæддæр кæрон!..

2004.05.07

14.

Зæронд — иппæрд фæдисæй, зиүæй;
 Бад хурмæ, урс зокъойау, хъармы!..
 Ысси дын сагъæсдон хæрзиуæг,
 Хæсс æй, дзындз лулæйау, дæ армы...

2004.06.07

БИМБОЛ АӘМАЕ ДЗИНДЗОЛ

Радзырд

Д

зиндзол сә кәрты дуарәй ракызт аәмә, күйдәр ракызт, афтәй йә ләдзәг ўә дәларм бакодта аәмә йә дыууә күхәй дәр йә ронимә архайыныл сси. Хъуыдаг уый мидәг уыд, аәмә йә роны иу цәст иннәе цәстимә байу — рәбинагдәр чи уыди, аргъавәджы къәбәл кәм дарта, уый раскъуыд — раскъуыд, аәмә әddагыл банцади къәбәл. Рон суәгъд и, аәмә йә хәлаф дәләмә-дәләмә аәрцәйбыры Дзиндзолән. Синтыл аәрәнцайы. Ныр ма, чи раскъуыд, уымәй рәбындәр иу цәст уыди ронән, аәмә аргъавәджы къәбәл уым күйд акодтаид, уыцы цәсты, ууыл архайдта Дзиндзол. Аәлхъывдәй йын аәлхъывд уыдзәни уәд, уый зыдта, фәлә фәраздзән аәлхъывдән. Уәдә хәлафыл схәң-схәң кәенүүн әңциондәр у!

Нәй, нә комкоммә кодта цәстмә къәбәл, аәмә ралгыиста Дзиндзол, йә бон дзы күй базыдта, уәд:

— Мә күйдзы тут дыл ныккәләд, цырон дә! — стәй йә ләдзәг райста йә дәлармәй, йә фындын зәхмә 'рхаста. Ләууыд аәмә, уартә уынджы рәбын, арвцы акъаци бәлас ныццавтв, уымә каст — бәласән йә хихтә уыцы сау арыдәй арвмә хъиләй баззадысты, цыма сә тәригъәд хъардтой арвмә, уый хуызән. Ләууыд Дзиндзол, кости бәласмә аәмә хъуыды кодта — цәуа Бимболы бадәнмә

әви ма цәуа? Фәндгә дәр ай кодта, фәндгә дәр ай нә кодта.

Бимбол ахәм бадән сарәзта сә ахизәны, быруйы рәбын әмә дә цәмән хъәуы дзуарбадән! Йе 'рбадән дәр ләгъз фәйнәтгәй, йә фәстәмә анцайән дәр. Ноджы бамидәг и а Бимбол әмә йәм быруйы сәрәй худы ныхы хуызән раугъта — ма йыл уара, стәй йәм хур дәр аегәр ма кәса.

Ныр дзы сбад әмә дзы бад. Уынджы цәүджытәм кәсын дәм цәуа — кәс сәм, дә раздәры цардәй дә исты мысын фәнда — мыс ай!

Дзиндзолән нәй бадән сә быруйы рәбын. Хъәды ардәг дзы уыди, хырхыхъәды ардәг, әмә-иу уыл арбадти искуидәй-искуыдмә, фәлә фарон зымәг сүгхъуаг фесты әмә йә басастой. Афтидәй бazzади быруйы рәбын. Дзиндзол әддәмә куы рахизы, уәд йә цәстытә арзилы афтид быруйы рәбын әмә нынкъард вәййы.

Цыди Дзиндзол. Йә ләдзәджы фынды зәхмә әруадз-әрүадз кодта, фәлә дзы йә комдәл дәр рох нә уыд. Йә галиу къухәй-иу әрәвнәлдта, рон әмә-иу комдәл иумә әрцахста әмә-иу сыл афтә хәңгә дәр иумә скодта.

— Мидәмә, мидәмә, Дзиндзол! — бадәны размә куы бахаңцә, уәд әм хъәрәй радзырдат Бимбол, гыщыл бадәгау дәр ракодта йә бадәнәй. Дзиндзол ма йә хәлафыл иу хәст скодта, стәй йә сынәг бахаста бандонмә, арбадти 'мә фыдәнәнгәнгәгу хъәрәй загъта:

— Гъә-и!

Уынджы цәуағ нә зынд, әрмәст дзы иу пыхцылсәр ләппу велосипедыл хъазынәй нал аәфсәст. Тынг-иу парәуағ кодта велосипед, стәй-иу ын йе здахән суагъта, йә къухтә-иу фәйнәрдәм айтынг кодта, цәргәс иу ран куы фәләууы, уәд уый куыд айтынг кәнүй йә базыртә, афтә, әмә-иу велосипед тахти. Дыууә ләдҗы-иу размә рагуыбыр сты, афтәмәй-иу йә фәстә кәсгәйә бazzадысты.

Цард тәбәгъы донәй уәлдай нәу — дзәгъәлы нә бazzади фыдәлтәй. Чердәм фәкъул уыдзән, уыйничи зоны а дунейы, әндәр Дзиндзолы хәдзары хуызән цәрәг хәдзар уай әмә афтә фәцәуа дә тъәпп зәххыл!

Уалә халсартыкуыстгәнәг бригады куыста Дзиндзол, уым иу звенойы хицау уыд, әмә уыцы звенойы койә фылдәр нә уыди 'гас колхоз. Дыууә хатты Дзиндзолы фәд-фәдыл хъәуусоветы депутатәй равзәрстой. Районы хицауадәй ахәм нә уыд,

уый чи нæ зыдта, æмæ-иу ыл чи нæ баузæлыц. Иухатт та йæ далæ Мæскуымæ арвыстой стыр Равдыстмæ. Цæвиттон, уыцы сæрд сæ уырыздзыты хуымы ахæм уырыздзытæ æрзади, æмæ сæм диссагмæ цæуæтгau цыдысты. Районы хицауад базмæлыц, иу асыччы дзаг дзы Мæскуымæ арвыстой. Куыддæр ныххæццæ сты уырыздзытæ Мæскуымæ, афтæ тел ма ссæуа ацы æмæ ацы лæджы æвæстиатæй рарвитут. Æмæ йæ кад æмæ радæй сбайдын кодтой поезды.

А йæ сыхаг чи у, Бимбол, уый никуыцæй бæрæг зынд хъæубæсты мидæг. Дæлæ йын, горæты автобус кæм разилы æмæ йæ фындингæрдæм кæм аздахы фæстæмæ, уым, Муртаккатаы Илакъайы цæхæрадоны чъылдыммæ кæркдоны хуызæн къум уыди, æмæ уым адæмы дзабыртæ æмпъызта: кæм-иу сæ зæгæлтæ æрхоста йæ даргъ бырынкъ дзæбугæй, кæм-иу синчытæ ныккодта теманæй. Изæры-иу сæхимæ дæр ныгъуылдтытæгæнгæ цыди — исчи йыл куы амбæла æмæ йæм йæ къух дæттын куы бахъæуа, уымæй тарсти. Нывыл къухтæхсæн нæ уыд йæ къумы, авджы хъуырæй-иу уазал дон цы æркодта йæ къухтыл æмæ-иу сæ гом дуарæй æддæмæ цы ахсадта, æндæр, æмæ-иу чъиллæттæй бazzадысты йæ къухтæ. Æнæуи дæр ын уыцы бæхсныг райваз-байвазæй ныддæрзæг сты, бафхæлтæ сæ бæхсныг, къæбæр æмæ уидыгыл дзæбæх ныххæцыдаид, уый дæр нал уарзтой.

Фæлæ цард фæфæлдæхти. Йæ рохтæ æнæхуыздæр разамонджыты къухтæм æрхaudтой æмæ син цæугæ-цæуын фæфæлдæхти, лæгæн йæ суджы уæрдон куыд фæфæлдæха, афтæ — йæ цæлхытæ уæлæмæ хъилæй аzzадысты. Ныр аххосæй сæхимæ иу мисхалы йас не 'руагътой — цардæн, дам, йæхи аххос уыди, нæ, дам, бæззыди æмæ, дам, ын æнæ фæфæлдæхгæ нæ уыд.

Ахæм диссæгтæ, гъе!

Уæдæй-уæдмæ хорз цы уыд, уый æвзæр фестад. Æвзæр цы уыд, уый хорзæй агæпп кодта. Паддзах хуыцауысконд лæг разындис — æхсæв хуыссын нæ фæрæзта адæмы мæтæй, бон — бадын. Заводтæ 'мæ фабрикты хицæуттæ — зæдтæ. Цæй эксплуатаци æмæ цæй æндæр! Пъамещик — æмæ уый адæмы хъуагæй йæ дзыхмæ къæбæр куы нæ хаста!

Ацу æмæ ма сæм исты сдзур!

Бæстæ æддæг-мидæг аудади. Цæвæг æмæ æвзидаæгæй чи кæцы у, уый сæхæдæг дæр нал зонынц. Афтæмæй а Бимболы фырт

чи у, Хæпп, уый йæхи ныууыгъта, аэмæ горæты кæйдæр арахъ-уадзæны амидæг, йæхи сын фæцæдисон кодта арахъгæнджытæн. Ныр далæ Уæрæсейы ахæм къуым нал бazzад, уый æд арахъ-хъы асыччытæ кæцæй наэ ракасти, Хæпп. Андæр ном дæр ма йын бæргæ уыди а Хæппæн, фæлæ раджы фeroх и, сывæллон ма куы уыди, уæд, аэмæ йын æй ничиуал хъуыды кæны. Бим-бол ма йæ йæхæдæг хъуыды кæны, æвæццæгæн, фæлæ йæм дзы дзургæ уый дæр никууыал бæргæ скæны.

Аэмæ, дам, æхца æхçайы фæдыл çæуы, уый та йæхæдæг цыди æхçайы фæдыл, Хæпп, аэмæ йæ байяæфта, фæхæст ыл и. Ныр иу урс-урсид тъæпæн машинæйыл сүых-сүых кæны хъæуæй горæты 'хсæн.

— Аппын ницы хабар и? — æрæджиау бафарста Бимбол.

— Кæм и? Нæй! Уым, зæгъын, наэ телевизоры хæррæгъмæ бакæсон, кæд дзы истытæ дзуриккой. Аэмæ дзы иу чызг, йæ цæсгом куадзæны айчы хъуулон скодта, афтæмæй арфæтæ кæсы. Далæ, дам, Тыфылаты Дохçыхъо, Цымытийы цæрæг, арфæ кæны йæ чындз Сатинæйæн. Уæд дæ хæдзары ис дæ чындз, дæ хæдзар фехæла, аэмæ йын арфæ кæныс, гал ын æргæвдys — чи дæ наэ уадзы! Кæд дæ фæнды, фырцинæй йæ ныхъуыргæ дæр акæн! Кæдæм æй читт-читт кæныс æгас Иратаманы, дæ чындзæн арфæ кæныс аэмæ!

— Уый, æвæдза, уæздандзинады æфхæрдæй ницы и. Раарфæ йын кæн, чындз у аэмæ йæ зæрдæ фæфæлмæн уа.

— Йæ зæрдæ фæфæлмæн уа! — рацахста Бимболы ныхас Дзиндзол. — Гæр, аэмæ-иу наэ фыдæлтæ дæр телевизоры цъуппæй арфæтæ кодтой сæ чындзытæн, аэмæ-иу сæ зæрдæтæ уымæн фæлмæн уыдисты?! Сæ зæйц-иу уынгты уымæн нал цыди?!

— Нæ фыдæлтæ сæхи цардæй цардысты, мах та наэхи цардæй цæрын хъæуы.

— Ныр сафтид сты уынгтæ! — Бимболы ныхасмæ ницы æрдæрдта йæ хъус Дзиндзол. — Иу-дыууæ, иу-дыууæ! Иу наэйыл нымад у, дыууæ — иуыл, ууыл ничиуал хъуыды кæны, аба-ба-бай!

— Иу-дыууæ цæмæй зæгъыс? Куыд "иу-дыууæ", ома?

— Куыд иу-дыууæ, куы, кæмæн иу сывæллон рацæуы, кæмæн — дыууæ, фылдæр нал зæнæг кæны наэ сылыстæг, — йæ ныхас хъæрдæрæй-хъæрдæр кодта Дзиндзолæн аэмæ йын фæстагмæ хъæрмæ ракызти бынтондæр, — гъæуый хонын иу-дыууæ, гъе!

Уый нә фесафдзән, уырдыгәй нәм кәсү нә сәфт, кәд мә фәрсүс, уәд!

— Аләма, җавәр сәфт у, уый дын сәфт әмәе йед! — бабустәе йыл кодта Бимбол дәр хъәрәй.

— Сәфт нә фәлә — дыууә сәфты! Уәдәе цәүәт нывыл кәмән нә цәуа, уыцы адәмән Хуыцау әнәе скүнәг хос нә загъта, уый цәмәннә зоныс?! Адәм — күнәг, зәхх — әдзәрәг. Сыдзәрәг уыздәни мах зәхх дәр, фыдәй фыртмә нә күхтә фыдтә кәуыл фәхордтам, уыцы зәхх әмәе йыл дәлә фәрныджытә әрцәрдзысты, дәсгәйттә әмәе дыуудағас гәйттә чи скъәры, уыдон.

Бимболмә, әвәццәгән, бахъарыд Дзиндзолы ныхас — йә цәсттытә йә дыууә къахы астәумә сарәзтә әмәе уырдаң әдзәмәй кости, йе 'рфигуитә та уәлдәрәй уәлдәр цыдысты, әмәе сә ныхы астәумә бирәе нал хъуыд.

— Гәр, әмәе афтә әнцон у адәмы мыггаг аскъуийын? Ләдҗы мыггаг аскъуийгә фехъуистон, фәлә адәмы мыггаг аскъуий — никүы 'рцид мә хъустыл ахәм хабар, — дәләмә, йә къәхтыбынмә дзырдта сабыр ныхасәй Бимбол, стәй цәхгәр скәцүид йә сәрыл. — Иууылдәр ма зәрдәмарән ныхастәе ма кән, Дзиндзол. Ләдҗы зәрдә ныссыкъуыда вәйий дә ныхастәем, цәрын нал фәцәуы ләгмә. — Бимбол та йә къәхты бынмә әруагъта йә цәсттытә, йә ләдзәдҗы фынды базмәлыд, иуәрдәм әрхахх кодта, иннәрдәм әй бахахх кодта, цима дзуар әфтидта зәххыл, уый хуызән әмәе та загъта: — Цымә, цас у иу арфә ракәнәггаг. Әмәе йын ды дәр цы зондзынә.

— Ссәдз туманы, әндәр цас! фыдәнәнгәнәгу хъәрәй загъта Дзиндзол. Афтә хъавыд: уый йын зәгъя әмәе та раздәхә йәхи ныхасмә. Фәлә Бимбол тынг ныддис кодта:

— Гъа-гъа-гъа! Гәр әмәе үанцон ссәдз туманы нәу! Алә, уыйас нә уыздәни. Уәд сәрра сты адәм, әмәе уый зәгъай.

— Ссәдз туманы, Бимбол. Әмәе мә маял дзурын кән. Ибон дәлә ахуыргәнджытә кәмәндәр арфә кодтой, әмәе йә нә ләппу дзырдта. Әхца дәр уымән арвыстой горәтмә сә арфәйи ныхастимә. Әниу афонмә, чи зоны, ссәдз туманы дәр нал у. Чи зоны, сгәпп ласта уәләмә. Сә бын дын күн нә әрхъарм кәндзысты ныры әргүтә.

— Ссәдз туманы! — йә сәр ныттылдта тынг Бимбол. — Ссәдз туманәй ссәдз авджы бәгәнү балхән, дә къуымы сә бафснай әмәе сә нуаз!

— Нуаз сә! — сирвәэти Дзиндзоләй дәр.

Бәгәны бирә уарзта Бимбол, мәнәе уырыссаг бәгәны чи у, уый. Кусгә ма күү кодта, уәд-иу әм бон-изәрмә цы капеч-чытә әрәмбырд и, уыдан дәр-иу бәгәныйи аргъәй нымадта, изәры-иу сәхимә күү рацәйциди, уәд. Цыди-иу әмә-иу нымадта, цал бәгәнийи райсиккой йе 'хатә, уый. Әңгәр баздах-таид әмә иу бәгәнийи күүс банаңтаид, уый никүү уыди — йә цәст никүү бауарзта.

Стәй канд йәххи әхнатә нә нымадта бәгәнийи аргъәй. Йе фсин Калманон-иу сә иунәг хъуджы дөгъәй цы къуымыхытә бацахста, уыдан иу базары бон горәтмә күү ахаста, әмә-иу изәры йә базары хабәртә күү кодта, уәддәр-иу афтә са-быр уымән бадт Бимбол. Әмә-иу дзырдатаид Калманон, әхнатә йә раздарәни уәрджытыл равәр-бавәр кодтаид, афтәмәй:

— Дыууә мын дзы егъаудәртә уыди әмә мын уыдан фәндзгай тумантә райстой, иннәтә мын къаддәртә уыдысты әмә мын уыдан цыппәргай тумантә йеддәмә нә райстой.

Уәд бәгәны аслам уыд. Сомтә нә — капеччытә уыди бәгәнийи күүс. Әмә-иу ныссабыр и Бимбол, афтәмәй нымадта — уәдә цал бәгәнийи райсиккой Калманоны әхнатә? Нымадта-иу, нымадта-иу, стәй-иу йә нымад схәпциә. Уәддәр та-иу нәүәтәй райдыдта нымайын, иу каст-иу әхнатәм кодта, иу каст — Калманонән йәхимә, афтәмәй. Әмә-иу райс-байс кодта Калманон йә дәргъытә раздарәни уәрджытыл әхнатә, әмә-иу йә цәсгом ныррухс и, цыма йә зынтә иууылдәр фәсте аззадысты, уый хуызән, әмә йәм йә цәстом никүү бахъә-цыд Бимболән әхнатәй иу бәгәнийи күусы йаргъ ракура, уый. Нымадта-иу, нымадта-иу әмә та-иу йә комы къултыдон нынныхъуырдта.

Дзиндзол зыдта уыдәттә, стәй йәхәдәг дәр әнә уарзгә нә уыди бәгәны. Әмә-иу нуазгә дәр акодта. Бәгәнийи фаг әхца кәд нә уыди Дзиндзолмә! Ныр никүүуал банаңы, ныр ҹас у бәгәнийи күүс, уый зонгә дәр нал кәнүү, йә кой дәр ма йын мәнә ам фехъусы бәгәнийән, Бимболәй.

Әмә ныссабыр сты дыууә ләджы, сә цәститтә арахәс-бахәс кодтой афтид уынджы әмә, күү ницәуыл схәпцидыс-ты сә цәститтә, уәд әрвәдзәф акъацимә сарәзтой сәхи. Кас-тысты әмә сә цәститтыл уади: ацафон-иу йә уурсид динаңдҗы цупәлттә әрзәбултә сты йә къалиуттыл сәнәфси-ры цупәлтты хуызән.

— Ләдҗы зәрдә ницәуылуал ләууы, иу әгъдау нал бazzад уыңы стыр бәстәй! — комкоммә акъацимә каст, афтәмәй ныууләфтытә кодта Дзиндзор. — Ләг ма-иу телевизормә ба-касти, уәд ма-иу ферох кодта йә мәгүыртә, әмә уымәй дәр сцъәх и зәрдә.

Бимбол йә бадәны зына-нәзына әрбазылди Дзиндзорлы 'рдәм әмәй йәм бадзырда:

— Цәмән, цымә?

— Мә уд мын фәхастой сә дзәгъәлзаинаг reklамәтә — гъәуымән, гъе! Хъумәй йә уысмән скъуыд кәной, цыфәнды әвдисой, уәддәр, скъуыдтә сә бакәнй нә бәсты рухс дзуәрттә, әмә дзы ләг ницыуал бамбары. Уәд ай кәдәм скъуыдтә кәңыс, равдис уал де 'вдисинаг, стәй, кәд дә мәрдты къоти хәрыс дә рекламәтәй, уәддәр дә чи нә уадзы!

Бимбол баҳудт. Әмәй йәм Дзиндзор хъумәй бакастайд. Иу мәстү каст әм бакодтаид хъумәй. Уәдә уымән йә mast йә сәрә астәуәй сәнхъизы, ай та уәд баҳәццә вәййи йә раҳуд-баҳудмә. Фәлә кәддәр бәхәй ахауд, ләппу ма күү уыд, уәд а Бимбол, ие 'фсәр ныццавта. Цәф дзәбәх нә бахсыст әмәй йә былтә зылынәй бazzадысты, бирә нә — гыццыл. Әмә әнәуи дәр афтә зынди, цыма худгә кодта, зынәрвәссон худт кодта цыма. Әмә ма уымән ницы уыд, фәлә ма-иу худгә күү бакодта ноджы, уәд-иу бинтон ахәцид әфсәр йәхиуыл. Әмәй йәм нә уарзта кәсүн Дзиндзор, худгә-иу күү кодта Бимбол, уәд. Ныр дәр әм нә бакаст, афтәмәй бафарста:

— Цәуыл худыс, Бимбол?

— Худын. Худын мәм цәуы 'мә худын.

— Цәмәннә дәм цәуа худын! Да кәртәй хәрәгуәрдон никүү ратылди, ныр дзы дәргъәй-дәргъымә машинә расыф-фытт ласы. Мәнән та мә хәрәдҗы саргъ асаст, әмәй йә раивон, уый мә мә күүх нә аразы.

Бимбол фәләууыд йә худынәй.

— Цы дын кәнөн, Дзиндзор? Да хәрәдҗы саргъ асаст, дә уәрдоны цалх ахауд — мә цәф дын нәү. Далә адәмы әнәхсад дзабыртыл мә күүхты фыттә күү хордтон, уәд мәнән дәр никүүничи баҳхуыс кодта.

— Әмә әз сәндәтты бадтән?

— Сәндәтты дәр дзәбәх бадтә. Да лә-иу Мәскуымә дәр ныххәццә дә. Әз та, мәгүүр мә бон, Әрдҗынарағәй никүү адардтон мә сәр.

— Аёмæ дæу чи нæ уагъта колхозы кусын? Къухтæ 'мæ къæхтæ нæ уыд дæуыл?! — амæ ма ноджыдæр цыдæртæ сдзурын уыд йæ зæрды Дзиндзолæн, йæ маст æй бацардытa, фæлæ цыма дæлæ цъалайы сындзджыны бæгъæввадæй фæцæйцыд, амæ йæ размæ сындзы къутæр фæци, уый лæуд фæкодта. Алæууыд, алæууыд афтæ æнæдзургæйæ, стæй æндæр ныхасмæ аздæхти. — Дæлæ дын Хъарадзауы хабæрттæ нæ кодтон? — сабыр бафарста Бимболы.

— Кæй Хъарадзауы? — сабыр æй бафарста Бимбол дæр.

— Хъараты дæлæ.

— Куы нæ.

— Ма кæ — кодтон дын сæ.

— Дзуары бынаëй мæ худ рахæсдзынæн, Дзиндзол, никуы нæм æрхауд Хъарадзауы кой.

— Уæдæ сæ кæмæн кодтаин! Ахæм кæмæндæр сæ кодтон амæ мæ байрох и. Хъус уæдæ. Ам дын сæм ныццыдтæн иу изæр, хæрæджы саргъ, дам, æм ис, амæ æнæуи суцца лæг у Хъарадзау, фæлæ, зæгъын, кæд бафидаун иемæ амæ мæ къуьхы бафтид йæ саргъ. Мидæмæ мæ бадавтой. Бургалон нын фынг авæрдта нæ разы — арахъхы графин, уый хуызæн фæлмæн дзултæ, фыдызгъæл — æнæхъæн сины хай, афтæ æд стæг фых, цыма йæ цыты уазджыты размæ хастой. Тæбæгъы нæ цыди. Анызтам, хæргæ дæр куыд нæ акодтам — уыцы дзæбæх ын æрфаринтæ кодта йæ фæлмæнтæ иу стыр кардæй Хъарадзау. Стæджы къобола дадæгæй аzzади фынгыл.

Систон, арфæ ракæнон, куыд загътон, афтæ сæ чидæр телевизор куы скусын кæнид. Аёмæ мæм ныххатыд Хъарадзау, мæнæ, дам, дзы хæстон кино æвдисынц. Сталин дæр, дам, дзы ма разына, уый гæнæн нæй амæ, дам, æм иумæ бакæсæм. Цы ма загътаин — ныллаууыдтæн. Ныр равдисынц кинойæ, равдисынц, йе змæлдyl ын фæхæст вæйїæм, сулæфæм, афтæ — цъыкк амæ кино нал, фæлæ ацы фылбоны рекламæ. Уымæй дæр уыцы иу хабар — æвæцæгæн фæсарæйнаг кино æвдисинаг уыдышты амæ уал дзы иу гæппæл æвдыштой, ома йæм смондаг кæнæм адæмы. Ныр дзы иу чызг — йæ къабайы фарс суанг уалæ йæ сины рæбынмæ къæртт — иу быругонды сæрты расæррæтт ласта, иннæрдигæй та-иу цавæрдæр куырæфçæг лæппу раскъæрдта йæхи, уым-иу бæласы ын кæрæдзиуыл андæгъышты, амæ дыууæ куыдзы нæ фæлæбурдышты кæрæдзийи мукъутæм афтæ, уыдон-иу кæрæдзийи билтæм куыд фæлæбурдтой.

— Пъа, ома? — йе 'ртом әм әрбазылдта Бимбол.

— Пъа, пъа, уәдәе цы! Әмәе дзәбәх апъа кәндзынә, уым әвзәрәй цы и! Фәләе кәрәдзийи билтәе кәдәм әхсынүт, куйтә не стут, куйтә фестат, адәм стут. Ныр фескъуының кино әмәе та йәе фескъуының, әмәе та расәррәтт ласы уыцы бирүйи сәрты уыцы къәрткъаба чызг, йәе сины фәлмән та гомәй аззайы, әмәе та кәрәдзиуыл ныццәвүйнә сәхи уыцы куырағфәг ләппуимә. Уалынмә дын уәртәе иу тыгъыд бидыры маҳуэттә фестадысты, сәе джебогътә размә ныццараЙстай, уыцы ныррахойны арәзт сәе ныккодтой, афтәмәй сәхи аппәрстой размә, сәе "ура" сәе сәрмәе систад уыцы тыгъыд бидыры әмәе нәргә фәцәуы сәе сәрты. Ныр нәе цәститтә ныццавтам телевизормә — ныртәккә немыц сәе размә фәуыдзысты, әмәе сын ацы джебогъджын әфсад фенен кәндзысты, советон бәстәм куыд ләбүрын хъәуы, уый. Раст та уыцы цәститфәнүкъуылдыл атәхын кодтой кино, аскъуыдтой уыцы нәргә "ура" дәр. Әмәе та расәррәтт ласта уыцы бирүйи сәрты уыцы къәрткъаба чызг, иннәрдигәй та йәе размә фәци уыцы куырағфәг ләппу дәр әмәе та кәрәдзийи билтәм куы фәкъәпп кәниккой. Хәрдмә фәхауди Хъарадзау. Иуәрдәм ныzzылди, иннәрдәм ныzzылди, стәгмә фәләбурдта. Ныzzылда уыцы сины къобола әмәе сыл әй ма ныббынәй-бынмә кәна телевизоры хүылфмә!

— Куыд ныббынәй-бынмә, ома? — йәе бадәнәй рабадт әмәе хәбәецц ләугә баззад Дзиндзолы фарсмә Бимбол.

— Ныздыхта сыл стәг, әндәр куыд! Йәе цәститты туг абадт, йәе уәнгтән сәе гәртт-гәртт ссыди, кәд дзы мәхицән дәр не старстән. Афтәмәй ма дзы тыхыскъуыттәй сирвәст: "Гъеныр дәр мә нал ныуудзат!"

— Мәнәе хуыщауы диссәгтә, мәнәе! Стәй?

— Цы, стәй?

— Телевизор цы баци?

— Телевизор ахәм дәңг ныккодта, әмәе загътаис, афтә цардә хәдзары, уый телевизор цы у, әмәе сармадзан цы нәе у! Йә сау пиллон скалди. Хорз уыди әмәе сыхәгтә фәфәдис сты. Уым ләппуттәй чидәр фәцырд ис әмәе йәе цыдәр амаләй ахуыссын кодта. Әндәр ын әнәе ссудзгә нәе уыди уыцы пиллон калды фәстә. Амән йәе хуылфы фыдбылызәй цы нәе и, а телевизорән, ахәмәй, әвәццәгән, әппындәр ницы баззади.

— Уыдзәни дзы, уәдәе! Куы ницы дзы уаид, уәд далә бәсты кәрон кәйдәр чызг әмәе кәйдәр ләппу сусәгәй пъа кәнның,

үйін сәе уым ацахсы уыңды пъагәнгә әмә сәе ам равдиси. Гъенір ахъуыды кән әмә!

— Уәд рекламә 'вдисыс әмә йә иу хатт равдис, иу амәла да бинонты дзәбәхдәртәй, дыууә хатты дәр әй равдис, дыууә әмә йә дыууссәдз хатты кәдәм әвдисыс!

— Мәнгәй туджы лалым нә хоныңц нә Хъарадзауы. Гәр уәдә ныр кино фәуромыңц, үйін тыххәй хъумә нә телевизортыл стажытә дыгъгуиттытә кәнын райдайәм!

— Смәсты и, смәсты, әмә мәстүләр ләг йәхі дәр мары.

— Науәд ма Бургалон дәр цы боны хорзмә касти! Хәрдә фестут, нүәст фестут, уә фынг үйн систайд әмә уыдаид.

— Нә, фынгән исән нә уыд. Куыд нын систайд нә фынг нә разәй! Уәд та ма кинойы фәстә фәйнә нуазын аәрымысы-дистәм! Уәд кәм графин агуырдаиккам, кәм дзиңдайы тәбәгъ. Нә, фынгән исән нә уыди, — йә тъәпән арм дәр батылдат фәйнәрдәм Дзиндзол әмә йә сәр дәр әмә ныссабыр.

Ныссабыр и Бимбол дәр. Аәрмәст ма-иу рәстәгәй-рәстәгмә йә ләдзәгыл схәңді әмә-иу, дзәбәх күң фәхицән ләдзәдҗы фынды зәххәй, уәд-иу әй аәрәппарәгау кодта, әмә йә фындыл цы әфсәйнаг къоппа уыд ләдзәгән, үйін къәрци-иу фәңді хуырбын зәххыл. Дзиндзол исдуг фәхъуыста уыңды къәрцитәм, стәй азылд Бимболы 'рдәм.

— Ибонты та иу чызджы сәрүл бафтыдысты. Мәнә, дам, кәнк фәзынди йә сәрүл чызғән әмә, дам, мәнә үйін та йә хос у кәнкән. Ныр цәй кәнк әмә цәй цыдәр! Слыскъ и йә сәр чызғән! Раст сәе ехсы фындызәй баннымадтаис, ахәм лысчытытә дзы фәзынди, гъе! Байдытой йә әвдисын, байдытой йә әвдисын гъә, фәрәз уә маял баззай! Цыфәнды әвдистаиккой, аскъуытой-иу әй әмә та уәртә үйін чызджы сәр! Йә дзык-кутыл-иу ын фәйнәрдәм ахәңдышты, йә лысчытытә хуыздәр куыд разыной, афтә әмә-иу ләдҗы йә зәрдә сәйхаста. Уәд ма кәд искуы хицауд ис, уәд сәм афтә куыд нә бадзуры: үйін цы ми кәнүт, цытә әвдисут адәмән?! Фәлә хицау нал и пад-дзахадән, әмә дзы, кәй куыд фәнді, афтә кәнү.

Бимболән әхсызгон нә уыд ныхәстәм хъусын — цыма үәмәйдәр комдзог цыди Хәппыл. Уәдә үйі ацы цардәй әппәлә әмә ацы хицаудаей, Хәпп. Бирә нә фәлә, дам, гыщыл раздәр күң раләууыдаид ацы цард, уәд, дам, афонмә дәлә цәхәрадоны тигъыл нә дыууәүелдзыгон хәдзарән йә цъәх сәр тәмәнтә калид. Фәлә, дам, әрәджиау раләууыди әмә. Аниу, дам, кәд

афтæ аæеуой хъуыдæгтæ, уæд, дам-иу мæм иу-дыууæ азы фæстæ кæсут! Ныфсытæ февæры мад æмæ фыдæн. Æмæ, дам, хицау нал и. Уæд дæ цы хъуыддаг и, хицау нал и, хицауд нал и, уыдæттæм?! Уæртæ дæ хæрæгæн саргъ самал кæн æмæ дыууæ мækъуылы хос æрлас дæ дыууæ стурæн, æмæ та-иу дын фарон зымæгау миты сæрыл ма ныккъæдз уой æххормагæй! Нал и хицау! Цыма йæ цæмæн бахъуыди хицау! Цас фæрафт-бафт æмæ фæрасхьиу-басхьиу кодта Хæпп! Куы-иу дуаргæсæй алæууыд искуы заводы, куы-иу хъæуы хъыбыл нал фæуагъта, машинæйыл-иу сæ бавгæдта æмæ-иу сæ хъысхъысгæнгæ далæ Стъараполы балæууын кодта. Куы-иу харбызæй сæудæджергæнæг акодта йæхи — нæй, хъуынæрду йыл никуы æрхæцыд. Ныр баирвæти кæдæй-уæдæй, æмæ, дам, ацы хицауд! Æмæ, дам, ацы цард!

Æмæ йæ хъавгæ ныхасæй райдыдта Бимбол:

— Уый, æвæдза, æвзæр нæу а хицауд. Акæс-ма, кæддæра адæмæн сæ уæнгтæ куыд суагъта. Фезмæл æмæ дын уа! Уым та сын сæ сæртæ дæр иу сæрвасæнтæй фастой, æмæ сын сæ астæутæ дæр иу астæубосæй бастой, æмæ уыцы æмхуызон лæгъз æмæ тæбæккæй рауай-бауай кодтой адæм.

Дзиндзол æм кæсгæ нæ кодта, йæ сæр æм бакъул кодта æмæ йæм афтæмæй хъуыста, цыма йæ фарсмæ нæ бадти Бимбол, фæлæ къулы æдде уыди æмæ йын къулы зыхъхырæй хъуыста йæ ныхасмæ. Ныр куыддæр фæци дзырд, афтæ йæм ныззылди.

— Фезмæл цы хоныс, фезмæл, Бимбол?! Адав, бастигъ, амар! — уый хоныс фезмæл?! Бакус зæгъ, бакус! Кæннæуæд змæлджытæ сбирае сты, кусæг — нæй. Иууылдæр сæ цæттæйæ хъæуы, уымæй дæр гыццылтæ нæ — бирæтæ. Нæ сын æххæссы нæ ис-бис, æмæ кæрæдзийы цæгъдынц. Айхъус-ма, кæддæра лæджы мард йеддæмæ исты фехтусис!

— Гъомæ, мæн тыххæй цыфæнды кæнæд, фæлæ фыйайу куыд ныллæудзæн адæмæн нæ хицау!

— Фыйайу æй ничи лæууын кæны, фæлæ, кæд йæ бæрны бацыдтæ паддзахадæн, уæд дзы æгъдау æрæвæр. Азымджынæн йæ азым зæгъ, æмæ иннæ гыццыл фæссыдз кæна! Адон лæгмаргæ кæй байяфой, ууыл дæр тæрхон скæной, ома — куыннæ! Фæрсын æй байдайдзысты, фæрсын æй байдайдзысты — дыууæ азы дæр æй фæффæрсдзысты, æртæ азы дæр — нæ йæ ныгуудздзысты, цалынмæ сраст уа, уæдмæ.

— Хъуæгтæ сæм и, — фæтасыди Бимбол. — Фæлæ æнæхъуаг

дуне кәм и! Нәй әнәхъуаг дуне дәр, әнәмәлгә дуне күндә нә ис, афтә. Мәнә ды кәмәй зәгъыс, — агуыбыр и Дзиндзолы 'рдәм Бимбол, — уыцы хицауад та бастәй дардта адәймаджы. Хәрәджы бастәй күндә дарай хұмын кәрон, афтә, дардта ләджен бастәй, гъе! Аәмә уәд та уыцы кәрдәгәй йә гұбынын риссы хәрәгән! Суадз ай аәмә иннә ран дәр рахиза.

— Суадз ай! — сферзмәгау кодта Бимболы Дзиндзол, стәй уый дәр агуыбыр и Бимболырдәм аәмә сәм чи бакастайд, уый бадис кодтаид: әнәуи дәр сәм күнни хұусы, уәд ма кәдәм багуыбыр сты уыцы дыууә ләджен? Цавәр сусәг ныхас сын у!

— Аәмә йә күнни суадзай, уәд йә кәрон нал ләууы хұымән, нә, уәд йә астәумә цәуы хұымән — хәрәг у! Аәмә нал баурәдта йәхі, бакасты Бимболмә — уәртә ахәңдысты иуәрдәм йә билтә аәмә бынтондәр афтә зыны, цыма йыл худгә кәнен, әнәрвәссон худт ыл кәнен цыма, аәмә та йәхі нал баурәдта Дзиндзол: — Суадз ай! Суадз ай аәмә искәй тәрттә әрфаринтә кәна! Нә сәм кастә ай размә, уыцы стыр ләгән цы митә бакодта уыцы иннә ләг! Йә, галстук ай хонынц, цы йә хонынц, күнни дзы ныххурх кәна, уымәй йын кәд нә фәтарстән. Уәд дын дә къухтә рачындәуя, хәрәджы йас ләг дә, фәхәсс аәмә йә ныууәлә кән, йә къәхтә хәрдмә күндә фәхъил уой. — Дзиндзол та акъаци бәласмә бакаст, әрзылдысты йә цәститә бәласыл. Йә къалиутә арыдаң ләууынц, зәрдә сә мәгүыр кәнен. Аәмә Дзиндзол йә сәр дыууәрдәм аракъул-бакъул кодта, хәрәг кәнинмә чи бақъавы, уыцы ус күндә аракъул-бакъул кәнен йә сәр, афтә, стәй загъита: — Уәдәмә мәгүыр стәм, уыдон 'гъадауәвәрдҗытә кәмән сты. Депутаттә нә фәлә дидтутгәндҗытә. Уәдә, Ворошилов аәмә Буденный дәр афтә күнни әривәзтитә кодтайикой иу стыр аәмбырды кәрәздизи галстуччытә. Аәниу уыдон галстуччытәйедтә нә дардтой, уыдонән сә дарәс дәр аәндәрхуызон уыдис, — йә ләдзәгәй йә кирз цырхъхъы ихсыд фынды әркүуырда аәмә та базылди Бимболмә. — Аәвдисгә сә цәмән кәнинц, әвдисгә уыцы әвзәрәй?! Раст дә фәсдуарәй дә быраеттә адәмы размә күндә ракалай?! Аәмә, дам, хәрәг, аәмә, дам, хұмын кәрон! Гъа, уый та дын хұмын астәу! Сәхи дзы сәфса-дынц аәмә стәй армацагәй хәңзынц.

Бимболмә фәсмон әрцид — нә йә хұуыди хәрәджы кой кәнин. Ацы карз ныхас уый расайдта, хәрәджы кой. Аәмә фәфәнд кодта — йәхі ләгъз ауадза Дзиндзолмә, кәннәуәд

сә ныхас, дә уәрдөн комкоммә цыығы арфмә күнд фәцәйцәуа, уйайу цысыннамә фәцәйцыд. Әмә фыңцаг йә ләдзәджы фындаәй тымбыл зилакк әрхахх кодта далә һә дыууә цырыхъхты астәу, стәй загъта:

— Хицәуттә дәр иууыл иу барәнәй барст кәм цәуынц, кә! Сә иутә фәрнджындәр вәййынц, уәдә цы вәййынц, сә иннәтә зондәй дәр цауддәр рауайынц, хуызәй дәр — фыд-цылызыздәр. Әндәр гәнән нәй.

— Күнд нә и әндәр гәнән, күнд? Йә хәдзары сбада, уй гәнән дәр ын нәй?! Ис ын, ис, фәлә ахәм рәстәг әрцыди, әмә сә әвзарәг нал и — хорз дә, әвзәр дә — уымәй дәничиуал фәрссы. Әмә бирсынц — гъәтт, әз дәр баирвәзон, гъәтт, мән дәр дзы фәюа! Әз бафсәдон, әндәр зәххыл бәхгәрдәг әрзайәд — ууыл хәст сты, гъе, нә ныры хицәуттән сә фылдәр. Мәнә нын нә падзахад чи фехәлдата, ие 'нәзондәй, цалынмә ихы сәр аzzад, уәдмә цы ми кәны, уй чи нәзыдта, уйч, дам, бавдәлди әмә къазнайы сыйгъәринәй дыууә фондзыссәдз тонны ныццамадта поезды әмә сә уартә фәсарәнты бамидәг кодта.

— Цәмән цымә? — сабыр бафарста Бимбол.

— Уа йын! — иу хъәр фәкодта Дзиндзор, әмә Бимбол фесхъиудта. Фәлә та уәддәр бафарста:

— Күнд ын уа, ома?

— Күнд, күн, уым сә искуы бафснайдзән бanchы әмә сә стәй хәрдзән, күнд ай хъәуа, афтә. Фәрсис ма мә истәмәй?

— Фәләуу, фәләуу! Цас загътай, цас?

— Дыууә фондзыссәдзы, дыууә, гукк!

— Гәр, әмә мә күнд бауырна, дыууә фондзыссәдз тонны сыйгъәрин мәнә и!

— Дәүән мәнә нәй, фәлә уымән мәнә и!

— Уоу, мәнә уәрәйдә! Дыууә фондзыссәдз тонны си-лосәй әнәхъән фермәйы дзаг хъуццыты фаг у. Уәд ын цәугә та кәм бакодтой дыууә фондзыссәдз тонны. Кәм сә хъуамә бафснайдтаид!

— Бanchы бирә цәуы.

— Уоу, мәнә уәрәйдә! — ногәй та загъта Бимбол.

— Гъеныр ды ам “уәрәйдә”, “уәрәйдә” кән.

— Чи дын ай загъта? Уйч гәдүнхас ма уа, уйч мә ницәй тыххәй бауырндын.

— Зәгъгә мын айничи кодта, иу изәр ай нә ләппу газеты

касти, далә Мәскуйы цы газеттә җәуы, уыданај иуы мидәг. Атеу-атеу сә кодта, аәмә йыл күйд срәйәг наә фәци. Хицау нал и бәстәйы, гүкк!

— Уоу, әнәхицауәй күйд бazzадысты! Дыууә фондыссәдз тоныны сызгъәрин! Гәр аәмә йын хәрд та кәд фәуыдзысты!

— Хәрдәни сә. Махау йә пенсийи капеччытәм цәмән кәса. Әниу уыданән капеччытә не сты сә пенситә дәр. Ахәм пенси сә исы алчи, аәмә йын аәй махмә ләг тәсчы нә афәраздзән. Уәд сә фарсыл та күйд бахәцы, адәмы хъулонәй кәй бахәрынц, уый? Әмә, дам, әфсымәртә сты гүбынта. Уәдә, сты әфсымәртә! — Дзиндзол йә нымәтхуд систа, йә сәры астәу аныхта аәмә йә фәстәмә ныккота. — Махән дәр сәм күы афтауынц наә пенситәм! Файнә туманы сәм күы бафтауынц, уәд сә хъахъя аәмә сә хъуыдиттәй нал фенца-йынц әнәхуыздәр хәдзары кәрчыту. Ай размә нын цас фәгаләлә-буләлә кодтой — гъәтт, уә амонд әрцыди, уә пенситәм уын әфтауәм! Рацәй-рабон аәмә йәм кәмән туман бафтыдтой, кәмән — уый дәр наә. Әңәг, дам, сә уәд хицау бафхәрдта, се 'ппәты хицау чи у, уый. Әрәмбырд, дам, сә кодта аәмә, дам, сәм фыццаг йе рфгуыты бынты мәстү дзагъултә фәкодта, стәй, дам, сәм йе 'нгуылдз бирә фәтилдта. Ис-куы ма, дам, афтә күы асайат мәгүыр адәмы, уәд, дам, ам адджын къәбәртә наә фәхәрдзыстут. Фәлә цыбыр у йе 'нгуылдз. Стәй йын ставдәй дәр ставдәр хъуаг у, цәстү йын наә ахады аәмә дзы аргъуыц дәрничи уыйас кәнү.

— Әнәуи әгъдауджын ләдҗы хуызән у ныры хицау. Цыма әнә уәлдай ми у, афтә мәм кәсү.

— Әгъдауджын мә фыды фыд Арамбикъо дәр уыди, фәлә йә фыййауы цамта йе 'фцәгәй никуы әристә.

— Уымәй цы зәгъынмә хъавыс?

— Уый зәгъынмә хъавын уымәй, аәмә уыцы стыр бынаты чи әрбада, уый ма әгъдауы йеддәмә цыдәртә хъәуы, бирә цыдәртә!

Бимбол ницыуал загъта, йә сәр фыццаг йә иу уәхскыл әркъул кодта, стәй йе 'ннаә уәхскыл аәмә ныссабыр. Ныссабыр и Дзиндзол дәр. Әмә ныссабыр и Бимболы дзәбәх бадән. Цыма дзыничи бадти, уымәй уәлдай дзы сыйыртт нал цыди. Әмә уәд базмәлыйдысты ләдзажытә, цыма дыууә ләдҗы сә ныхас дыууә ләдзәдҗы 'вджид бакодтой, уыйау. Фыццаг базмәлыйд Дзиндзолы ләдзәг, хиамад әхсынцъы ләдзәг. Йә

цъар стыгъд уыд аэмæ урс-урсид дардта. Уый фæстæ базмæлыйд Бимболы лæдзæг дæр. Ставдгомау æлхæнгæ лæдзæг. Уæле йæ къадзорийæ иу уыдисныйы бæрç цыппærдигъон æрхаста, стæй фæтымбыл аэмæ куыд дæлæмæ лыстæгдæргæнгæ ацыд. Йæ фындзыл бурбын æфсæйнаг къоппа. Змæлыдысты лæдзджытæ, тагъд нæ — сындæтгай, арæхстгай. Сæ фындзтæиу зæххыл арадав-бадав кодтой, цыма йыл исты агуырдтой, уйайу, кæрæдзимæ-иу бахæстæг сты, фæлæ аэмæлгæ никүи бакодтой кæрæдзиуыл. Стæй та-иу æрлæууыдысты. Фæлæ лæууын дæр бирæ нæ фæрæзтой. Аэмæ-иу фыццаг æхсынцъы лæдзæг базмæлыйд — лыстæг уыди, æнцон базмæлæн аэмæ-иу базмæлыйд.

— Ахца! — иу рæстæджы фæхъæр кодта Дзиндзол, лæгæн йæ къæхты бын калм куыд фæуа, аэмæ “калм!” куыд фæхъæр кæна, афтæ, аэмæ фæйнæрдæм аракæс-бакæс кодта. — Ахца йеддæмæ ницыуал бazzади ацы гæныистон дунейы — нал дзуар, нал фарн. Адæм сæ цæсгæмтæ систой, мæнæ ног чындæн йæ хыз куыд сисынц, афтæ аэмæ сæ ауæй кодтой. Кæдæм бацæуай, уым дуар нæма бахгæндзынæ дæ фæдыл аэмæ, дам, æхца. Лæг амар, æхца бафид аэмæ дæ хæдзармæ рафардæг у. Далæ Гобахъиты Гæрæбийы куыд нæ зыдтаис. Эрхуы æгтæ куы аэмпÿызта, бæгæныфыцæн æгтæ. Хорз сæ аэмпÿызта, сизгæрин къухты хицау уыди. Аэмæ, дам, ын иу лæппу ис уыци Гæрæбийæн аэмæ кæд нæ кусы лæгмарæй. Баххуырсынц æй — уый аэмæ мын уый амар аэмæ дын уийас аэмæ уийас бафидзинæн. Ай ливор дары, бахъавы лæгмæ аэмæ ын æй йæ тæккæ ныхыл ныздухы. Стæй йе 'хца райсы аэмæ йæ хæдзармæ рафардæг вæййы. Ныр, дам, уым кæмдæр горæты аргъуаны йас хæдзар ныззылдта.

Бимбол æдзæмæй зæхмæ каст. Йæ иу зæрдæ йæм афтæ дзырдта — рæстытæ дзуры а Дзиндзол, фæлæ ын æнæуи та хъыг уыди, рæстытæ кæй дзырдта, уый. Йæ ныхмæ истытæ куы загътаид Дзиндзолæн, цæмæй йæ багæды кодтаид, ахæм истытæ, уый йæ фæндыди. Уæдæ ма йæм исчи байхъусæд: цард — æвзæр, хицауад — æвзæр, рæстæг — æвзæр. Кæмæн — æвзæр, кæмæн — нæ. Ныр Гæрæбийы фырты кой куы ракодта, уæд сындæг-сындæг ахæцыд йе ргомыл, азылд Дзиндзолы 'рдæм аэмæ загъта:

— Уанцон нæу!

— Уый дын уанцон аэмæ уазын!

Аәмәй йын ацы ран хъуамә исты сдзырдтаид йә ныхмә, дзәбәх кәмәй фәчъил уыдаид, ахәм исты. Уәдә ма йәм исчи акәсәд! Йә комдәлыл хәңгә әрбацәуы әмә бынат йәхү бакәны! Аәмә әххәст нәма азылд Дзиндзолмә, афтә дзы күы сирвәзи:

— Уымәй раст зәгъыс.

Аәмә джихәй аzzад йә ныхасы фәстә, цыма йәм февна-лынмә хъавыд, рацахсынмә йә хъавыд цыма, фәлә уәдмә Дзиндзол фәцырд и:

— Афтә исты амонд күы уайд мә кәстәрты, аәз раст күыд зәгъын. Фәлә ма мын гъеныр ды дәр зәгъ раст: иу сә дә зәрдәмә цәуы, дәлә нә хицауды чи змәлы, уыдонәй? Иу дыл сә исты ныфс әфтауы? Иу сә адәмы бәрн әмбары дәумә гәсгә?

Аәмә уәд фәпүхс кодта йәхү Бимбол — ныр әм уәлдәр сдзура истытә, кәннод бынтон сысырхта, а Дзиндзол чи у, уый.

— Алә, уыдон та дын цы хуызән ныхәстә сты! Уәдә дзы күыд нә цәуы иу мә зәрдәмә! Тынг дзәбәх ләппутә дзы змәлы.

Дзиндзол әм кәсгә нә бакодта, афтәмәй йәм әдзәмәй хъуыста.

— Де 'аде гъәуый цы кәны?

— Кәцы?

— Де 'аде иуәрдигәй күы абады, стәй иннәрдигәй күы 'рбаләууы. Бургъуын күы у.

— Аәмә цы кәны уый, уыцы бургъуын, зәгъыс? — әддәдәр абадти Дзиндзол әмә уырдигәй хәңцөг галы каст бакодта Бимболмә.

— Дзәбәх змәлы, зәгъын, иу ран дәр акусы, инна ран дәр та йә авәрынц.

Дзиндзол әддәдәр абадти ноджыдәр.

— Цы ми кәны, цы, зәгъыс.

— Змәлы, зәгъын, змәлы.

— Цы змәлы? Аәмә уый күы у нә сафәг, уәд мын цы цәсгомәй ракодтай йә кой, агъәца?! Аәмә нын мәнә уыцы фыдәбоны гәххәттүтә дәр уый зондәй ләвәрд күы 'рцидысты, мәнә, ваучертә сә хуыдтой, цы гуыбыннизтә сә хуыдтой, уыдон! Нә иумәйаг паддзахадәй, дам, уәм фәйнә дәс мины цәуы. Исдугмә сә әхцайә уыди сә зәрды дәттүн, стәй сә уый ныззилин кодта иннәрдәм. Аәмә нын әхца дәттүны бәсты

нæхи бастыгътой: мах сæ исты æнхъæл уыдыстæм æмæ æхсæв нал хуыссыдистæм, бон нал бадтыстæм — гъæтт, ирвæздзысты нын. Күй сæ истам, уæд сыл туг фидæгай бафыстам. Заводтæ-йедтæм сæ күй лæвæрдтам, уæддæр, дам, фидгæ, æмæ ма нæм цы капеччытæ аззад, уыдон нын нæ къухты дзыхъхъытæй акъахтой. Эмæ куыдзы гуыбыны хъуыр-хъуыр. Уый дын дæ бургъуыны митæ! Ныр та мæнæ точы хицау у. Эмæ йын æнтъæры уæлæмæ йæ аргъ æмæ æнтъæры. Уартæ, дам, фæсарæнты цас у точы аргъ, уыйас, дам, ын æнæ сæнтъæргæ нæй. Эмæ йæ иу афтæ нæ бафæрсы алæ-ма, æмæ уыцы æнтъæрагæй куысты мызд æмæ пенситæ цæмæнæ 'нтъæрыс, фæсарæнты цас сты, уый онг! Эмæ дзы æниу цы домыс! Уалæ Ленинграды бын кæмдæр иу хутъыры царди. Уым ын дидинджыты цæхæрадон уыд æмæ дидинджытæ уæй кодта. Ленинградмæ сæ ласта куырисбастæй поезды æмæ сæ уым уæй кодта. Стæй, ацы фæлдурурæдджын рæстæг күй ралæууыд, уæд цы 'хæ фембырд кодта, уыдон кæйдæр къухы фæсагъта, æмæ йæ хицауады смидæг кодтой. Уый дын йе змæлд æмæ йе 'ндаp!

Бимбол ма йæ лæдзæджы' рttivag фындæй иу тымбыл хахх æркодта, стæй йæ уæрагыл баҳъил кодта лæдзæг, йе 'нгуылдзтæ æддæг-мидæг атъиста æмæ йæ гуыбыныл бафæлдæхта йæ къухтæ. Бадти 'мæ йæ хъуыды дыууæрдæм кодта сахаты дзе-дзырайау: кæна ма сæ искаj кой хицауады кусджытæй, æви сæ ныуудза? Бæргæ ма сæ бацамонид искаj, æмæ та йын æй күй баgæды кæна ацы Дзиндзол. Фæлæ йæ хъуыдитæй ницы рапром кодта, æмæ æппындаp күйд никуыцæй разындаиккой йæ хъуыдитæ, уый тыххæй афтæ бакодта:

— Дидинджытæ нæ — дзылакъуытæ уæй кодта. Эрымысыдисты йыл де 'дæ.

— Чи йыл æрымысыд? — æгæр хъæрæй дзырд фæци Дзиндзолæн, æмæ Бимбол фесхъиудта. Йæ къухтæ дæр феуæгъдсту кæрæдзийæ. Сындæг-сындæг азылди Дзиндзолмæ.

— Хъæр цæуыл кæнис, Дзиндзол? Бирæгътæ сурис? — йæ цæсту уæлттыфæлттæ цалдæр тъæбæртты æркодта. — Ам мæхицæн фæбадын æнæ мастæй. Ай мæм æрбацæуы æмæ мæ, цалынмæ масть хай баkæны, уæдмæ мæ нæ ныуудзы.

Дзиндзол ницыуал дзырдта, гуыбырæй бадт æмæ лæдзæджы кæронæй йæ цырыхъхъы ихсыд фындз æркъуыр-æркъуыр кодта. Уæддæр æрæджиау сфæрæзта:

— Уәдәе йыл ничи әрүмисыди, фәләе йә зон. Иу изәр әй нә ләппу, иу чиныг әрбахаста аәмә уым кости.

Раст уыцы рәстәжды уынджы сүых-сүыхгәнгә әрбатахт урс-урсид тъәпән машинаә әмә дыууә ләжды раз дзыхъләуд фәкодта.

— Зулдзыхты бадт куы кәнүт! — дуар байтыгъта әмә сәм худгә ракасти машинәйә Хәпп, стәй рагәпп кодта, машинәйы къудийы дуар хъиләй аззад, бәгәнйы асыкк дзы фелвәста әмә йә дыууә ләжды астәу авәрдта. — Фәйнә бәгәнйы баназут! — йәхәдәг машинәмә нызылди Хәпп, кәцәйдәр дзы гәххәтт агуывзәтә раскъәфта, уым йә дәгъәлтәй әвгтәгомгәнән фәхицән кодта әмә раләууыд әвгтыл — иу-цалдәр дзы фегом ласта. — Нуазгә кәнүт!

— Холлагдонмә дәр дә мачи баудзәд, кәд җавәр гом у! — йә къухтә фәхъил кодта Бимбол, йә җәстытә скъуләттә кодта ләппүйыл.

— Нуазгә кәнүт!

— Гәр, әмә куыд нуазгә, чердәм нуазгә! Ай Нафы күвдү нә бадәм, фәйнә авдҗыздаджы куы баназәм, уәд нын фаг нәу!

— Чи зоны ма уыл исчи дәр әрбамбәла!

— Чи ныл әмбәлы, кәдәм ныл әмбәлы! — нал әңцад йә бустәтәй Бимбол. Фәләе уәдмә Хәпп машинәйы амидәг, әмә уынджы уәләмә атахти машинә.

Бадтысты уыцы дзәбәх бадәни Бимбол әмә Дзиндзор. Бимбол-иу фыццаг Дзиндзорлы агуывзәмә раугагъта авдҗы хъуырәй, стәй — йәхи агуывзәмә. Куы-иу сә иу ракуывта исты, куы — се 'ннә. Хъәрәй нә күвтой — сә дыууәйи фаг куыд уыдаид сә күвд, афтә күвтой. Әхсәнмә-әхсәнты-иу ныхас дәр акодтой — ныхас дәр сабыр ныхас, фәлмән ныхас. Иу афон йе 'дзаг агуывзәмә комкоммә ныккаст Бимбол, әмә Дзиндзор ахъуыды кодта: әвәццәгән, цыдәр ахсажиаг күвд ракәнын ис йә зәрды. Фәләе кувгә нә ракодта Бимбол, йә агуывзә куыд нә фелхъива, афтә йә арахстгай айста йә иу къухәй иннәмә, стәй бафарста Дзиндзорлы:

— Дә роны җәст ма афтә скъуыд у?

— Уәдәе мын цы у, — йә бәгәнйы агуывзәмә йе 'ннә къухәй бавнәлдта Дзиндзор дәр.

— Багъәц уәд. Әз изәры теман әмә бәхсныг бацагур-Азынән, әмә-иу сом рацу ардәм, кәддәра дын а ләппу иу Җонджы хуызән нә акәнид дә рон.

— Мæ ронæй зæгъыс, мæ ронæй?

— Да ронæй зæгъын, да ронæй!

— Амæ мын æй куыд акæндзынæ иу цонджы хуызæн?

— Куыд, куы, цæстæй цæсты 'хсæн ахæм сынчытæ ныккæн-
дзынæн, æмæ йыл дæ гуыбыны хуызæттæ дæс куы рахæцой,
уæддæр йæ бынатæй нал фезмæлдзæни æргъæвæджы къæбæл.

— Хуыцау дæ куы саразид, сыгъдæг Хуыцау! — бæгæныйы
агуызвæ фыцлаг дæлдæр æруагъта, стæй йыл фæстæмæ уæлдæр
схæцыд Дзиндзол. — Кæннæуæд ныр рон æлхæнныыл куы
схæцион, уæд мæ пенсийæ ницыуал аzzайдзæн, æмæ ма цæмæй
цы ми кæндзынæн?..

— Ардæм-иу мæм рацу сом!

— Бæргæ дын никуы фeroх кæнин уыцы хорздзинад!

— Стæй саргъмæ дæр æркæсдзыстæм. Афтæ ма фæуæд,
æмæ уымæн дæр мацы æрхъуыды кæнæм, — йæ цæсгомыл
цины уæлтæмæн базмæлыйд Бимболæн. — Гъа-ма, уæдæ ныр
исты дзæбæх куывд ракæн.

2003, июнь

СКЪОДТАТИ Эльбрус

СИФТАРОН

* * *

Зэрдæ æ фур хъонцæй
Кæудзæй игъал хусти:
— Сæумæ нæбал уодзæй, —
Зæгъдзæй лæг æ тухсти.

Фаг бон ку ныйирд уй
Тунтæй нæ фалдзости, —
Зæгъдзæй: “Атæ нивгун
Уодзæн даргъ æности...”

* * *

Нæ рæзбунай уалдзигон
Муди тæф цæуй.
Сæнт-уорс бали — Балион
Киндзи нин цæуй.

Фæстедзаутæ æ фалдзос —
Муди биндзитæ.
Сах лæуунцæ æ уæлгъос
Цуди киндзитæ...

— Кæрдтуон’ма Фæткъуон!
Цилауонтæмæ
Цæхуæн науæг фæтки уон, —
Ци бауондзæнæн?!

— Зæлди гауз дæ бунæй
Æритаудзæнæ.
Зæрди гага дæ фунæй
Æрифтаудзæнæ...

Нæ бæлæстæй уалдзигон
 Ци дув-дув цæуй!
 Уорс къæртрæсти Балион
 Киндзи ку цæуй...

* * *

Дзеудзæлой хор æргæрон
 Мæтъæлæй кæсуй.
 Медадагæ цæугæдон
 Дзæндæлæй лæсуй.

Мерæдзой дунгæ аууон
 Кæмидæр нæтуй.
 Аїндзæр мегъи цы бæлцдон
 Дзæгъæлæй хæтуй?!

Дондупшур арв — æвгъæдон,
 Уарунгар уæзуй.
 Гъолон тотий — саугъæдон —
 Неке бал фæнзуй.

Æффæлд бони рифтæгон
 Нæ тæхуй и уг.
 Курмæ цæститæ — игон,
 Аëтæхбæл — æ суг.

Мæскъи фарсæй сауæдон
 Пæх-пæхæй кæлуй.
 Уæсти хуасæ мистæгон
 Аë къæхтæй нæмуй.

Гъæди сарти сифтæрон —
 Зæнхæбæл æфтуд.
 — Хъурройбалти циргъкъумон,
 Цæбæл æй дæ кудт?..

* * *

Фæззæгæн нæбал зинний æ рехи
 Лækъун боны нæ гъæу — мæ зинаргъ.
 Хæрæмегъæ хæссуй, — зæруæмегъы
 Бонасадæн кæнун æзинау...

Æрæгвæззæг, æнкъард æрæгвæззæг,
 Мард сифтæрти уодесæн зир-зир!..
 Æнæмадæй ревæд — фиди уæзæг
 Æ уомæлæй ку 'фтауй бизиртт.

Седзæрæй æризадæй нæ тегъæ,
 Бон асадгæ цæүй æзинау.
 Хæрæмегъæ хæссуй, цъифæ мегъæ
 Мæ бауæри лæсуй мæ зинау.

ÆРХУН

Ци кæнун, ци дессæгтæ уинун, —
 Асæги рист, цума æдæг фун!
 Дууæ дуйней арæни лæуун,
 Радзæгъæл дæн, æрдобæл хуæцуун...

Фæццæун, фæ, дæ цормæ цæун!
 Бахуардта мин ме 'стгутæ æрхун,
 Æнæзингæ арæнбæл тæхун, —
 Куд уян е, 'ма дæу дæр нæ гъæун?!

Ду рауадтæ мæ размæ, — фæлуорс!
 Ра мæ хаста фæстæмæ дæ рохс.
 Дæ цæсгомæй ирд тунтæ кæлуй,
 Уорс къæртрæзи æма изæлуй.

... Кæми адтæн æма ци радæн?!

“Ма бакомæ, — загътай, — дæ радæн!”

“А ци 'рцудæй, — дзорун мæ мадæн, —
 Ду райгас дæ 'ви æз рамардтæн?!”

Мæхе дæмæ байвастан: "Цæун-н-н!"
 Мæ хъури дæ гъавтон никкæнун.
 Фал райсафт æваст, цума фун, —
 Ахи-ахæй билæбæл кæун...

ДЕНГИЗИ

Думгитæ ком-коммæ
 Уолæнти скъафтонцæ.
 Фембæлди агъонмæ
 Цæрдæг искафтонцæ.

Еу уолæн иннебæл
 Фæлмæн нидзвавтонцæ,
 Уæдта кæрæдзебæл
 Сæхе нипцавтонцæ.

Етæ, дууæ уогæй,
 Уотæ аэздæхстæнцæ,
 Ёма еунæгуодæй
 Арвмæ фæпцудæнцæ.

Хъури, бати азар
 Ёваст ку фæтътъæпп æй, —
 Сæ хъал, сæ ниви зар
 Фæдæй доницъæппæй...

* * *

Нæ цард не сеу æй, фал дæ конд
 Идардмæ фулдæр уарзун.
 Мæ 'йарт нæма 'рцудæй инод, —
 Ме 'рхуни ку искарз уй.

Нивæ ме 'цæгæй æнкъарун,
 Рохс бæннтæ имисунæй, —
 Реци хуæздæр æй фæддарун,
 Уæлнихти фæххæссунæй...

* * *

Рохсэй мæ байдзаг кодта а сærдæ,
Цидэр мин нæ йæй фагæ уæддæр...
Цæмæдæр тухуаст дзоруй мæ зæрдæ,
Кæмæндæр раттинæ мæ уод дæр.

Сонт катай — афонæ, æнафони?
Ке мæтæй зелуй мæбæл мæ сæр?!
Æрмæстдæр зонун уой, 'ма абони
Кæмæдæр æнгъæл кæсун æгæр...

* * *

Йатт-мардзитæй мæ балцити
Гъæдсарæнтæ хæтдзæнæн.
Нард уæрццитæ сæхе цитæн
Гъæр зарунцæ: "Уæрцæ дæн!"

Ку рауолæфон цъæх нæуи, —
Къæдзæ 'хирфæй кæрддзæнæн.
Бор уæрццитæ ба — мæнæуи:
"Дзæпцæ дæн 'ма гирцæ дæн!"

— Ци æрбадæ, ду мæ гъæуи,
Уардзæнæн дæ, — цæттæ дæн!
Нæ бæдæлттæ бор мæнæуи
Гъар нæмгутæй хæсдзæнæн.

Истæхунцæ хæрттæ-мæрттæ:
— Уæрцæ дæн æз, "æртæ" дæн.
И бакъуæлтæ, кæртæ-кæртæ,
Ирæзунцæ фудæнæн!

... Карст ку фæууонцæ мæнæутæ, —
Дзол нæхемæ хуæрдзæнæн,
Фал уæрццитæ 'ма бæлæутæн
Кæми уодзæй сæ цæрæн?!

* * *

Игуәрдәнтә, игуәрдәнтә!
Ци фәцәнцә мә рохс сәннтә,
Кәми әңцә мә гъар бәннтә,
Исуст зәрди әenkъарәнтә?..

Игуәрдәнтә, игуәрдәнтә, —
Әрхүн кости фәххүәпәнтә!
Ку наебал фәуун мә кеми,
Әр мә сайетә уәхемә...

Игуәрдәнтә, игуәрдәнтә, —
Уорс деденгүти кәләнтә,
Сосмандәгти ивуләнтә,
Зәрди архуни уоләнтә...

* * *

Ма мә фәрсә, —
Нә зонун ай
Мәхүәдәг дәр, —
Ци кәнун?..

Ма ми тәрсә,
Дә рәбүнәй
Фәди-фәдмә
Фәццәун...

Уод — унгәги,
Уод — жлхъивди,
Зәрди зинги —
Бауәррист.

Ду — аййивди,
Әз — фәливиди,
Зунд — талинги,
Цардәрвист.

Мабал кәсә, —
Мә фәстаг тахт
Хонхи баләй
Цурд уодзәй.

Фал фертæсун
Хъурмæйдзаг каст
Дæ сурх билтæй
Нæ комдзæй.

Изæддон кизгæ,
Байзадтæ
Аэвзонг бонти
Рохс тунау.

Хуæрзæбон, нивæ!
Ратадтæ
Мæгур уоди
Хъал фунау...

* * *

Бадтæ партæбæл мæ фæсте,
Уой ма гъуди кæнун.
Фарстон дæ: “Уоми ци финст е, —
Дæхемæ нæ кæсун.

Гъардæр дуйнебæл ци каст е,
Уомæй кодтай “суйун”.
Здухтдæр дууемæн ци баст е, —
Нæ 'й уагътон æскъуйун.

Сонтдæр бауæри ци монд е,
Уомæй хе исæрхун.
Конддæр а æрдзи ци конд е,
Уобæл кæнун æрхун.

Цурддæр уæлдæфи ци тахт е,
Уой думгæй ма стæхун.
Фуддæр зæнхæбæл ци загъд е, —
Уой зæгъяг — мæ рохс фун.

Зиндæр зæрдæти ци нез е,
Уой ристæй нæ сæттун.
Уæлдæр амæндтæй ци фес е,
Уой хотхæбæл хæтун...

* * *

P. Бернси мотивмæ гæсгæ

Кæд кадæр гъузуй дæ дуармæ, —
 Фæræтгин нæ 'й e,
 Фал æ тог гъазуй дæ зармæ, —
 Ци фудгин æй e?!

Кæд кадæр æ уод дæ арми
 Ёвæруй курмæй,
 Дæу агоргæй уæлæарви,
 Ёркæуий хъурмæй.

Кæд истуй е изæрдартi
 Сах къæвдай јенде,
 Над сæхемæ и мæйдартi
 Нæбал еруй e...

Е ниргъæвстæй уотæ бастæй,
 Уинæг æй нæйе,
 Кæд гæв-гæв кæнуий фур уарзтæй, —
 Ци фудгин æй e?!

ХЪАУЫРАТЫ Дауыр

РАГБОНТЫ АРТАЙ

ХОС

Дамир Арыхъмә ссыдис Елхотәй йә хъугән хос әлхәнын-мә. Фәлә әмбисонды расығ фәци әмә әхсәвы йә фысымтәм бazzад... Сәннәтә цәгъды:

- Әз хос әлхәнын... Хос... Хос мын ссарут!..
- Үәлләй, нә зонын... Дәуән-ма молло дәр хос ссара? — дзуры йәм Хъауыр, фысымты зәронд ләг.

КУЫСЫФТАЕГ СӘР

Махар әмә Данел әрбацәйцыдысты Елхоты зәронд хидыл. Данелән йә худ донмәе ныххауд. Махар әм дзуры:

- Ныггәпп әм кән! Дон дын ай бынмә ласы...
- Мәхи сәр дәр ма мын күйд нылласа...
- Ма тәрс! Афтид куысыфтәджы дон бынмә нә ласы...

МАРДЫ ХЪЭРЗЫН

Умар районы газеты редакторәй куыста. Йе стъолы лагъзы чи сбур ис, ахәм къам радта иу номырмә. Йә бынмә фыст: “Дохтыр Азауханы фәрцы зәронд Хъарадзау нал хъәрзы низәй...” Хъарадзауы фырт редакцимә сләбурдта:

- Мә фыд раджы куы амарди.. Әмә, дам, нал хъәрзы низәй...
- Ау, уәдә ма мардәй дәр хъәргә кәны?! — ныддис кодта Умар.

ДӘ ПОЕЗД АЗДАХ

Дамир әмә Данел цыдысты Елхоты уынгты хъелләуттә кәнгә. Стәй әфсәнвәндагыл бафәлдәхтысты... Ныр уәләе поезд әрцәуы: чыкы-чыкы! Ду-утт! Машинист тыиххәйты ныу-урәдта:

- Аңаут иуварс, әнәөхъолатæ!
- У-у, Хъола! Дæ поезд иннæуылты аздах!.. Max — ницы-
уал, — дзуры йæм Дамир, тыхамæлттæй йæ сær сисгæйæ.

КУЫДЗЫ ХЪÆВДЫН

Тексты фыст уыд афтæ: “Дзерассæйæн йæ фыд уыдис Күйдзиаты Хъæвдын...” Фæлæ дзы корректор Оля хуыс-сæгхъæлдзæгæй дамгъæтæ “аныхъуырдта”... Әмæ газеты ра-цыд мæнæ афтæмæй: “Дзерассæйæн йæ фыд уыдис Күйдзы хъæвдын...”

ХУЙЫ ХЪЫБЫЛТАЕ

Къамты бынмæ тексттæ фæивдзаг сты... Әмæ, райкомы инструктор æрыгон коммунисттимæ семинартæ кæм араæста, уыцы къамы бынмæ фыст æрцыди: “Колхоз “Ирыстоны” хуы-гæс Хыбо йæ хъыбылтимæ”.

Әмæ уый фæстæ дуне рафæлдæхти...

МÆРДТЫ БÆСТАЕМ

Редакцийы шофыр Пыту машинæ æрра тагъд скъæрдта. Махар æй фærсы:

- Кæдæм нæ ласыс, уый зоныс, уый?
- Кæдæм?
- Мæрдты Бæстæм...
- Уырдаем мæ бензин не сфаг уыдзæн, — æмæ шофыр алакъи æрæлхъывта...

ÆНÆХУЫНД УАЗÆГ

Пушкины бонты фæйнæ сыкъайæ мысыдыштæм поэты ном. Камал бæрзонд куыд систа нуазæн, афтæ мидæмæ хауæгаяу æрбакодта тæтæйраг лæппу — Азизулин... Аралло кæны:

- Скажи хоть одну фразу из Пушкина!
- “Незваный гость — хуже татарина!” — загъта Камал æмæ йæм радта æмбæллæггаг.

ТАТАРТУПП

Куыстмә здәхтыстәм Татартуппы бынты. Къымәлдзәф татайраг кәдәй-уәдәй хъазән ныхас загъта: “Ахәм мәсый уын самадтой мә фыдәлтә! Уә къухтыл мә хәссиккат, хъумә!”

— Әмә дә хорз куы хәссәм. Расыгәй, — фәцарәхст аәм нә иу әмбал.

ДЗЫЛАТЫ МӘСЫГ

Дзылаты мәсый куы раст кодтой, уәд мә редакцийә арвысстой уырдәм. Газетән, дам, дзы әрмәг схәсс.

Мәсый рафәлдәхт — базгъәләнтә! Иу дур дзы әрбахастон мемә әәмә йә әрәвәрдтон редакторы стъолыл.

— Уый дын цы у? — туджджыны цәстәй мәм әрбакаст уый.

— Әрмәг Дзылаты мәсыйгәй... Иу дур йеддәмә дзы не 'рбафәрәзтон...

ФАДЖЫС

— Заманхъуләй-иу “fadжыс” әрлас! — дзуры мә фәдыл Махарби — газеты хайады сәргълаеуяг. Ома, дам, фотопортаж, хуымтәм әрдзон хъаңтә куыд хәссынц, уый тыиххәй.

Ныр къуырисәры мә размә фәцис:

— “Фаджыс” әрластай?

— Иу уәрдон! — әмәй ыйн цауд къамтә йе стъолыл әрәвәрдтон. Уый сәм әркаст әмәй бывысчыләй афтә:

— Ай әңәг куы 'рластай фаджыс...

СУДЗЫН, ОЛИНКА!..

Әфснайәг сылгоймаг Уәлгъа редакцийы тәккә фарсмә царди... Арвыл ләууыдис, гъе ахәм. Зәрдәмәдзәугә! Фәлә ыйн редактор цы ләгъстәйаг уыдис — мәгъя, әмәй йә фырбуцән Олинка хуыдта... Ноджы ыйәм сусәг-әргомәй тәхудытә кодта. Уәлгъа ыйн иухатт хъазгә 'мхасәнты бәргә срәңгъыта: “Ды мәнән мә сист дәр нә амардзынә... Әмә дә бон зон! Дәләмәдзыд”, — әмәй феддәдуар.

— Судзын, Олинка! Судзын!.. — йә фәдыл ма хъәр кодта сымондаг редактор.

— Сау әвзалы бау! — әрбайхъуист гом рудзынгәй. Редактор та әнафәнттәм бадтис къляузәты рәдзәгъды уәлхъус. Иу иннәйи фәдил сыйгыта тамако. Стәй әррәдзә-мәдзә кодта әмәе афиңәй...

Иу заман арты сырх әвзәгтә рудзынгыл схъазыдысты! Уәлгъя фәдисы әрбахәццә. Дыууә къәртайы дзаг дон әрбас-къәфта цъайә әмә сә радыгай басәххәтт ласта судзәе артыл. Редактор әрдәгарыдтытәй фехъал. Ныббогъ ласта:

— Судзын, Олинка! Судзын!..

— Гъеныр мә бауырныда әңәг, кәй судзыс, уый!..

ХУЫСНӘГ

Тепсарыхъю иу бадәг усмәе бон-сихорфон бамидәг... Айтәүйтә әмәе фәсәмбисәхсәвмә уым ныффәстиат. Иу афон хъуызгә-хъуызгә рапызт хәдзарәй. Фәлә куызд бәстәе систа йә сәрыл. Әмә сыхәгтә фәфәдис сты. Хуыснәг әнхъәләй әрхәцыдысты ләгыл.

— Цы дын ис асафон кәйдәр кәртү?

— Арәби... Ныхас мә уыди, бәргә!

— Әмә уәд бонәй кәм уыдтә? — сыхәгты хынцмә йәхи фәбирәгъ кодта ус дәр...

— Бонәй та — дә хъәбысы! — әрбамәсты йәм Тепсарыхъю әмәе пыхс йә сәрыл ахаста.

ЦЪЫУУИТТ

Иу къәсхуыртә ләг базары хъуг уәй кодта. Әмә басгуыхти дзыхы къәбәл:

— Замманайы хъуг! Чи йә балхәна — царв әмәе цыхты бын фәуыздән... Йе 'хсыр — иууылдәр сой!..

— Йарәби, әмәе уыци сойджын хъугән йә сылыйә дәр нә фәхъәстә дә? Уыци цъыууиттәй куы ләууыс, — фәрсү йә Тепсарыхъю.

ӘНӘЕ ЛӘГ УСТЫТАЕ

Тепсарыхъю фаллаг сыхмә баftyд фынджы бадтмә. Йе 'фцәгготыл ын әрхәцыдысты расыг адәм әмәе ыйн тыххәй дарынц,

— Ма кәнүт, фәрасыг уыдзынән!..

— Әмә дә уәд цы сәфы? Мах сыхы әнәләг устытә нәй... Кәмәе барәдийай...

— Уыдан әнәләг устытә не сты, сымах сә ләгтә кәмән стут?! — фәцырд сәм Тепсарыхъо.

ЦАРӘГ ХӘДЗӘРТТАӘ

Тепсарыхъойы чидәр фәрсы:

- Цәрәг хәдзәрттә дзы иу цал уыдзәнис уә хъәуы?
- Иу-дууудаас...
- Ау, әмә Заманхъул стыр хъәу куы у... Уәд дзы әндәр нәй цәрәг хәдзәрттә?..
- Иннәтә, мә хур, цәрәг не сты, фәлә цадәггай мәләг...

БАДӘГ УСТЫТТАӘ

Тепсарыхъо сцәйцид бәхүәрдонәй. Сыхы устытә дуармә бадынц. Әмә ыйн нә систадысты.

- Уәртә цас бадәг устытә ис! — ныддис сыл кодта Тепсарыхъо.
- Цәмән нә хоныс бадәг устытә? Нә ләгтә цардәгас куы сты?..
- Уәдә уә ныр куыд рахонон? Кәд әмә бадгә кәнүт...

УЫРСИУӘГГАГ...

Тепсарыхъо Сакиатәм әрцидис — йә каистәм. Әмә сәм әддозәй дзуры:

- Уә уырсы мәм авәрут! Иунәг сахат... Мә ефсән зәрондәй байраг ныйгарын йә зәрдә әрцагуырдта...
- Фәүәд афтә! — зәгъы ыйн сә чысыл ләппу. — Әрмәст хъусыс! Уырсиуәггаг бафидзынә... Сәәдз долләры.
- Гъә, сатыгъәнлар! Әмә уын ныр әз дыууиссәдз азы куы кәнүн уырсиуәггаг? — йәхи йәм фәдзагъул кодта Тепсарыхъо.

ФЫНАЕЙЫ ХОС

Чидәр хъаст кәны йә сыхәгтән:

- Хуыссәджы цыыртт мыл нал хәцы... Исчи-ма мын уә исты хос бацамонә!
- Цы хос дзы хъәуы? — зәгъы Тепсарыхъо. — Уәлә парламентмә дәхи депутатәй равзарын кән! Әмә цыппар азы уым хуыррыттәй фынаәй кәндзынә. Улууа дәр ма дын фид-дисты ноджы.

ЛӘДЗӘДЖЫ ТЫХХӘЙ

Иу ләг ахәстонәй рauәгъд. Йә къухы рæсугъд зырнәй-зылд ләдзәг. Тепсарыхъо йын ам бахәләг кодта:

- Дә хорзәхәй, ахәм ләдзәгыл кәм фәхәст дә?
- Уәләе сә ахәстоны кәнынц.
- Уәлләхи, амә аз дәр ахәм ләдзәджы сәрмә ахәстоны бахаин!..

ÆМÆ АЕГЫГЪАЕД У...

Цәрәенбонты аевзәр хъуылдәгтә чи фәкодта, иу ахәм ләг амард. Мәрдзыгой адәм цәссыгкалгә аәрләууысты сынты уәлхъус. Иу дзы нал фәләууыд амә аивәй фәрсү Тепсарыхъойыг.

- Арәби, хион дәр ын нә уыд ацы ләгән? Иу скәуәг ылкуы нә ис уәхи хъәүәй...
- Мах ын йе 'гасыл бирә фәкуыттам, йә мардыл ты йын сымах кәут! — фәцарәхст Тепсарыхъо.

ГÆРТАМ

Уәлмәрдтәй здәхт заманхъуйлаг автоинспектор Бәцәзаты Мәхәмәтү амхъәуккаг ләг. Амә йә фәрсү:

- Цәй, цы зәгъы дә дзәнәтыйбадинаг хәрәфырт? Уырдәм нәма бахәццә?..
- Аердәгфәндагыл ай баурәдтой гаишниктә... Уымән та, мәгуыр, йә чыссә иемә нә разынд — пысылмон агъдаумә гәсгә ныгәд у амә... Мәхәмәтү цәсгом анхъирдтә ис, цыма ахсынцъы ахәмц кодта, уйайу.

БÆРЗӘЙ

Мәхәмәт сәхимә хъәумә аәруад әд пъагәттә. Уыцы райдзастхуызәй тәмәнтә калдта! Мәгуыр ләг Бухъаты Дзәрәхмәт ам къухаууонәй кәсү:

- Туй, туй, Бәгәмәт! Нал дә базыдтон... Хъәздыг кән-дзынә!
- Мәгуырәй мын тас нәу, а-гъай...
- Уагәр горәтү цы бынаты ләуд дә?
- Сәр дзы дән, сәр!.. Рацу амә ды та мә бәрзәй уыдзынә!
- Нә, Бәгәмәт! Ды сәр кәм уай, уым бәрзәй тагъд ахенцъ ласдзысты!..

ХЪЫРНӘГ

Иу чидәр фәрсъы Мәхәмәты:

— Чи нә йыл басәттә! Дә зарәтгәнәг әрвад Юрәимә күң фәзарут, уәд уәх хуыздәр чи сисы Алиханы зарәт?

— Юрә, а-гъай!..

— Уый та дәүәй ноджы хуыздәр зары?

— Уый тыххәй нә! Уымә әз фәхъирның әмә уымән...

ДЫУУӘ ХАЙУАНЫ

Бухъаты Дзәрәхмәт — къуырма зәронд ләг — хъәдмә фәңәйцыд хәрәгуәрдонәй. Мәхәмәт ыл амбәлд. Уәрдоныл фәсте ныххәцыд әмә йыл күң размә анцайы, күң — фәстәмә... Хәрәг дәр, мәгүир, размә-фәстәмә цоппай кәнү... Дзәрәхмәт дзуры йә хайуанмә:

— Гъей, Хъихъо! Коммунизмә цәүәм, әви — хъәдмә?.. Дә мидбынаты цоппай күң кәнүс... — Стәй әрәджиау хабар фембәрста: — Бегара мыл нәй ацы дыууә хайуанимә! Иу дзы размә хәцы, иннә фәстәмә! — әмә цъәхснаг уисәй размә дәр әмә фәстәмә дәр — хафт!

ФӘНДАГСАР

Мәхәмәт фәндагыл кәйдәр машинә әрурәдта. Йә армытъәпәнтә къусау атымбыл кодта әмә шофырмә дзуры:

— Әруләф-ма ардәм!

Шофыр йә тых-йә бонәй әруләфыд. Фәлә йәм нозты тәф нә разынди. Мәхәмәт әм ноджы тызмәгдәрәй дзуры:

— Ардәм, зәгъын, исты әруләф!

— Омә күң ницы тәф кәнүн...

— Әмә ныр цалынмә тәф скәнай, уәдмә мә бинонты цәрүн нә хъәуы?.. Нозтджын күң уаис, уәд — ивар! Ныр та — мысайнағ фәндагсарән...

ЧИ ЛӘГДӘР У?..

— Әмә хицау мәнәй цәмәй ләгдәр у? — сәрыстырәй загъта Мәхәмәт Дзәрәхмәтән. Дзәрәхмәт ын йә цонгыл рахәцыди әмә йә сә кәркдонмә бакодта.

— Уәлә кәсис? — амоны ын кәрчытәм әфтуанхъәдтыл. Чи дзы күнд үәлдәр бады, афтә бинәгтыл фаджыс кәнү... Адәмь хабар дәр афтә у, мә хур!

ТУМАН

Мæхæмæт фæндаггæрон лæууы. Йæ къухы — йæ цыбыр хъулон-мулон лæдзæг. Кæсы, æмæ уæлæ иу машинæ æртæхы æрра скъæрдæй. Мæхæмæт æй æрурæдта, шофырмæ иу туман дары:

— Мæ фыдмæ сæ-иу ратт Мæрдты бæсты!.. Тамако дзы, зæгъ, алхæн дæхицæн...

— Эмæ æз далæ Елхотмæ куы цæуын... Цы мын ис нырма Мæрдты бæсты?..

— Нæ, мæ хæдзар! Ахæм скъæрдæй Мæрдты бæстæм хоны фæндаг! — æмæ йын йæ гæххæтт æрхуынкъ ласта.

ДАСГÆ ДÆР ЭМæ СТИГЬГæ ДÆР

Мæхæмæт æмæ йæ зонгæ хилдасæг Садуллæ Бестаутæм усгур сæмбæлдысты. Уым сын иртæстой сæ лæджыхъæд:

— Чи уæ цæмæ арæхсы? Радзурут-ма!

— Эз цæугæ-цæуыны лæджы адасдзынæн, — æппæлы йæхицæй Садуллæ.

— Эз та йæ раздæр уромгæ æркæнын лæджы. Стæй уæд — дасгæ дæр æмæ стигьгæ дæр, — загъта Мæхæмæт.

САХАТГæНæГ

Мæхæмæт сахатгæнæг у, зæгъгæ, айхъуыст. Эмæ-иу йæ къухты сахат фæсахъат...

Иухатт æм сæ сыхаг лæг йæ сахат æрбахаста. Тихалæджы хуызæн — къæсхуыртæ. Раst цæттæ мæлинаг. Мæхæмæт ын араздух-баздух кодта йæ сахат. Лæгмæ æдзынæг ныккаст æмæ загъта:

— Цалынмæ цæрай, уæдмæ дын цæудзæн... Уæллæй-бимлæй!
— æмæ йæ куысты мызд æхца йæ дзыппы ныссыдта. Фæлæ
йæм лæг фæстæмæ æрбалæуыд:

— Къуыриваг иеддæмæ не сси мæ сахат. Эмæ, дам, ца-
лынмæ цæрай, уæдмæ цæудзæн...

— Эгас-ма дæ?.. Къуыри ахæссын æнхъæл дæр дын нал
уыдтæн, нал! Мæзджыты Пехуымпaryистæн! — йæ цæст дæр
нæ фæныкъуылдта Мæхæмæт.

КУЛАК

Фыййау Бабег иуахәмы Дурджен Бәрзонды кувәндөнмә ссыд әмәк кувы:

— Мәхәмәт стигъгә кәны мысайнәгтә, адон та дәуән, Уастырджи! — артә сомы сәвәрдта дзуары бын. — Хъусыс, әңгәг дә большевиктә ма базонәнт: фәкулак дә кәндзысты. Мә фыдау...

АЕЛДАР

Дзәрәхмәтән йә хъәдын хәдзар заууатмә 'рцыди, әмәиу дымгә бөн хъыррист-мырристәй хъарәг кодта... Мәгуыр ләгән хъәубәстә фәтәригъәд кодтой әмәй йын рацыдысты зиуы. Чи самандуртә скъефта, чи — хъәддзаума: дыууәрдәм згъордтой уәзласәнтә. Дзәрәхмәт уәлмәрдтәм бацыд әмәй йә фыды ингәнмә дзуры:

— Гъей, сәмпәрчүй! Дә фырт әлдарәй агәпп ласта! Акәсма, далә! Цас әххуырстытә мын ис аборн, уымә!

ФИДДОН

Дзәрәхмәт суг әрласы хәрәгуәрдонәй. Йе 'рвад сәраккъух Самыр та хъәдгәсәй күиста уыцы азты. Әмәй йә рагыыл әрүрәдтә:

- Ери-ма дә билет!
- Мәнә дын фиддон — артә сомы...
- Нә, әз дә къухәй әхца наә райсдзынән. Дә разы сәдурыл әрәвәр! — әмә Самыр иннәрдәм кәсәг йәхи скодта.
- Әз ахәм хъәздыг наәма дән әмәй дзәгъәл дуртыл әхнатә әвәрон, — загъята Дзәрәхмәт әмәй йә фәндагыл араст.

ЦАЕХДЖЫН ПЪӘМИДОРТАЕ

Дзәрәхмәтән цәхджын пъәмидортае йә зәрдә әрца-гырдта. Әмә фәраст ис йә сыхәгтәм. Уыдон ын рудзынгәй йә хъәдын къус бафиппайдтой әмәй ныхъхъус сты... Дзәрәхмәт радыгай бинонты номәй дзуры:

- Бәгәмәт! Уә, Бәгәмәт!
- Бинкә! Уә, Бинкә!
- Балсәг! Уә, Балсәг! — ничи йәм кәсис әддәмә.

— Уәдә уә Балсәджы цалх скъуырәд! — әмәй йә хъәдын къус әмбәрзән дурты сәрмә — зывытт! Къус тохынайы сәрыл абадт...

ХӘРӘДЖЫ УАСТ

Хрушевы рәстәджы парти рахаста уынаффә: “Хәрджытә маҳ нал хъәуы...” Гъе, әмәй хъәугәронәй хәрджыты ластой мәргүтәдарән фермәмә. Кәрчытән холы...

Дзәрәхмәты хәрәгыл дәр чъеппа әруади.

— Мә хәрәджы мын партимә айстой... Семәй йә аластой коммунисттә, — загъта Дзәрәхмәт.

— Цәмәй йә зоны?

— Карчы хъуырәй мәм ныуусыди. Хәрәджы уаст кәнын байдытой колхозы кәрчытә...

АВДӘН

Дзәрәхмәт фыййәуттимә уыдис хохы. Халацъайы дон ивылдис әмәй авдән раппәрста былгәронмә. Дзәрәхмәт әй йәхицән әрәфснайдта...

— Цы ма дзы кәныс ды та? Зәронд ләг куы дә! — фәрсынц әй.

— Ләгән цоты цот раңаудын дәр зоны Хуыцау. Кәнә та йә мә удыбәстәйән исказмән баләвар кәндзынән...

ТХОСТЫ БАЙЗӘДДАГ

Цардис Гуыккын Заманхъулы — Тхосты байзәддаг. Уәлдәр скъолайы къәсәртә нә фәсаста, фәлә хъуыддаджы гәххәтт ныфғыссынмә уыдис дәсны! Әксәв-бонмә чиныдҗы каст, дымдта тамако әмәй бинонты фынәй нә уагъта йә хуыфынәй... Стәй бахъуыдис, зәгъгә, уәд цәстыты астәүәй фынды фелвәстайд. Әмәй чи уыди? Ацу әмәй йә базон!..

КУРДИАТ МӘРДТЫ БӘСТАЙ

Гуыккын кәйдәрты суәгъд кәнын кодта Сыбыры бинаг къәйә. Хъәубәстә мардыл кәй банимадтой, иу та дзы ахәм разындис... Әмәй ахъәр: Гуыккыны фыст гәххәтт, дам,

Мәрдтәй здахы ләдҗы... Уый дын фехъуыста — цы! — сохъхыр Буска — Гуыккынмә әрбаләууыд:

— Барастырмә мын гәххәтт ныфғыс! Мә фыд Адзәдзейи мын күүд рауәгъд кәна Мәрдты бәстәй!

— Ёри мын уәдә дә сау хъама!..

Бускамә диссаг фәкаст. “Гъа-ма, кәддәра, цы бакәнид?..” Әмәй йын радта йәх хъама... Гуыккын ныфғыста гәххәтт әмәй йәдтти Бускамә:

— Әрмәст афтә! Дәхәдәг әм ай фәхәцциә кән Мәрдты бәстәм. Кәннод хъуыддагәй ницы рауайдзән...

— Мә сохъхыр цәстызыгәй мәм әрбаңыдтә! — йәкъәбут аныкта Буска. Әмәй йәкъәбут аныкта Буска. Әмәй йәкъәбут аныкта Буска.

НЫМАЕТ

Гуыккын күроймә әрцыйдис атагъамә. Уалынмә хъахъхъәдүйраг дәр әд ссинағтә әрбахәцциә. Йә уәрдоны — сатәг-сау къәбәлдзыг нымәт. Гуыккыны зәрдә нымәтмә бахъазыди. Әмәй йәм бахъав-бахъав кодта... Стәй йын фадат күү фәцис, уәд ай систа әмәй йә уәртә фәхәссү. Нымәты хиңау ай бафиппайдта:

— Кәдәм мын хәссыс мә нымәт, кәдәм?

— Маңы сräди, хәларзәрдә чырыстон! Хуыцауы зәрдә дыл фәхуддзәни... Әмәй нымәт зәххыл әркытыдта. Ламаз цыма кәнны... Чырыстон дәр ыл баууәндиди. Әмәй фәстәмә күроймә баздәхт. Пысылмон әд нымәт әрбасатар.

ТАРИГЪЯД ЦАЛХЫТАЕ

Иу ләг күроймә ссинағ әрбаласта. Йә уәрдоныл замманай ног цәлхытә. Гъе, әрмәст сәмән сәрдәны хъәстә нәүйд, әмәй уыдан дәр хъинц-хъыллист кодтой. Гуыккыны зәрдә сәм бахъазыди. Әмәй ләг ие ссинағ күройы күү ныккалдта, уәд ын уый йә цәлхытә әппарынмә фәцис. Күройдзау ай бафиппайдта:

— Гъей, хорз ләг! Уый цы кусы?

— Цы кусын, цы?.. Мәнә дын, зәгъын, дә уәрдоны сәмән байсәрдон... Науәд ахәм дзәбәх цәлхытә тәригъяд не сты, уыцы хъинц-хъыллистмә чи хъусы...

ДЫУУАЕ КЪАРНЫХЫ

Гүйккын әмә Мәза әхсәвгәстәй күистой. Сә иу дукани хъахъхъәдта уәллаг сыйы, иннае та колхозы әрмадз чысыл дәлдәр. Иу әхсәв Гүйккын Мәзамә әрцидис әмә кәрәдзийән фәзмидтой сә хабәрттә. Стәй дын Гүйккын әваст фәцәүәг:

— Мә дукани мын исчи фәкъахдзәни...

— Чи дын әй хъуамә фәкъаха? — зәгъы йын Мәза. — Дыууә къәрныхы ис ацы хъәуы әмә дыууәйә дәр мәнә күы стәм...

ДӘХИ ДЫН ХЪАХЪХЪӘНДЗЫНАЕН...

Хосдзаутә сә мәкъуылтә әрцамадтой хъәды рагъыл. Әмә сә, адавынәй тәрсгәйә, әхсәв хъахъхъәдтой радәй. Рад Мәзамә күы әрхәццә, уәд уый ссыд әмә уәлә Гүйккыны дуармә бахуыссыди.

— Ам цы ныддәргъ дә? Уыгәрдәны мәкъуылтә хъахъхъән, әндәр? — уайдзәф ын кәны Гүйккын.

— Әз дәр мәкъуылтә хъахъхъәнын, әз: әрмәстдәр сын дәуәй у тас!

МЫДХОР

Гүйккын хъәдмә фәцәйцид бәхуәрдонәй. Кәсы, әмә уәлә уыгәрдәны мыдычыргъәдтә. Гүйккыны зәрдә сәм бахъазыди. Әмә мыддартәм баздахт сгарәг. Арсы йас күйдз әм ралә-бурдта. Чысыл ма бахъәуа уәрдонәй йә райса!

“Уәдә ды — күйдз, әз та — Гүйккын... Бәрәг дәм уыдзәнис!” — әмә та дыккаг бон дәр ауылты хъәдмә дары йә фәндаг. Уәрдоны фәстә згъоры йә гадза.

Ацы хатт дәр та йә йә хъәләсү рахаста сә аргъонахъ. Фәлә дын гадзамә басмыста әмә уайтагъд уарзондзинады амәддаг басис.

— Әгъя, уәдә! Сә күйдз уал ме сиахс сси! — йәхимә йә цәст әрныкъуылтә Гүйккын.

Мыдгәсты бынаты сәрмә зилдухәнтә кодтой әхсыргуртә. Сәхи-иу бындытыл андзәрстой.

— Тәрсән гәрах сә уәд та фәкәнүт! — зәгъы Гүйккын.

— Топп нәм нәй, топп!

— Әнә топп гәс та цәй гәс у, — алыг кәны Гүйккын.

Аргъонахъ хъәдмә дәр әмә хъәумә дәр семә фембал.

— Ёгъа, уәдә! Сиахсы цыд нәм әркодта, — баҳудт Гуыккын. — Нәдәр сәм топп, нәдәр куызд...

Райсомәй мыңгәстә сагъдауәй аззадысты: сә чыргъәдтә әмбис хъуг фесты...

ҰЫМӘН ДӘ НӘМЫН...

Гуыккын йә фырт Зурапы давын ахуыр кәны, амоны йын:

— Цыфәндыйә дәр макуы басәтт! Ауындзгә дә куы кәной, уәддәр...

Фырт дыккаг бон сәхи карк адавта. Фыд әй рабынәй кодта әмәй йә нәмы:

— Карк кәмән ауәй кодтай, ууыл басәтт!

Ләппүйән фырнадәй йә царм куы стәнәг ис, уәд барнәбары басаст. Фыд әй тынгдәр райдынта хойын:

— Цәмән ма мә нәмыс — куы басастән?..

— Ёз дәр дә уымән нәмын, уымән, әмә кәй басастә!

ХИОН

Куыройгәс Сымайлы йә хъәстытә кәны Гуыккынән:

— Ёхсәв-бонмә хүйссәджы цыртт нае фенүн. Мә хәрәг әмә мын мә уәрдон исчи куы адава, уымәй тәрсәйә...

— Ёз дә әнәмәт скәндзынән... Тыхсгә ма кән! — зәрдәйин бавәрдта Гуыккын әмәй йын дыккаг бон куыроймә әхсәвгәс куызд әрласта.

— Ацы аргъонахъ дәм искаң әмгәрон не 'рбаудзән... Мә фыды ингәныстән!..

Сымайлы галы бузныг фәцис йә хәрзгәнәгәй. Фәлә дын, куы 'рбабон, уәд куыройи дуармә налдәр — хәрәг, налдәр — уәрдон... Куызды дәр әд рәхьыс Хуыцау йәхимә фәхаста...

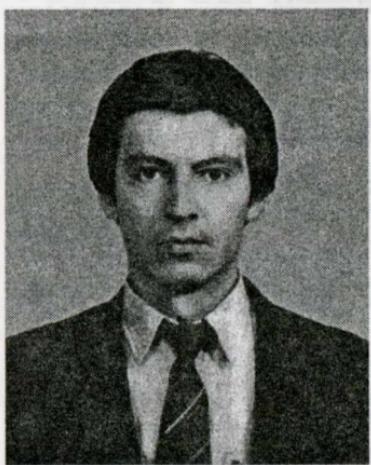
Сымайлы фәдисы әрбаләууыд йә хәрзгәнәгмә. Гуыккын ын йәхі тәригъәдгәнәг скодта:

— Куызды цәсгом мыл бакодта мә куызд, әнхъәлдән әмә!

Уалынджы се скъәтәй давәттаг хъихъо хъәрәй бәстәй әй сәрүл систа: базынта йә хицауы... Сымайлы уайдзәф кәны Гуыккынән:

— Дә фыды ингәнәй мын ард куы бахордтай: дә куызд мәм искаң хәстәг не 'рбаудзән, зәгъгә?..

— Ёмә мә куыздән, гормон, әз исти исчи дән?! — фәкодта Гуыккын.

Фидараты Руслан йæ сæйраг хъуыдагыл нывгæнæнæджы күист нымайы. Фæлæ, күид фæзæгъынц, сусæг-æргомæй йæ тыхтæ фæлвары литературæйы дæр. Ёмæ йын дзæбæх æнтысы. Поэзи цы “æртæ пылыл” æнцайы (сыгъдæг монц-æнкъарæн, хъуыды æмæ хæдхуыз фæлгонц), уыдон ын бæлвырдæй хатæм йе ’мдзæвгæты. Поэзийи хуымы, Къостайы загъдау, йæ риуыгъд — бæрæг.

Руслан райтуырди 1959 азы Зæронд Бæтæхъойыхъæуы. Бакасты Дзæуджыхъæуы аивæдты училишней, стæй йæм фæсидтысты

æфсадмæ. Ирыстонмæ куы сиздæхт, уæд куиста нывгæнæгæй. Дзæвгар хæрзты бацыди чиныгуадзæн “Ир”-æн, журнал “Ног дзау”-æн. Йæ куистытæ йын фенæн вæйиы алыхуызон аивадон равдыстыты.

Фидараты хæдæфсарм, бонzonгæ, æвзыгъд зиууон, æнтысæд дын!

ФИДАРАТЫ Руслан

ТУЛЫ МÆ УÆРДОН

* * *

Аз галуæрдоны бадын,
Мæхи зарæг кæнин.
Мæхимæ дæн нымады,
Мæхиуыл цин кæнин.

Аз галуæрдоны бадын,
Гъæй, мæ галтæ, гъæй!
Кæй нымайын нымадыл,
Уый а дунейыл нæй.

Аз галуәрдоны бадын,
Аңкъард зарәг кәнин,
Кәмә нә дән нымады,
Уыданыл хъыг кәнин.

* * *

Мәгуыр фәзәгъы:
“Цы ис, уый хорз”.
Кәд мит фәлдзәгъды —
Уыдзәни хор.

Йә цард нә фауы —
Цы ис, уый хорз.
Йә хұымғәнд тауы —
Уыдзәни хор.

Хұыцаумә скувы:
“Цы ис, уый хорз”.
Йә быдыр рувы —
Фәрәвәдз и хор.

Йә зәрдә райы —
Цы ис, уый хорз.
Тыллағ әфснайы —
Хъәздыг у хор.

ЗАУУАТ

Дойаты Таймуразы мысгәйж

Ныззылди дуне, нал бады йә гаччи,
Әрфәненіфәд ныссүйтә кодта мәй.
Кәны дзәгъәлтә, утәхсәнтә кадджын,
Сәрзиләжджынау нал кәны фынәй.

Йә къуыхы хъуды нал ыздәхы цардмә,
Йә гуыр, мәгуыр, әрәңцой кәны дурыл.
Сывәллон-зәд куыд баҳуда йә мадмә,
Йә зәрдә афтә басин кәны хурыл.

Йә уд зәххыл әңцад бынат нә ары,
Зәххон цардимә рагәй нал у фидыд.
Йә зәрдәе цардыл мисхал дәр нә дары,
Цы фиды, уый Ыстыр Хуыцауән фиды.

* * *

Зәлы, зәлы зарәг...
Зарәг әви хъарәг?
Зарәг, хъарәг, зарәг...
Зәрдәйы цы хъары?

Базон, базон, базон...
Хъарәг әви зарәг?
Кәнә амард уарzon,
Кәнә райгуырд дарәг.

Зәлы, зәлы зарәг...

АРТ

Дымгә әрбадымы 'васт;
Артձәст тыхсәгау нызмәлү...
Зәрдәйы не 'нцайы маst,
Зәрдәйы сагъәс нә мәлү.

Мәйән фәздырдтон мә цин,
Хурмә фәкодтон тәхуды...
Ахицән м' амонд, фәци, —
Дзуаппән куы фехъуыстон худын.

Арвы кәрәттәм цәуын...
Ма дәм фәкәсәд уый худәг.
Иу ысты худын, кәуын:
Артәй ма бazzайы 'ртхутәг.

Дымгә әрбадымы 'васт;
Стъалытә ирд цәхәр фестынц...
Зәрдәйы не 'нцайы уарзт;
Сагъәстә а зәххон не сты.

* * *

Куыд бæллы хуры тынмæ уарди, —
 Расть афтæ дæм бæллыштæн...
 Кæд исчи уарзты номыл царди,
 Уæд уый æз уыдтæн.

Кæд исчи уарзты аккаг уыд,
 Уæд уый ды уыдтæ.
 Куы-иу ысхъærзыди дæ уд, —
 Хъærзыд мæ уд дæр.

Куы-иу дыл бахæцыди рис, —
 Цыфæнды дардæй
 Дæ цурмæ кодтон-иу фæдис, —
 Мæ хай дын цардæй!..

* * *

Ау! Нал ыскæэдзæни хур?..
 Фатæн нал уыдзæн фехсæн?..
 Дзур, цыфæнды дæр дзур —
 Нал и уарзонад не 'хæн...!

Сты, мæнг куывдау, дзæгъæлы
 Ныр фæсмоны ныхæстæ:
 Ды æфсоны дæгъæллæй
 Бахгæдтай амонды бæстæ...

* * *

Барст у мæ удыконд, барст,
 Барст у зылын æмæ растæй.
 Зонын, мæ рæдыд у барст —
 Барст у мæ уарзтæй.

* * *

Куыд æндонæй, æхсызгонæй
 Фæстæмæ аæуин, —
 Кæм фембæлдтæн æрыгонæй
 Мæ цины уацыл...

Тъәбәртгәнгә қуыд азгъорин
 Фәстәмә дарддәр, —
 Кәм сусәгәй зәххы къори
 Мә риуы дардтон...

Куыд атәхин әнәзивәг
 Фәстәмә арфдәр, —
 Кәм уыди къухтә сивазән
 Къуыбырай арвмә!

ЦОППАЙ

Зәхх хъәрзыдта арвы 'рцәфтәй...
 Арвы нәрд дунетыл хъуыст:
 Иу та нә абор, оххай, куы байсәфти,
 Иу та нә баци зынгхуыст. —

Цотәй потмә ныл цоппай бацайдагъ,
 Марды гәрах ныл әрцид.
 Зианәй зианмә зиләм айдагъдәр,
 Иу цыртәй иннәмә барәм нә цыд...

Къахдзәфәй къахдзәфмә 'рмәстдәр нә
 гәнәнтә,
 Цонгәй цонгмә нә цәнгтә цәнгтау.
 Цард нын нә рантыст: ныгәнәм, ныгәнәм;
 Амайәм арвмә ингән-обау...

Ниуынц ныл куыйтә, схъауынц нә бирәгътә.
 Саубындуру адардта Иры фәэз...
 Зәппәдзтә аразәм тар фәзәй ирд рәгътәм;
 О бындар! Цъүппыл дәе ирвәзән.

* * *

Мә разы февзәрдтә әргом,
 Ёвиппайды.
 Фәлә дын әз, чызгай, дәе ном
 Нә фиппайын.

Кæддæры домæнты фæлгонц
 Кæд риуы райгас,
 Дæ ном у уæд бæллицты монц,
 Дæ ном у райдзаст!

Кæд туг ысхъазыди, зæгъин —
 Зæрдæ у амонæг —
 Дæ ном у хуры тын, зæрин,
 Дæ ном у амонд!

* * *

Уафы хур йæ тын лыстæг,
 Аердзæн бийы хæдон.
 Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг,
 Ласын мæ ис, мæ бон.

Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг,
 Гуыффæ мæ авдæнау узы...
 Атахт мæ уалдзæг, мæ фæззæг — хæстæг,
 Зымæг дæр хъузы...

Атахт мæ уалдзæг, мæ фæззæг — хæстæг,
 Акъул цæгатырдæм хур...
 Тулы мæ уæрдон, тулы сындæг —
 Ласын мæ ингæны дур.

* * *

Дзыллæтæм хатгæйæ дзурын, —
 Дзурын мæ зæрдæйы хъаст:
 Хатыр уæ курын —
 Чи у æппынæдзух раст?..

Бæргæ-иу куы суайд нæ бон
 Ысфæразын барст дзырд,
 Уæд-иу нæ нæ домид фæсмон,
 Нæ уаиккам маstдзыд.

Мæ рæдыд мæхицæн у уаргъ,
 Йæ уæз мыл æруадзы:
 Кæнyn уын, Хуыцауыстæн, аргъ,
 Амæ уæ уарзын!

ХИД

Аемә та ахицән бон...
 Зәрдәйы баззад йә арфә.
 Ивылы, ивылы дон,
 Мәйы цәст ферттиви й' арфы.

Ивылы, ивылы дон,
 Уыләнтау згъорыңц мә сәнттә...
 Мә цардыл нә кәнын фәсмөн...
 Нә кәнын мәхидән афсәнттә.

Хидән йә астәу ләууын;
 Иу фарсәй иннәмә хизын:
 Галиу фарсмә цәуын —
 Рахизәй.

Дыууә фарсы — јенусмә,
 Мә цард сә астәу — хид.
 Мә фыдәлты уәлхъусмә
 Хәссын мәхи.

* * *

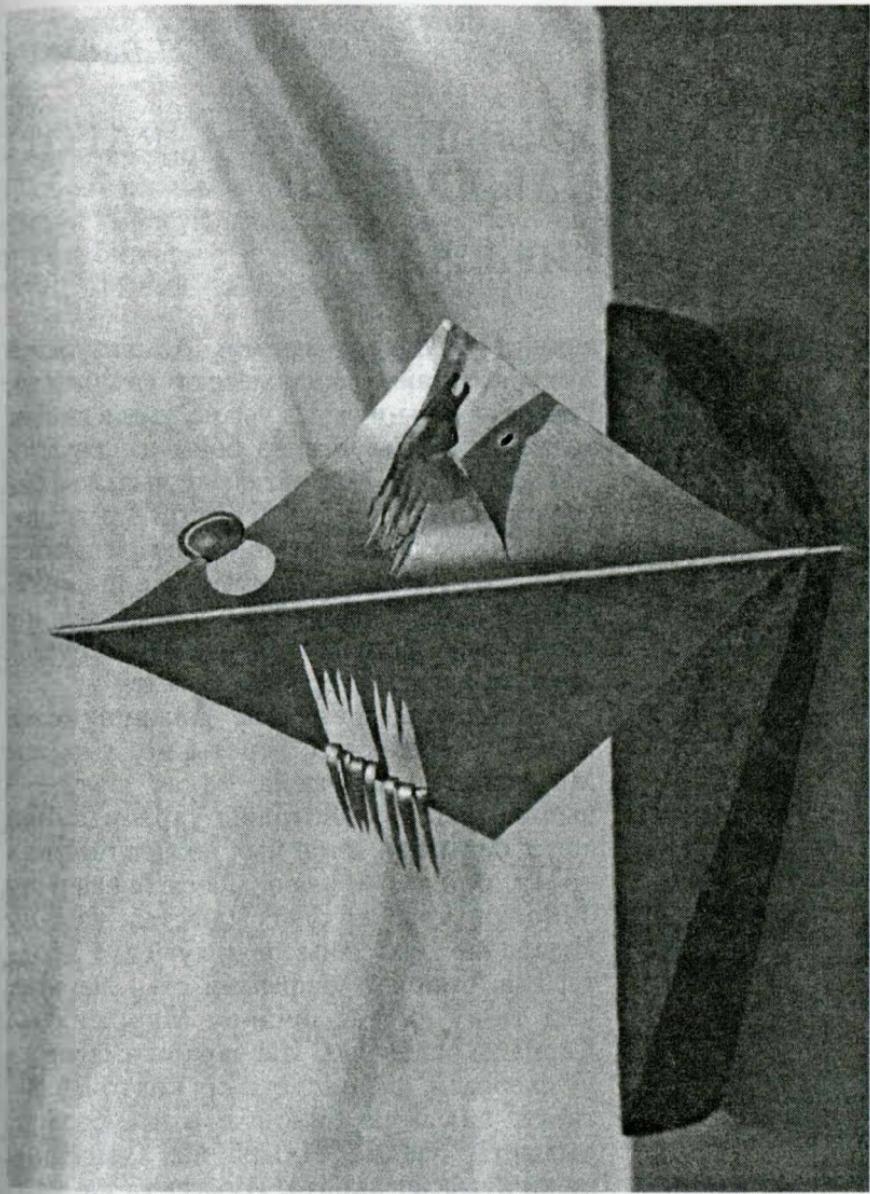
Иу, дыууә, жертә...
 Стъалытә әрттивыңц.
 Уәлдәфы мыртә
 Ивгә ивыңц...

Цыппар, фондз, јексәз...
 Нымайын, нымайын...
 Адаргъ и јексәв,
 Фәллайын!..

Авд, аст, фараст...
 Фын, Фыр*, Ир,
 Хур, хор, бараст
 Уац, цау, ирд...

Дәс... дыууадәс.

* Фыр — Фидаратә күвыңц Фыры дзуармә.

Фидарата Рұслан. Ҧыртдағы Плиты Иссақайхан.

ДЗЫВГЬУИСАГ* РАГОН ХАБÆРТТАÆ БИРАËГТЬТАÆ

Фærниатæй Икыра, зæгъгæ, Дзывгъусæй Хохы Карцайы чындзхæссæг сæмбæлди. Раджы заманы-иу куыд уыдис, уымæ гæсгæ, чындзхæсджыты цалдæр боны нæ рауагътой. Ам Икыра Мысойтæй иу чызджы ба-уарзта. Симгæ-симын-иу се'ргом Дзывгъуи-сырдæм куы уыдис, уæд та-иу Икыра чызгæн ацамыдта, Карцайы Дзывгъусмæ цы къах-вæндаг цыдис, уымæ: "Чи зоны, æмæ нæ уартæ уыцы фæндагыл ахизын баҳъæуа..." Эмæ та-иу чызг дæр ныфсæрмытæ ис.

Кæд комы цæугæйæ Дзывгъусæй Карцамæ æхсæрдаæ версты ис, уæд æм Маррæгътыл цæугæйæ та ис æртæ — цыппар версты. Икырайы уарзондзинад афтæ басыгъта, æмæ йыл æхсæв бон нал кодта, бон та — изæр. Фæсæхсæввæр-иу бинонтæ куы æрхуыссыдысты, уæд-иу Икыра йæ хуыссæны йæхи хуыссæг акодта, гъя, бинонтæ бафынæй сты, зæгъгæ, уæд та-иу фестад æмæ-иу Маррæгътыл Карцайы балæууыд. Йæ уарzon чызгимæ-иу фæбадти, фæнхæстæ-иу кодтой, æмæ та-иу, цалынмæ бинонтæ нæма базмæ-лыдысты, уæдмæ Икыра йæ хуыссæны йæхи хуыссæг акодта. Иухатт та йæ уарzonæй рацыдис, æмæ бал бирæгътæ йæ фæдлыл бафтыдысты. Маррагъмæ куы схæццæ, уæд йæ фæстæ нынниудтой.

* Автор æй куыд фыссы, афтæмæй йæ ныууагътам.

Тәхын байдыдта ёмæ йæ, Дзывгүйисы чыылдыыммæ цы хуымтæ уыдис, уым æрæййæфтой. Дурты цæнды сæрмæ ма бæргæ сгæпп кодта, фæлæ йæм уæддæр хæстæгæй-хæстæгдæр цыдысты. Ныр Икырамæ хъама йеддæмæ хæцæнгарз ницы уыдис. Хъамайæ сæм бæргæ æвзыста, фæлæ дзы цъаммар бирæгтæ нæ тарстысты. Икырайæн гæнæн куы нæуал уыдис, уæд хъамайæ йæ галиу амонæн æнгүйлдз ахауын кодта, туг бирæгттыл бапырх кодта, тутмæ бирæгтæ кæрæдзимæ фесты ёмæ кæрæдзи ныптырх кодтой. Афтæмæй Икыра дæр аирвæсти.

АВД ФЫРТЫ

Хæуытаты Хамырзæ ёмæ Хангуассæйæн Хуыцау балæвар кодта авд лæппуйы. Сывæллæттæ куыд ахъомыл сты, уый æмбæргæ дæр нæ бакодтой. Авдæн дæр бинонтæ æрхастой. Афтæмæй-иу хосгæрдæнты Хамырзæ йæ авд фырты разæй хос карста. æцæг-иу уыцы бонты Хамырзæ йæ лæппуты хицæн уаты хуыссын кодта, чындзыты дæр хицæн уаты. Йæхæдæг та-иу хуыссыд кæрты астæу ёмæ сæм афтæмæй æхсæвыгæтты дæр йæ хъус дардта...

ФЫДГУЫСТ

Бинонтæ райсомæй хуым кæрдыммæ цыдысты. Ёмæ æфсин чындзмæ дзуры:

— Чындз, мæ къона, дæ сывæллоны сихорыл авдæны куы бабæттай, уæд нын исты хæринағ бадавдзынæ.

Чындз сихормæ хæринағ ацæттæ кодта, йæ сывæллоны авдæны бабаста, бафынæй йæ кодта, цалынмæ хуымонтæ хæрой, уæдмæ нæ райхъал уыдзæн, зæгъгæ. Ахаста хæринағ. Уыдон хæрынц, чындз æхсæрф райста ёмæ мæнæу кæрды. Бинонтæ йæм хæргæ-хæрын кæссынц, ёмæ кæрæдзимæ дзурынц, арт нæу, арт, куыд хорз кæрды, зæгъгæ. Бахордтой, райдытой уыдон дæр кæрдын, чындз дæр ма семæ. Кæрдышнц, кæрдышнц, уæдæцы уыдаид. Чындзæн афтæ ници зæгъы, афонмæ дæ сывæллон райхъал, ёмæ йæм ацу, йæхæдæг та уæндгæ нæ кодта.

Изæрмæ факарстой. Сывæллон райхъал, змæлгæ-змæлын йæ авдæны бæттæн райхæлд, йæ гуыр авдæнæй дæлæмæ æрзæбул, йæ ахсæн йæ хъуыры фæбадти, ёмæ афтæмæй амарди.

ЕЛКАНОВ! ИДИ ДОМОЙ И АРАКА ПЕЙ!

Елхъанаты Хъайтыхъо райгуырди Дзывгъуисы 1917 азы. Кәд гуырдзәй рахәсгәйә къуылых уыд, уәдәр тынг сәрән. Хос карста, хос ласта, галтәй хүм кодта, бәхтәй күиста. Дәллаг-хъәуы цыппар къласы бакасти әмә, Күирттаты комы колхоз күс сарәстой, уәд уым хыгъдхәссәгәй күиста. Уалынмә райдыта Фыдыбәстәй Стыр хәст. Комы фәсивәд әз фәраз-дәронәй агуылф кодтой знаджы ныхмә тох кәнынмә.

Хъайтыхъо дәр әнхъәлмә кәсис, әмә йәм, хәстмә рацу, зәгъгә, дзурәг нәй. Уәд иуахәмы хъәуы хицау Гуриаты Ваномә бацыдис әмә йын загъта:

— Мән хәстмә цәуылнә кәнүт?

Уәд ын Вано афтә:

— Нә, дәуән хәстмә кәнән нәй, ды ам хъәугә кәныс: күсджытән ма хыгъд чи хәсдзән?..

Уалынмә фәззәг раләууыди, Күирттаты комән Къардоны зәххыл нартхор конд уыдис, әмә адәм рацыдысты уый тонынмә. Иу бон Хъайтыхъо Къардонмә ныццыдис әмә военкомы дуар бахоста. Мидәмә, зәгъгә, фехъуиста әмә бацыди. Кәрәдзийән бон хорз загътой, әрбадын әй кодта афицер, әмә йын Хъайтыхъо рахабар кодта, хәстмә мә акәнүт, зәгъгә. Уый йәм бакасти әмә йә систын кодта, стәй йын афтә зәгъты:

— Далә уыци къуыммә бацу әмә фәстәмә әрбацу!

Хъайтыхъо къуыммә бацыд әмә фәстәмә әрбацыд. Уәд ын афицер афтә:

— Елканов! Иди домой и арака пей!

УӘЙЫДЖЫ ТЫЧЧЫ

Дуне раджы равзәрди. Аевәцәгән, уәйгүйтә дәр искаңы дунейи цардысты, уыйеддәмә сә кой дзәгъәлы нә бazzадис.

Дзывгъуисы чылдыыммә иу авд сәдә санчъехы күс суайай, уәд уым ис тыччыйы хуызән тымбыл дур, әмә йә абор дәр хоныңц Уәйыдҗы тыччы. У хъен аевәрд, әмә йәм ис дурәй аразәнтә, җәмәй ма афәлдәхә. Мәнә адәймаг цы аразәнтә скәнүй әсисмә, ие та бырумә, раст ахәм аразәнтә. Йә иу аразәнүй бынты фос фәңдысты, әмә бын ын бакъахтой, әмә аразән әй бынатәй чысыл фәбырыд, әмә тыччы дәр гыщыл фәкъул и.

Нә рагфыдәлтәй күйд бazzад әмә күйд дзырдтой, уымә гәсгә, дам-иу уәйыг тыччыйы әй иу къухәй хәрдмә фехста,

әмә дам-иу әй үә иннә къухәй әрцахста. Тыччыйән үә ба-
кастмә гәсгә үә уәз уыдзән иу сәндәз тоннәй.

Ахәм уәйгүйтә ай-гъай уыдысты тәссаг әрдзы скондән,
әмә сә се сәфәлдисәг рагацу фесәфта. Фәлә къаннәг адәй-
маг дәр, цымә, фыдбылызәй әтәргәнәг нәу?..

СЫХӘГТАЕ

Дзывгүйисы әртә сыхаг ләппүйи хәларәй цардысты. Иу
әхсәв та сә иуы хәдзары фәбадтысты. Хуысын афон әрцыди,
әмә загътой, иу ран схүйссәм, зәгъгә. Әмә скъәты нартхор
ласән кауыл, сә быны бинаг нымәт, сә уәлә та уәләдарән
нимәт, афтәмәй схүйссыдысты. Хуысыдысты зыбыты мадард
бәгънәгәй — кәм уыди фыццаг заманы мидәггат дзауматә...

Уәд сә иннә сыхаг ләппу, сәхи әмгар, фаләсихәй әрбацәй-
цыди, үә номәвәрәгтәм уыдис әмә уырдыгәй заргә әрбацәй-
цыдис. Уәд әм адон дзурыңц, рацу мәнә замманайы ран хуыс-
сәм әмә иумә сбон кәнәм. Баздахти сәм, уәдә цы уыдаид.
Гъя-ма, кәм мә хуысын кәнүт, зәгъгә, нымәтыл иуварс ахә-
цыд. Бәгънәджытәй сә куы федта, уәд үә цәст үәхимә әрны-
къуылдта. Хорз у, хорз у, мәнә ма кәртмә ауайон... Рацыди
әмә үә цуххъайы фәдджийи мит сәвгәдта әмә сәм афтәмәй
бацыди. Нымәт куы фегом кодтой, уәд сыл уыцы бәгънәджытәй
мит ныккалдта, үәхәдәг сәхимә лиздәг фәци. Адонәй үә иу
фәсте расырдта. Бинонтә әмбырдәй сә тәккә әхсәвәр
хәргәйә уыдысты. Бәгънәг ләппу хәдзармә куы багәпп ласта,
уәд бинонтә зәрдәхъәрмитә фесты, мәнә хәйрәг, зәгъгә.

ДЗАХХОЙЫ КӘРДЗЫН

Цоколаты Дзаххо комы нартхор әрбацәйласта. Уәд ын абыр-
джытә үә къобор галтәм бацыбәл сты. Фәлә үә зыдтой,
Дзаххо цавәр ныфс әмә хъаруыи хицау у, уый әмә къахәгау
сә кәстәры рарвыстой Дзаххомә, фәндағгон стәм, әмә дәм
кәд кәрдзын ис, уәд нын авәр, зәгъгә. Дзаххо иу кәрдзын
фехста ләппумә, гъя, куыйтә стут әмә үә куыдзы хәрд бакә-
нут! Әмә үә фәндағыл дардәр араст.

Уәд та үәм фәстәмә рарвыстой уыцы ләппүйи, къордгомау
стәм әмә нын нә фаг кәнүи иу кәрдзын, зәгъгә. Дзаххо хосы
бынәй англисаг фондзәхстан фелвәста әмә сын загъта, тагъд мын
мә кәрдзын рахәссүт, кәннод уә Карцайы кәфты ңагъд кәнүи!
Әмә афтәмәй Дзаххо үә кәрдзын фәстәмә байста абырджытәй.

УСБИРАЕГЬ

Елхъанатәй Дзәрәх, куыд дзурынц, афтәмәй, дам, сәдә цыппар азы фәңдарди. Күң амардис, уйй раззаг бон ма хъәдмә ссыди, суджы әргъом әрласта, фәлә, әхсәвы күң схуыссыди, уәд нал райхъал.

Иуахәмы Дзәрәх йә уәрыччытә хызта, Дзыгъусәй чысыл дәлдәр Фыйяджыдонән йә рахиз фарс, Хари, зәгъгә, афтә хуийны уыгәрдән әмә уым. Харийы әркомкоммә та донән йә галиу фарс күрой уыдис. Дзәрәх йә уәрыччыты размә бадти әмә йә кардәй йә ләдзәг амадта. Кәсү әмә күроймә иу ус раңауы, күрой ауәзт, усән та йе'ккөй ссинағ нәй. Дзәрәх йәхимидағ дис кәнү, уәдә ацы ус кәдәм цәуа әнә ссинағәй... Уалынмә күройы размә күң әрхәецә ус, уәд йә дзаумәттә ласынмә фәзи. Дзәрәх йә бынаты әнцад базмәлыд, уәдә әртәккә бәгънәг сылгоймагмә кәсдзынән. Уымәй афтә йәхі найдзән сылгоймаг. Ус йә дзаумәттә раласта, күройы әмбәрзән дзалайы бын сә батыста, йәхәдәг күройы бынты рауди, әмә усбираегъәй рагәпп ласта. Дзәрәх әм кәсү әмә уәрыччытәм йәхі сарәзта. Гъя, усбираегъ уәрыкмә фәләбура, зәгъгә, афтә йыл Дзәрәх ләдзәг фехста, бирәгъ цалдәр сәрбихъуыройы акодта. Дзәрәхән йә цәститтә атартә сты әмә ницыуал бамбәрста. Иуафон Дзәрәх әрчъицидта, кәсү әмә ус күройә иучысыл рауди, цұдтытә-мудтытәгәнгә тыххәйтү ңиди, афтәмәй хъәумә баивгъуынта.

Изәры Дзәрәх йә уәрыччытә әрйискъәрдта, әмә йын күң чи адзуры, күң чи, усбираегъәй, тынгрынчын, дам, у. Иуцалдәр боны күң раңыд, уәд усбираегъ Дзәрәхы агурын байдыдта, рымчынфәрсәг, дам, мәм әрбаңауәд. Дзәрәх әй зыдта, күң йәм баңауа, уәд йә хъуыддаг хорз кәй нә уыдзән, уйй.

Үәддәр Дзәрәх баңыди усбираегъмә, хәдзары къәсәрәй баҳызти әмә йын уырдыгъәй, әнәнис у, зәгъгә, загъта. Усбираегъ Дзәрәхмә дзуры, хәстәгдәр, дам, ма мәм раңу, дә фәхъхъая фәуон — мәлгә кәнүн әмә ма дын иу ныхас зәгъон.

Хәдзары астәу цәджындз уыдис, әмә йәм Дзәрәх уйй аууэтты баңыд хәстәгдәр. Ус Дзәрәхыл әрбату кодта, фәлә, йә амондән, цәджындзыл ауад, әмә Дзәрәх аирвәзти. Әндәра Дзәрәхыл күң ауадаид, уәд ын әнә мәлгә нә уыди. Фәлә уыңы әхсәв ус йәхәдәг йә уд систа әмә амарди.

СФІЕЛДЫ СТАДОН БЫНТІ

БЫРНАЦТЫ Васили

ИРАД

Радзыра

Арфәйаг цардвәндәгтыл фәцыл Бырнацты Хъамболаты фырт Васили. Райгуырд 1907 азы Тъәпәнхъәуы Нары зылды. Йәхәдәг күнд фыссы, афтәмәй йә ныйгарджытә иумә амардысты 17-әм азы, уәд, дам, Фыңғаг дунеон хәстәй здәхын райдытой хәңдәг адәм әмә семә хәхбәстәм тиф схастой, тәвдниз. Әмә уымәй адәм zagъды кодтой...

Дәсаздзыд ләппу скъолайы йә ахуыр ныуугъта әмә фийайа сси, фәлә уәддәр йә туджы ахуырмә тырныны бәллиц нә бамынәг. 1926 азы баңыд рабфа чыттараң курсытәм Дзәуджыхъәуы. Цылпар азы фәстә хъуамә сұыдаид Цәгат Ирыстоны пединституты литературуон факультеты студент, фәлә йә Мәздәгмә арвыстой... хорңаттәгәнән күисты фәды.

Йә размә әвәрд хәстәй йын әнтыстаджынәй сәххәст кәнүн күн бантыст, уәд та ахуыры кой скодта. Әмә 1931 азы баҳауд Мәскуйы авиацион институтмә. Әхсәз азы фәстә сис инженер, күиста хъуистонд авиаконструктортә Туполев әмә Лавочкины бюроты, хәңдәг әфсадән ног хәдтәхджытә араэстой.

Фәстәдәр сси, ракетәтәй әмә спутниктә кәм кодтой, ахәм күистуаты бәрнөн конструктор, сәрмагонд хъуыдәгты фәдыл әрвист уыд Китаймә — дыууа азы дзы фәзис.

Рабфаачы ма куы ахуыр кодта, Васили уәд аздәхта ие 'ргом литератураемә. Хорз зыдта ләгәй-ләгмә Нигер, Сәрмәт, Мысост, Дәбе, Тәтәри әмә иннә ирон фысджыты, ие 'мдәевгәтә йын мыхуыр кодта "Рәестдинад".

Васили фәзиан 1980 азы, рухсаг уәд.

Литературәмә зәрдәргъәвд кәй уыд, ирон дзырды җәрәнбоныл әнувыдай тыксәг кәй уыд, уымәй та уәлдай нымайнаң у Бырнацы-фырт.

Әрмәг журналмә әрбахаста *Хуадонты Фатимә*. Бузныг ын зәгъәм.

Уый уыд тынг раджы. Хохы иу арф уынгәг комы цардысты рәбинагдәр хъәуы фәллойадыл кусәг артә әфсымәры — Коса, Гогоса әмә Гәдули. Бинонтә уыдысты бирә; әфсымәртәй алкәмәндәр уыдис дзәвгар сывәлләттә — Косайән аст ләппүйи әмә артә чызджы, Гогосайән — цып-пар чызджы әмә иу ләппү, Гәдулийән — фонд чызджы әмә дыууә ләппүйи. Уыйбәрц бинонтә ёңдон дарән нае уыд бәрzonд хәхбәсты, фәлә стырәй — чысыләй, кәмән цы куист йә бон уыд, хәдзары хистәры уынаффәмә гәсгә, уый алчидәр әххәст кодта. Ләйтә фылдәр цыдысты цуаны; мартой дзәбидыртә, сыйчитә, сәгуиттә, тәрхъустә, рувәстә, зыгъарджытә, зымтә, хъәддаг кәрчытә әмә ёндәр мәргүтү. Хәххон цәрдҗытә фос дәр бирә дардтой, уәлдайдәр лыстәг фос — фыстә әмә сәгтьә. Уидон зымәг хызысты хуссар-вәхсты — сәрвәтты әмә сын уымә гәсгә холлаг бирә нае хъуыд. Иу хъуг цас хос әмә хъәмп бахәра зымәг, уыйбәрц 10 — 15 фысы дәр нае бахәрдзысты. Зәххы куист, хоры кәнд хәхтү зын уыд, уымән әмә дзы хуымән бәзгә зәхх тынг гәзәмә ис.

Чысыл фәзтә, къулфәхстә, хохы зәххы гәбәзтә — фылдәр уыдысты къәдзәхбын, хуырджын, ләсәнуат къәвда-джын рәстәдҗы. Хәхтү цәрдҗытә алы аз дәр быдырәй ластой, хастой уаргъәй, кәмән куыд йә фадат уыд, афтә нарт-хор, — хохы дәр зайлә кәнни ныллағдәр кәмтты, фәлә нае рәгъәд кәнни, цъәхәй — хъуыдыйә баззайы суанг әрәгвәз-зәтмә. Хорз зайнинц нае хәхбәсты — картоф, хъәлур, хъәбәр-хор — (кәрвәз әмә сискджын хор), сыйчи, мәнәу, хлепа, фәлә кәм ис уыйбәрц хуимтән хәхтү бәзгә зәхх! Сыдай куиннә мардысты уыци ради заманы хәхтү цәрдҗытә. Сә

амондән нә хәхбәсты ис рагуалдзәгәй әрәгвәэззәгмә алы хорз, хәлар уидаг әмә халсарәй хәрынән бәзгәтә — хуычы, стъәлха, уизза, хуыскъәл, хъолотә цалдәр мыггаджы, әксәвәрәг, сысылы, хуырхәг, сәңк, такъуындула, гәккәлы, скъамә әмә әндәртә... Ацы диссаджы әрдзы ләвәрттән сә фылдәр рагуалдзәгәй әрәгвәэззәгмә кәрдзынау, әфсәстой хәхты мәгуыр цәрдҗиты. Уәлдайдәр та мәгуыр, стонг, гомгүбын-гомкъах сидзәртән, уыцы алыхуызон халсары хәринәгтә уыдысты фылдәр хатт сә аходән, сихор әмә әксәвәр.

Куыд бazzад рагфыдәлтәй, афтә хәхты цәрдҗитә сә тъәпәнсәр хәдзәрттә арәзтой әдас бынәтты, зымәг дзы нә уыд тәссаг миты тымыгъ, кәнә сәләф зәйтәй, сәрд та — ивылд әрра дәттәй әмә ләбыргә ләсәнтәй, хаугә 'мә туlgә дуртәй.

Хохаг хъәутә цалдәргай хәдзәрттә, фылдәр иу мыггагәй кәмыйты цардысты, уым ныр дәр ма сә хәдзәртты хәлддзәгтә, гәнәхты бындурутә ләууынц — куыд зәронд дуджы царды әвдисәнта.

Октябрь революцийы руаджы хәхты мәгуыр цәрдҗитән советон хицаудзинад радта нә бәркаджын быдырты зәххы хәйттә әмә ралыгъдысты хәхтәй тыгъд быдыртәм куист-уарзаг адәмтә. Кәд царды фадәттә хәхты цәрдҗитән уыцы заманы уыдысты зындонау тыхст, уәлдәр сын сывәлләтә фылдәр гуырдис, әңгәг мәлгә дәр тынг кодтой, уәлдайдәр әнахъом сывәлләттә, әнә дохтыры әххуысәй сәфтысты алы әнәзөнгә низтәй.

Мәнә цы хохаг хәдзары кой кәнәм, уым хистәр әфсымәртәй — Косайән йә аст фыртәй усгурлы карәнмә фәцардысты әрмәст әртәйә, иннәтә фәцагъды сты алы низтәй.

Коса йәхәдәг иу 110 азы бәрц фәцард. Әмә уәлдәр, әвәццәгән, нәма амардаид, фәлә цәстәй хорз нал уыдта әмә хохаг уәлхәдзары биләй ахауд...

Гогосайән дәр йә бирә цотәй әгас ничиуал у, фәлә ма йә цоты цотәй әртә әфсымәры цәрынц. Гогоса йәхәдәг раджы амард, хохы ма куы цардысты, уәд. Гәдулийы бирә цотәй дәр әрмәст иу бazzад цәргәйә.

Әртә әфсымәрән, цалынмә иумә цардысты бирә бинонтәй — мәгуырәй, уәдмә сә хәдзарај мәрдтыл кәуыны

хъәр йеддәмә чындык сәвә фәндүрү цагъд, кафты аемдәгъд нукуы райхъуист. Кәд хәдзары уыди җалдәр усгур ләппүйи, уәддәр. Булат (Косайы хистәр фырт) аәмә Гола — (Гогосайы иунәг фырт) — хәдзары дыууә усгур ләппүйи, хорз күистой, хәдзар дәр йә къахыл хъәддых ләууын райдыта, фәлә уыцы заман Гогоса әрбамард, аәмә ираәддаг фәллой хистән бахъуид, хәдзары хъуыддаг фәкъуылымпы, размә нә аңыд.

Байуәрстый, систы әртә хәдзары — Косатә, Гогосатә аәмә Гәдулитә. Голайән йә фыды әфсымәртә загътой, иунәгәй дын хәхты зын цәрән уыздән, зәгъгә, аәмә, дам, дә кәимә фәндү, уымә цәр дә мад аәмә дә хотимә. Афәдзмә дә фыды зианы җәндә-хистытә күү фәуой, уәд дын ус ракурдзыстәм. Гола не сразы, загъта, мә амонд, мә хъару, дам, күүд амоной, афтә цәрдзынән, тухитә җәндзыстәм мад аәмә мә хотимә, ус ракурыныл ләуд иу җалдәр азмә нә дән.

Уыцы заман Булат бауарзта иу әрыгон рәсугъд чызджы — Сәниат йә ном; мад аәмә фыдән Сәниат уыд әрмәст иунәг сывәллон. Йә мады әфсымәртә цардысты Җәүдҗыхъәуы аәмә сә иунәг хәрәфырты күиннә рәвдүйттаиккой алцәмәй дәр. Ахәм царды, рәвдый фадәтты, Сәниат, чи зоны, хъуамә разындаид буцхаст, урскъух, магуса чызг, фәлә — нә!

Хәдзары бирә зылдыштә, уәләдарәс ахсын, къухми кәнин, мад аәмә фыдән коммәгәс — цума әххәстгәнәг аәмә әндәр зиләнтә — иууылдәр Сәниаты рәвдэ әрыгон уәхсчытыл әвәрд уыдысты.

Сәниат кәд әрыгон уыд, уәддәр йә хәрзарәхст аәмә хорз чызджы кой канд химид комы хъәуты нә, фәлә иннә кәмтты хъәутыл дәр айхъуист. Уыцы заманты хохаг ләппү аәмә чындызон чызгән фыдәлты әгъдау нә амыдта хибарәй иумә ныхәстә, кәнә тезгъю кәнин, фәлә-иу сә уарзондзинад кәрәдзийән мидбылхудт аәмә цәстәнгасәй бамбарын кодтой, хъазты кафгәйә, кәнә әнәнхъәләджы сәмбәлгәйә.

Булат тынг зәрдиагәй бауарзта Сәниаты, фәлә йә Сәниат дәр кәй уарзы, уый бәлвырд бамбәрста фәстәдәр, аәмә әрмәст уәд барвыстый минәвар усгурлы номәй. Булаты минәвар удәнцойаг хабар нә рахаста чызджы хәдзарәй. Сәниаты фыды әфсымәр Бибо загъта:

— Нә чызг нырма сывәллон у, чындык цәуын афон ын нәма у. Минәвар, Булаты мады әфсымәр Гино — зәндҗын, дзырдаәхст, дзырдзәугә ләг, ләмбынәг хъусгәйә тынг хорз бам-

бәрста Бибойы ныхәстә әмәй йәзәрдәйи мидәг әмбәхст хъуыдытә дәр: ома чызджы фәндон әмбарәм, әңгәм нырма әрыгон дәр у, фәлә хъуыдаджы сәйраг ныхас — стыр ираәд, хорз чызджы аргъ. Бибо кәд әргомәй ираәди тыиххәй фыццаг хатт ницы загъта, уәеддәр ай Гино йәз ныхәстә әүүилгәйә равзәрста — ома, тагъд ма кәнүт, тагъд дон, дам, фурды не 'йайфы. Ныхас йәз кәронмә нәма ахәццә, багәдзә кәнүт иу Җалдәр азы, әрәмбырд кәнүт фәллой стыр ираәди фаг, әмәдзы хәдзары дәр исты куыд баззайа. Науәд афтид хәдзармә чындз кәдәм әрхәсдзыстут, әрмәст мәгүыры цардмә.

Гино ләмбынәгәй хорз бамбарын кодта йәз хәрәфырт Булатән ацы хабәрттә. Бибойы дзыхәй әнә сәзырд зәрдәйи хъуыдытә. Булат кәд зыдта, Сәниат дәр ай тынг кәй уарзы, уый, уәеддәр катайы бацыд, усгуры хъынцыым зәрдәйи уидәгты сонт тугимә ацыд, әхсәв ыл хүйссәг нал хәццид. Сәримагъзы алы хъуыдытә байдзаг сты, фәлә сәйрагдәр мәт әмәтарст уыдисты — цы бакәна, кәм ссара, кәм бакуса цыбыр рәстәгмә стыр ираәди фаг? Уәдмә исчи хъәздыгдәр хәдзары усгур ләппуттәй куы ракура әмә куы ахәсса йәз уарзон Сәниаты. Ахәм усгуры сагъәстә йәз сәры тәлфыдисты, йәз хъусты цима дыдын бындзытә арәзтой хъәддаг мыды чыргъәйтә, уйайу дыв-дыв кодтой, фәлә йәм никуы әрцыд ахәм хъуыды — давын искай җәттә фәллойә. Кәнә абырағай стигъын стыр фәндәгты әдых, фәллад Җәуджыты. Тыхджын, хәрзконд, куыстуарзаг уәвгәйә, Булат ахәм хъуыдәгтә йәз сәрмә нә хаста.

Стәй йәз хистәр хойы руаджы бынтон бәлвырд базында, йәз уарzon чызг әм әнхъәлмә кәй кәсдзән иу къорд азты дәр, әмә уәд ацыд Дзәуджыхъәумә куыст агурәг. Йәз зәрдә дардта 2 — 3 азмә ираәди фагәй фылдәр дәр ма кәй бакусдзән. Раздәр ма-иу әм иуәй-иу хатт ахәм хъуыды дәр уыд — куыд әртә әфсымәрәй хистәр, бахардз кәна хәдзары фәллой ираәдән ләвәрттән, чындзәхсәвән, уый фәстә та кусдзысты әмә скәндзысты ногәй хәдзары фәллой. Фәлә йәм уыцы хъуыдытә фәкастысты рог, әгад әмә хәдзары фәллой дәхи хъуыдаджы тыиххәй бахардз кән, уәд ма иннә дыууә әфсымәры, рәхдҗы азты фәстә — усгуртә, кәм ракъаҳдзысты дыууә ираәди фаг, кәнә афтид хохаг хәдзары къуыммә куы 'рхона йәз уарzon чызджы, уәд дзы уый та цы хорз цард фендзән?

Дзәуджыхъяуы Булатән йә хәстәг зонгәтә загътой, ам уйыбәрц әхца бакусын тыңзын кәй у, фәлтау, дам, ацу Уәрәсемә, әфсәнвәндәгтә кәм аразынц, ахәм күистмә. Уымыты тыңзын хорз фидынц күисти мызд.

Күистагурәг Булат аftyыд Самарәмә, ныр та уыцы сахары ном — Куйбышев. Ам әфсәнвәндаджы әрмадзы ныллаууыд фыщаг сау күсәгәй әмә тыңз рәвдз, бәстон әмә әввәлайгә кәй архайдта, уыйадыл йә мызд афәдзы әрдәгмә зынгә фәфылдәр. Булат уыд сабыр, бонзонгә, зәрдиагәй күсәг; нуазгә нә кодта, тамако нә дымдта, әрмәст хәринагәй йәхи цух нә уагъта. Йә уырыссаг күисти әмбаелттәе йә хәстәгдәр, бәлвырддәр күи базыдтой, уәд әй тыңз бауарзтой, мастер дәр әм хорз әстангасәй каст. Суанг бәрәг бонты дәр зәронд мастер — Платон Захаров, йә хъус дардта Булатмә, ома кәм вәййи, цы кусы. Әмә базыдта, Булат йә уәгъд рәстәг дәр дзәгъәлы кәй нә сафы, фәлә станцәмә кәнә Волгәйи портмә әхца кусынмә кәй аңауы.

Уый фәстә Платон фәситт Булатмә, әмәй йемә ләмбынәгдәрәй адзура, базона йын йә фәндтә. Уырыссагау цастә арахст, афтә радзырдта бәлвырдәй йә хабәрттә. Уәд Платон банихас кодта хъәдгуистгәндҗиты әрмадзы хицаумә, әмәй Булатән изәрәй әмә хуыцаубонты кусыны бар радта әрмадзы. Ам дәр зәрдиагәй кусын райдытта Булат, әмә йә цыбыр рәстәгмә әрмадзы күсдҗыттә дәр бауарзтой, сә хицау Петр Смирнов дәр ыл баууәндид әмә йын әрмәг, күсәнгәрзтә әнәвгъяу ләвәрдта. Афәдзмә Булат хорз фәцарәхст, рәвдз араэта бандәттә, стъолтә, рамкәтә, дуәрттә әмә әндәр хъәдәрмәгәй дзаумәттә. Күид хуыздәр күиста Булат, афтә йә мызд, нардуатай күсгәйә, фылдәрәй-фылдәр кодта әмә ныр бәрәгбонты алыхатт күистмә нал цыди.

Петр царди горәты кәрөнмә әввахс йәхи хәдзары; Булатын арах хуыдта сәхимә, тыңгәр уый тыххәй, әмәй йә акәна кәсаг ахсынмә, кәнә цуаны. Кәсаг ахсын Булат нымадта дзәгъәлы сәфт рәстәгыл, күид хохаг ләппу, арахсгә дәр әм нә кодта, фәлә цуаны цауын йә зәрдәмә тыңз цыд, топпәй әхсынмә рәвдз уыд. Уәвгә, хәхты цәрәг ирон фәсивәдәй, уәлдайдәр уыцы заманы, чи нә арахст топп әмә кардәй?

Платон әмә Петр тыңз хәлар әмбаелттәе уыдысты, иумә цыдысты кәсаг ахсынмә дәр әмә цуаны дәр. Ныр сын фәзында

әртүккаг әмбал — Булат. Уйын кәсаг ахсынмә хатгай цыд, уйын дәр әфсәрмәй, фәлә цуаны та — иудадзыг дәр.

Кәд-иу сын бантыст исты амарын, уәд-иу фыццаг бацыдысты Петры хәдзармә. Петр цард ие' фсин Мария, сә чызг Клавдия әмә уйын сывәллон 3-аздзыд Машенькәимә, ахәм номыл сәвәрдтой йә мадымады номмә гәсгә.

Клавдиян йә ләг дыууә азы размә әнәнхъәләджы амарди. Клавдия күиста ахуыргәнәгәй райдиан къласты. Ноджы ма йәм хәдзармә фәссихор цыдысты цыппар ахуыргәниаджы — дыууә ләппуйы әмә дыууә чызджы, къуыри әртә хатты дыгай сахәттә ахуыр кодтой. Мария та хәринаг кәнүнмә тынг рәвдүз уыд, кәд-иу цуанәттә исты хорз амәддәгтә әрхастой, уәд-иу сын алы хорз хәринәгтә уйын тагъд аңеттә кодта. Булатмә фыццаг дисау каст, нәлгоймагәй, сыйгоймагәй иу стъолы алыварс иумә кәй бадтысты хәргәйә, уәлдайдәр та әфсин дәр ләгтү әмнуәт кәй кодта арахъхъ, уйын.

Платон әмә-иу Петр алыхатт дәр хәрды размә акуывтой, Хуыцау әмә Чырыстийы ном-иу нә рох кодтой, фәлә паддзахы цәрәнбонты никуы акуывтой, уйын дәр дисау каст Булатмә, ома, йә къамтә алы ран дәр ауыгъд куы сты, уәд ай куыд рох кәнүнц. Булат цәмәй зыдта, Уәрәсейи кусджытә паддзахы кәй нә уарзтой әмә сусәг-әргомәй йә ныхмә кәй ләууыдысты. Кәд-иу Петр әмә Платонән сә ныхас адаргъ ис, уәд-иу Булат, хатыр ракургәйә, хистәрты цурәй сыйстад әмә Машенькәимә хъазыд, кәнә-иу Клавдияйә ракуырдана әнцен кәсән чиниг. Бинонтә бауарзтой Булаты, Петр ын цалдаәр хатты загъта, цәмәй баракәй рацәуа уйын хәдзармә цәрүнмә, фәлә Булат не сразы; барабы йәм хуыздәр, хъәлдзәгдәр каст ие' мгар фәсивәдимә, аңәг сәм арахдәр цәуын райдынта.

Булат райдиан әмә дыккаг къласы уырыссаг әвзагыл ахуыргәнән чингуытә цыбыр рәстәгмә иууылдәр бакости. Цы ныхәстә не' мбәрста, уыдон-иу ныффииста әмә йын сә Клавдия әмбарын кодта.

Рәстәг цыд. Клавдия әмә Булат бонәй-бонмә хәлардәр кәнүн райдытой. Сыйгоймаг, кәд Булатән ахуыргәнәг уыд, уәддәр әм уарзон цәстәнгас дарын райдынта хинымәры.

Иуахәмы загъта Булатән, тәрс хъәдәй, дам, сараз цыппәрдигъон ләдзәг, йә фәрстә тынг ләгъз куыд уой, афтә. Уйын йәм әнәмбаргә цәстытәй куы каст, уәд ын афтә худгәбыләй:

— Буланчик, тәрсгә ма кән, цәвгә дә дзы наә кәндзынән.
— Хорз, — загъта Булат, — иннәе 'рбацыдмә цәттә уыдзән дә ләдзәг.

— Буланчик, уый дә ләдзәг уыдзән. Сәрмагонд ләдзәг. Фәстәдәр дын ай бамбарын кәндзынән, цәмән хъәуы, уый.

— Ног ном мыл кәй сәвәрдтай, уый тыххәй мын хъуамә хәдон балхәнай.

— Уый — табуафси, уый мәнмә ахәм ном хуыздәр кәсы. Мән дәр хон, бинонтә мә күйд хонынц, афтә — Клавә.

— Хәрзбон, Клавә, фенынмә уал, — загъта Булат амә ацыд. Сарәзта ләдзәг амә сәм әртыккаг бон изәрәй фәзынди. Бациптә йыл кодтой, нал ай аугътой цәуын, әнафон у, зәгъгә, амә бazzад Смирновтәм әхсәвиуаты. Клавә ләдзәгән йә иу фарсыл ныффиста аbetә, иннәуыл хатт кәнини таблицә, әртыккагыл уәзтә барәны таблицә амә цыппәрәмым та фәзуат дәргъ барән.

— Да та, Буланчик, ацы ләдзәг әгъуыз лакәй сахордзынә амә дын уыдзән агургә амә әнаргә чиныг — мә ләвар, хәдонәй бирә хуыздәр.

— Стыр бузныг, Клавә, хәдоны кой әз хъазгәйә загътон.

Дыккаг изәр Клавә амә Булат иумә ацыдысты, фыццаг хъәдәрмәг лыггәнән заводмә, уый фәстә та — бәгәны-фыцән заводмә. Чингуытә амә листовкәтә аивәй уәрстый күйд амә кәмән әмбәлд, уыданән. Хъуыддаг цәй мидәг ис, уый Булат, ай-гъайдәр, не 'мбәрста. Ахуыргәнәг у Клавә амә алы чингуытә амә гәххәттитә уары адәмым — әндәр дзы цы уа?.. Фәстәмә цәүгәйә Клавә, йә къух Булаты уәхскыл әрәвәргәйә, загъта:

— Зоныс, нырәй фәстәмә иу цыллә әндахәй баст стәм, наә хъысмәт наә байу кодта. Булат ам фәрсәгау бакаст:

— Ома күйд наә байу кодта наә хъысмәт? Не 'хсән ахәм әгъдауәй куы ницы ис. — Клавә Булаты раз әрләууыд, йә цәстыйтәм ын бакаст амә йын йә русән әвиппайды апъа кодта. Булат бынтон сагъдауәй ләууыд, кәд, чи зоны, уарzon пъа наә уыд йә русән, уәddәр ахъардта йә уәнгты, уымән амә Клавәйи хуызән рәсугъд әрыгон сылгоймаг хохаг ләппуйән никуыничи баләвар кодта.

Клавә худгәйә рахәцыд Булаты цонгыл амә ныхәстә-гәнгә цыдысты. Сылгоймаг йемә агитацион куист кодта — афтә зәгъян дәр ис:

— Аппәт Уәрәсейы дәр стыр сахарты ныр ис сусәгәй архайға къордта. Күсынц падзахы ныхмә. Сә ном у революционертә. Сты фәллойғәнәг адәмтә сәрыл чи тох кәны, ахәм ахуыргонд адәм. Амә йә әз күйд әмбарын, афтәмәй падзахы къона хәлд цымы'рцәудзән рәхджы.. О, уыданәй иу у мә фыд..

Мәнә цы чингуытә әмә гәххәттитә уәрстам, уыдан дәр мәм мә фыд радта. Нә хъысмет нә иумә бабаста, зәгъгә, уый та... Ди йә чердәм бамбәрстай, уый дәр раст у. Нә йә сусәг кәнын, бонәй-бонмә мә зәрдәмә тынгәй-тынгәр цәуыс... Ме 'гомыг уарзтәй тәрсә дәр фәкәнның дардәр күйд уыдзән мә иувәрсон уарз?.. Нә зонын.. Фәлә мәнә нә хъуыддаджы тыххәй макуы мацы сраеди!

Әрәджиау Булат дәр сфәрәзтә:

— Аз кәд әнахуыргонд дән, уәлдәр бирә цыдәртә әмбарын. Әмбарын, фәллойғәнәг зәхкусәгән чи цъиры йә туг афәдзәй-афәдзмә уәззау хъалонтимә, уый. Фәлә нырма уал фидар бәрзонд бынаты бады падзах. Зәгъәм, куы йә амарай, уәд та йын йә бәсты сәвәрдзысты ноджы налатдәр падзахы.

— Уымай раст зәгъыс, иугай гәрәхтәй падзахадән фехалән әмә ног, адәмән фәндөн, әгъдау саразән нәй; хъумә кусдҗытә, зәхкусдҗытә, ахуыргонд адәмтә әмә әппәт фәллойғәнәг дзылләтә сә дзырд, сә фәнд, сә тыхтә байу кәной әмә афтәмәй революцион тохы ныппырх кәной налат падзахад. Амә уәд адәмтә сәхәдәг сараздысты ног әгъдау, ног цардыуаг, сәрдартә, хицәуттә уыдзысты адәмән сәхицәй, сәхи астәуәй равзаргә хорз ләгтә алы ран дәр.

Хәдзары сыл бинонтә бацин кодтой, уәлдайдәр Петр. Уымән сәм йә зәрдә 'хсайдта, ноджы ма әрәгмә куы зындысты, уәд уәлдайдәр.

Клавә бауад йә уатмә, бакаст, йә сывәллон күйд дзәбәх фынәй кодта, уымә әмә фәстәмә худәнбыләй рауд. Мария сын хәринаг әрәвәрдта, стәй кәройнаг уаты хуыссән бакодта Булатән, уый фәстә сын хәрзәхсәв загъита әмә аңыд сәхи уатмә. Петр йә баңыдмә каст чиныджы. Ус әрбадт сын-тәдҗы кәрон йә ләдҗы фарсмә әмә әнәдзургәйә йә цәститтәй азамыдта кәстәртирдәм. Ләг бамбәрста, цы зәгъынмә хъавыд йә бинойнаг, уый:

— Афтә әдиле сонт әрыгон нал сты. Дә чызджы нә зоныс, ныр дыууә азәй фылдәр идәдзәй цәры әмә йыл дә зәрдә искуы истәмәй фәгүүрысхо?

— Нырмæ никуы, фæлæ...

— Уæдæ, кæд ма лæгыл æүүәнк ис, уæд æз цы Булаты зонын, уый... Цыбыр ныхасæй, æз ыл алцæмæй дæр æүүән-дын. Булат у хохаг фæллойгæнæг бинонты астæуæй рацæугæ лæппулæт. Ис ын — мад, фыд, кæстæр хотæ æмæ 'фсымæртæ. Ис ын уарzon чызг. Цæмæй йæ ракура, уый тыххæй хъуамæ бафида стыр ирæд — уыдоны æгъдаумæ гæсгæ. Иу цыбыр ныхасæй, дæ зæрдæ сæм ма 'хсайæд...

Æхсæвæры фæстæ Клавæ Булаты уатмæ бадавта иу тæнæггомау чиныг.

— Кæд дæ хуыссæг нæма бырсы, уæд ацы чиныг лæмбынæ-гæй бакæс ахсæв. Æддæмæ хæсгæ нæу, стæй, суанг хорз кæй зæрдæйы уаг зонай, ахæм адæймагæн дæр зæгъæн нæй, ацы чиныг бакастæ, уый. Цы ныхæстæ дзы нæ бамбараý, уыдон рафысс — æз дын сæ уый фæстæ бацамондзынæн.

Клавæ ацыд йæхи уатмæ, æрхуыссыд, фæлæ фынæй нæ кодта, йæ хуыссæг кæдæмдæр фæтахт. Цармæ æдзынæгæй кæссы. Иу цасдæр фæраздыхс-баздыхс кодта хуыссæны, стæй систад, халат йæ уæлæ æрбакодта æмæ хъуызæгау Булаты уатмæ ба-хызт.

Булат хуысгæйæ каст чиныг. Клавæ сынтæгыл Булаты фарсмæ æрбадт æмæ къæмдзæстыгхуызæй сфæрæзта:

— Мæ хуыссæг дæумæ æрбалыгъд...

— Мæн дæр ма æрра кæн, ацу дæхи уатмæ. Ард дын хæрын, никуыма уыд сылгоймаг иунæгæй мæ уаты, ноджы ма дæ хуы-зæн рæсугъд, æрыгон, æрдæг бæгънæг... Ма кæн, фæрæдийынæн бирæ нæ хъæуы...

Клавæ арф ныуулæфыд æмæ, æнæ исты зæгъгæйæ, ацыди. Булат цырагъ ахуыссын кодта, фæлæ æрæгмæ бафынæй, хъуы-ды кодта, кæд, ын, мыйяг, Клавæ уайдзæфмæ бамбærста йæ ныхæстæ. Ай-гъай, бафхæрдта сылгоймаджы, фæлæ ие 'фса-мы сæрты дæр куыд ахызтаид...

Булат Дзæуджыхъæуæй йæ хойæ писмо райста, уый йæм фыста: "Сæниат нырмæ цæры йæ мады æфсымæртæм Дзæу-джыхъæуы, æнхъæлмæ дæм кæссы. Исчи ын куы ской кæны, хохмæ уæхимæ цæуылнæ цæуыс, зæгъгæ, уæд йæ цæстытæ доны разилынц..."

Дæхæдæг зоныс, ахæм чызджы хохы йæ фыды хæдзары бирæ бадын кæй нæ уадзынц усгур лæппутæ, уый — чи йæ стыр ирæдæй балхæны, чи та йæ скъæфгæ дæр акæны. Сæниат дæр

тәрсү аәмә горәтәй нә цәуы. Ныронг цы аәхца сәрвыстай, уыдон, мәнмә гәсгә, ираеваг сты, фәлә ма дә кәд фәндү, уәд ма аәххәст афәдзы әрдәг бакус.

Хохы ног хабарәй ницы ис, әрмәст Земңынайы зымәдҗы хослағәйә дыууә ләджы зәй фәласта, сә нәмттә сын нә зонын...

Голайән дәр иу чызг нымудзынц, йәхи зәрдәмә дәр цәуы, фәлә йәм минавар нәма барвыстой, дәумә әнхъәлмә кәссынц. Гола загъта, аэз, дам, мә хистәр әфсымәры разәй ус нә ракурдзынән. Уымән ираеды тыххәй ныр йә хұуыттар күүлүмпү нә уыдзән. Йә дыккаг хистәр хо Рахимәт дәр ацыд чынды Тәгатәм — хорз хәдзар, хорз ираед бағыстай..."

Булат писмо куы бакастис, уәд зынгә фәхъәлдәгәр. Нырај фәстәмә Булат разәнгардәрәй йә күистмә цыд, зәрдиагдәрәй күиста. Әрмәст Булатмә афтә каст, цыма рәстәдҗы цалх сабырдәр тулын райдынта, бонтә, күүритә, мәйтә бынтон ныддаргъ сты. Афәдзы әрдәг — әнәхъән ахсәз мәйы, йә зәрдәй йә риуы нал ләууыд, мәнә ратондзәни риуы дуар аәмә атәхдзән Кавказмә йә уарzon чызг — Сәниатмә. Йә зәрдәйә әппиндәр әддәмә нал хызт. Уәлдайдәр ахсәв — йә цәстүты раз мидбылты худгәйә ләууыд йә сауәрфыг, хұуымбылдзыкку хәрзконд уарzon.

Әртә мәйы Кавказәй хабар нә райста аәмә тынг мәт кәнын райдынта. Йе'мбәлттә дәр ай әмбәрстай, фәскүист әнкъард кәй кәны Булат, әдзух йә ахуыргәнән ләдзәгмә кәй кәссы. Уәвгә, цы таблициәтә фыст ис Клавәйы күүхәй ләдзәдҗы фәрстыл, уыдон иууылдәр сахуыр кодта. Кусджытә — фылдәр әрыгон ләппутә, хәларәй цардысты баражы; Булаты сахуыр кодтой ленк кәнын, шахмәттәй хъазын. Әмә фәстаг рәстәдҗы йә хорз зонгәты хәдзары дәр нал уыд. Иу хатт Клавәйы йә мад афарста:

— Булат нәмрагәй нал уыд, цы уа, истәй тыххәй нәм фәххәрам ис?

Зәронд ус йә чызджы аууәлтәм гәсгә әмбәрста, Клавәйә уарзы ләппуйы, фәлә бәлвирдәй нә зыдта, уый дәр ай уарзы аеви нә. Уымән та ахсызгон уыдаид, йә чызг аәмә Булат кәрәдзи куы бауартаиккой, уый. Мады зәрдә, кәй зәгъын ай хъәуы, йә чызджы царды уагыл тынг рыстис, идәдзәй чысыл сывәллонимә кәй бazzад, уый тыххәй. Әмә та сәм иу бол изәрәй Булат куы фәзынди, уәд ыл Мария тынг бацин

кодта. Клавәйән дәр кәд тынгдәр әхсизгон уыд ләппуиы фенд, уәддәр йәхи мады раз ахәм хуызы равдыста, цыма йын хъауджыдәр нәү. Булат та сәм уымән фәзынд, әмәе йын Петр загъта. Әвәццәгән та йә чызгән цыдәр сусәг кусинаг бабар кодта әмәе йә фәндыйд, цәмәй йә дыууәйә сәххәст кәнной.

Әхсәв йә сай уәләфтауәй бәстә әрәмбәрзта, уынгты стәм йеддәмә змәләг нал уыд, афтә Клавә әмәе Булат сә прокламацитә къултыл, цәдҗындиңтил әмәе кулдуәрттыл аныхәстой, куыд ници сә бағиппайдын, афтәмәй. Стәй Волгәйы билмәе ныңцыдысты сәхи найынмә.

Клавә йә хызынәй халат әмәе хи найән мидәттәгәтә систа, йә уәлә сә акодта әмәе әрдәгбәгънәгәй — уыңы хәрзконд, фидауңгуырәй баңыд Булаты размә, әнгом әм әрләууыд, йә уәхссыл ын йә фәлмән урс къух әрәвәрдта, комкоммә йын йә цәститәм бакаст әмәе, цыма хъәдабә хъәләсәй зарыд, афтә йә афарста:

— Да дәхи найынмә нә хъавыс?..

Булат, цыма сағыд цәдҗындиң уыд, афтә әгомыгәй ләууыд. Йә мидәг та арт сыйғыди, тәвд ие уәнгты ахъардта, йә туг цыма пәлхъәй рафыхт, зәрдә гуыпп-гуыпп кодта, къәмисәнтә та — дзәхст-дзәхст кодтой, сахаты дзинг-дзингау. Әмә нал баңис йәхи бауромын — әрбалхъывта сылгоймаджы йә хъәбысы, зыдәй ын райдыдта пъатә кәннын: йә зәлдаг дзыккутән, йә рәсугъд цъәх цәститән, пух рустән, урс дәллагхъуыртән әмәе фәлмән риутән.

Цалынмә ләппу фидар хәңыд сылгоймагыл әмәе ын мондагәй пъатә кодта, уәдмә фәлвәрд ус дәр йәхи сабыр, фәлмәнәй дардта Булаты хъәбысы. Үйй фәстә, цыма уадзыг фәңис, афтә әрхаудта әмәе нәууыл уәлгоммә әрхүйссыйд. Әвәлтәрд ләппу фәтарст әмәе усы цур йә зонгуытыл әрхауд:

— Цы кодтай, Клавә? — бафарста ризгә хъәләсәй.

Ус әнәе дзургәйә йә цәститә байгом кодта, галиу къухәй ләппуиы бәрзәйыл әрхәңыд, рахиз къухәй та ын йә русән иу цыыкк нылласта, йәххәдәг фәгәпп ласта әмәе Волгәйы йәхи баппәрста. Ләппу йә бынаты бадгәйә бazzад, йә русыл хәңыд. Хохаг әвәлтәрд ләппу әрәджиау бамбәрста йә рәдыд, ома тынг кәй бафхәрдта әнәләгәй мондагәй мәлгәе усы, үйй.

Клавә донгәронәй, цыма се 'хсән ницы уыд, афтә фәдзырда Булатмә:

— Гуымиры, мә халат әмә мын мә хызын әрдав! Әгәр фәстият кәнәм әмә нәм мә фыды зәрдәе 'хсайдзән.

Ләппу фәгәпп ласта, халат әмә хызын усмә ныскъәфта, йәххәдәг иннәрдәм аздәхт, сбадт къодахыл әмә Волгәмә әдзынәгәй каст.

Мәй цалхыдзагәй скаст, арв зәххыл кәм әңцайы, уыцы дард кәронәй, әмә әхсәв йә талынг җәсгом аивта рухсәй. Волгәйы ләгъз айдәныл фәзынд мәйы тымбыл җәсгомы ныв, цыма худгәйә змәлыд әмә сабыргай ленк кодта.

Клавә әмә Булат исдуг әнә дзургәйә цыдысты, стәй йә сылгоймаг къәйных фарст бакодта:

— Чысыл ма бахъяуа, әмә дә ма... сләг кәнон, нә? Дә ләппуиы ном дын фәцәйистон. Афтәмәй сымахән та уә цәсты уырыссаг сылгоймаг сылгоймагыл нымад дәр нәу, нә?

Фәлә Булатән ацы хатт нә фәхъыг сты йә ныхәстә:

— Әз уырыссагау хорз нәма зонын, әмә мын зын у ирон царды әгъдәуттә бәлвырдәй радзурон, фәлә уәдләр Җъәррәмыхстытәй... Ирон адәммә сылгоймаг кәддәрилдәр каджын уыд әмә у ныр дәр. Әрмәст ирон адәммә әгад кәсү, ләппу йәхшидәй хистәр чызджы куы ракура, уый. Уәлдайдәр та идәдз сылгоймаджы әд сывәллон. Клавә, бахатыр мын кән, дәхимә ма бамбар мә ныхәстә, әз дзурын әрмәст нә хохаг талынг царды тыиххәй. Дә хуызән хәрзконд, ахуыргонд сылгоймаг ирон адәмы 'хсән иу бон дәр нә баззаид әнә ләгәй, куынә дә фәндид мой скәнын, уәд та дә скъәфгә дәр акәниккой... Сылгоймаг зынаргъ кәй у ирон адәммә, уымән әвидисән, ираәд ын стыр кәй хъяуы, уый.

Клавә әңцад хъуыста Булаты радзырдмә, хатгай-иу йә мидбылты баҳудт.

— Иу чысыл әгъдауы тыиххәй ма дын зәгъон.. Фыццаг әхсәв нәм чындаң вәййы уазәджы хатыр, дыккаг әхсәв та ләппу әмә чызг, куыд ус әмә ләг, кәрәдзи базоның Гъемә, мыйяг, чындаң әнәвнәлд чызг куынә разына, уәд ләппуиын ирон әгъдаумә гәсгәй йә бар у, әмә ныр йә усәй ахицән уа, йә фыды хәдзармә әрвита. Мәнмә гәсгәе, уый тынг хорз әгъдау у, хъуамә чызг әмә ләппу куы бауарзор кәрәдзи, уәд — сыйғыдәгәй, әнә әрмыдуләвнәлдәй раздәр, фәлә зәрдәрухсәй базоной кәрәдзи, цәмәй сә кәрәдзиуыл тынгдәр әууәндой сә дардәр царды дәр.

— Уәд дә “тынг хорз әгъдау” нәлгоймаджы та куыд базонын кәнүү, чи у әмә цы у, сыйғыдәг у әви чъизи, уымәй? —

Клавәй йә мидбылты мәстәлгъәдәй худтис. Булат ын цы хъумә загътаид, кәд әмәй йәххәдәг нырмә сылгоймаджы ад нәзыдта. Цал хатты ыйн уыд фадат, йәхи йә карән наәлгоймагәй равдиса ацы рәсугъед уырыссаг сылгоймагимә, фәлә никәй бауырндаен, йәхи уромын әм кәй бафәрәзта, үй. Бафәрәзта, уымән әмәй йә зәрдәй йә уарzon Сәениатимә уыд.

Чи зоны, әмәй Булаты бынаты әндәр угтур ләппу куы уыдаид, уәд бацарадаид Клавәимә әмәй рухс цардәй, ахуыргонд адәмты 'хсән, горәтtag хорздзинәйтәй исты федтаид. Уәвгә, уыцы заманы искуы-иу стәм ләппүйи йеддәмәе, ирон фәсивәдәй, уәлдайдәр та хохы цәрджытәй, уырыссаг усничи куырдта, фыдаелты дзырд — “Кәрцән, дам, ие 'мпъузән йәхициәй фидауы” — нәрох кодтой.

Булат йә куыстәй куы суәгъед, цәуыны фәндагыл куы ныллауыд, уәд та сәм бацыд — хәрзбон зәгъынмә, бахаста, куыд әмбәлди, афтә цыдәр ләвәрттә сывәллонән, Мария әмәй Клавәйән дәр. Үйй үәхи тыңг әнкъард хуызәй равдиста, цима йә цәстисыгтә дәр нал баурәдта, үйай сә фынзмәрзәны зәлдаг гәппәләй асәрфта.

Исдуг әнәдзургәйә ләууыдысты рудзгүйти раз. Алчидәр сәйәхъудиты къуыбылой тыхта. Булат, хатыр ракургәйә, загъта:

— Клавәй, ды алцәмәй дәр раст дә... Дә мад әмәй мәм дә фыд, цима сәхи хъәбул дән, ахәм цәстәнгас дардтой. Дә хорздзинәйтә та әз мә мәләтү бөнмә дәр нә ферох кәндзынән. Фәлә мә, куыд сылгоймаг, афтә хъаст ма ракән — мәнән мә зәрдәй мәриуы нә уыд... Әндәр сылгоймагмә мә уарзт ағәр тыхдҗын у!

— Әгъгъәд у, Булат, уарзондзинады тыххәй дзурынән, кәрәдзи зәрдәтә къахынән. Царды цы нә вәййи, ды нырма фыццаг къаҳдзәфтә кәнис, тындзыс дә амонды размә, әмәй дын мә цәст уарзы — рәствәндаг у, фәлә дын фәдзәхсын: мәнә дә-иу цы сусәг куысты тыххәй акодтон мемә, үйй тыххәй макуы макәмән мацы зәгъ, ма фәрәди.

Булат хъәмә сыздәхт әнәниз, хъәлдзәгәй, әхца дәр уәдә хорз бакуыста. Сә хъәуы нә, фәлә әнәхъән зылды дәр никәмә уыд цәнгәтәй пец әд духовкә, стәй хәдфыцгә — самовар ома. Ноджы ма Булат счаста дардмә уынән кәсәнцәстытә, туркаг цуангәнән топп, уәды размә схондҗын топпитетә уыдис алкәмә дәр, әмәй сәм гилдзәй әхсгә дисау каст.

Булат йæ уарzon Сæниаты æрхаста. Ираðы тыххæй дзы бирæ дзурын нал баҳъуыд, уыцы рæстæджы хæхты цæрджытæм æхца тынг каджын уыд æмæ ираðæн йæ фылдæр æхцайæ бафыстай. Сæниат йæ мад æмæ йæ фылдæн иунæг чызг уыд, æмæ йын сæхæдæг диссаджы дзаумæттæ æмæ лæвæрттæ радтой йемæ, сæ уdtæ сын куы хастайд, уæддæр ын næ загттаиккoy.

Ираðы тыххæй næ Ирыстоны, уæлдайдæр næ талынг хохбæсты, цы диссаджы æмбисæндтæ æмæ æнамонд хабæрттæ æрцыдис, уыдонæн кæрон дæр næй. Ныр сизгъæрин рæстæг æрцыд. Фæсивæдæн алы фадат дæр ис, æрмæст ма у магусайæ цæлуарзаг, ахуыр кæн лæвар, ноджы ма дын стипенди советон хицаудзинад фиды. Цы куыстмæ арæхсыс, уый равзар æмæ йæ æххæст кæн. Лæппуйæ, чызгæй — чи кæй уарза, уымæ бацæрæд, æнæ ираðыл мæт кæнгæйæ.

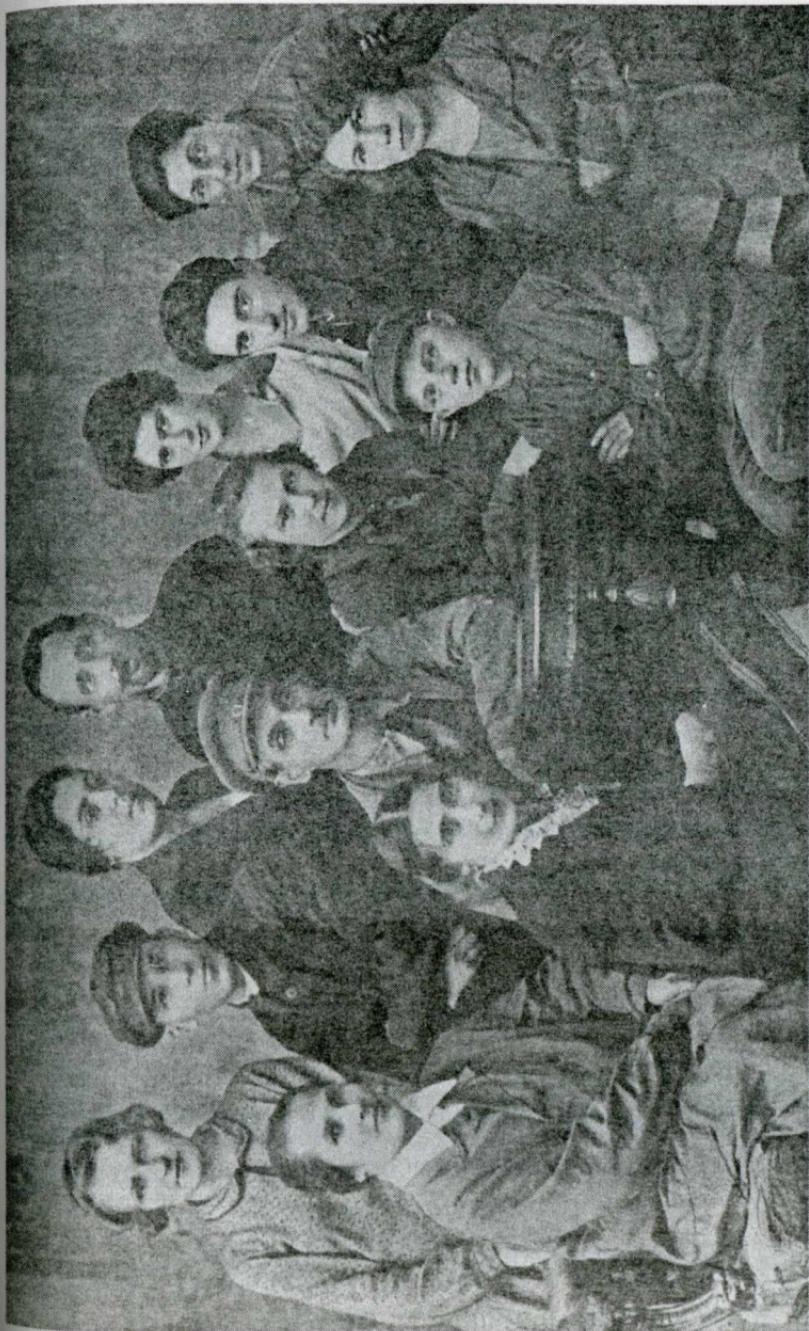
Фæлæ Булат, хъыгагæн, æххæст амондджын næ разынд: цардхъуагæй чи амæлы, йæ хорз æмкъаимæ цæрынаэй чи næ бафсæды, йæ цоты рæгъæд æмæ рухс цард чи нал фены, ног сизгъæрины дуг æнæ бавзаргæйæ чи амард дыуиссæдзаздзыдæй, уый æнамонд уыд, уæдæ дзы æндæр цы зæгъæн ис...

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Ләггаг.
Л. Рогозинский ист къам.*

Къамисәг Билеты И. йә ахырганинәттимә.

Ирон чындыз.
Битеты И. ист къам.

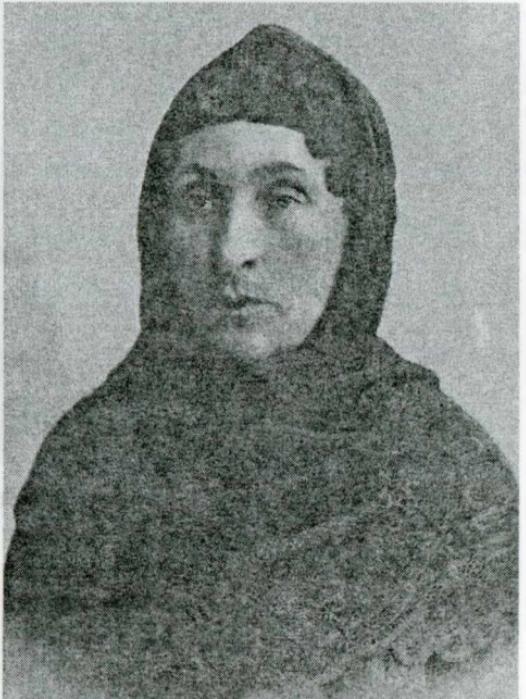

Чындздон чызджытә.
Дзанайты-Хетәгкәты Садуллайы ист къам.

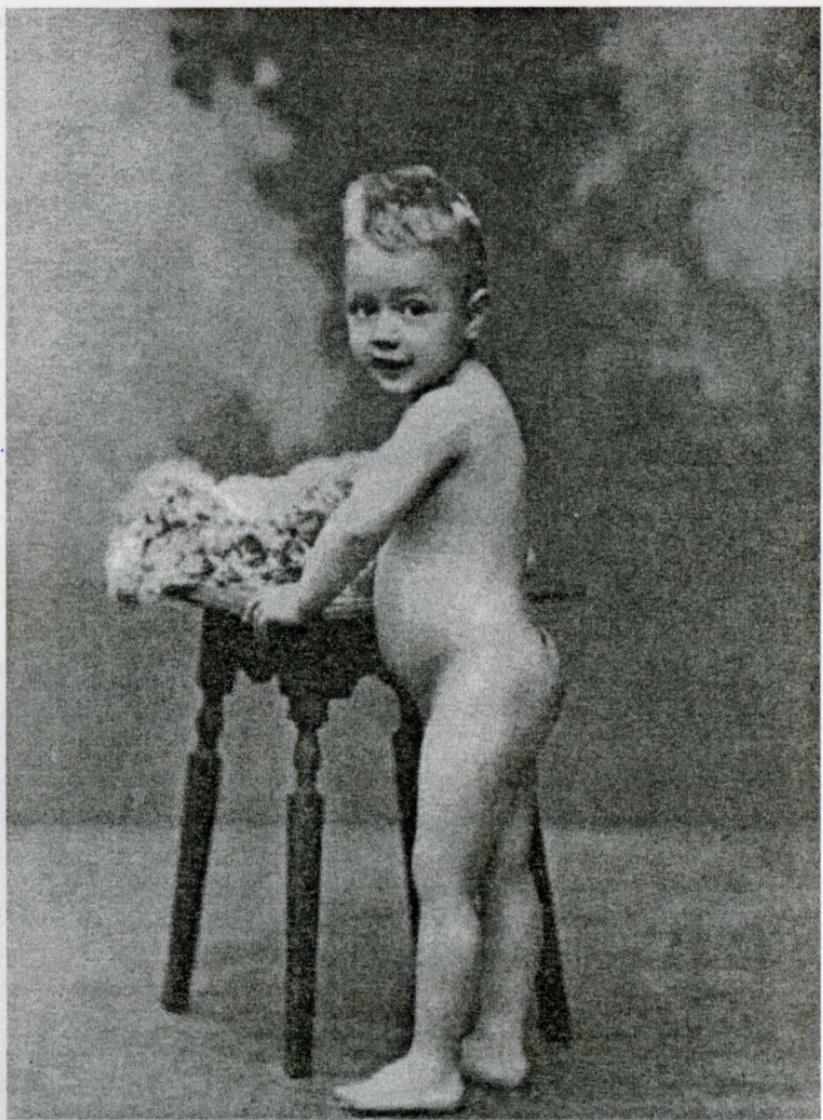

Георгий дзуәртты аххәст кавалер
Чъерджиаты Габийы фырт Темболат.
Чъерджиаты Иналыхы ист къам.

Къам систой җәфсымәртә Хмарә.

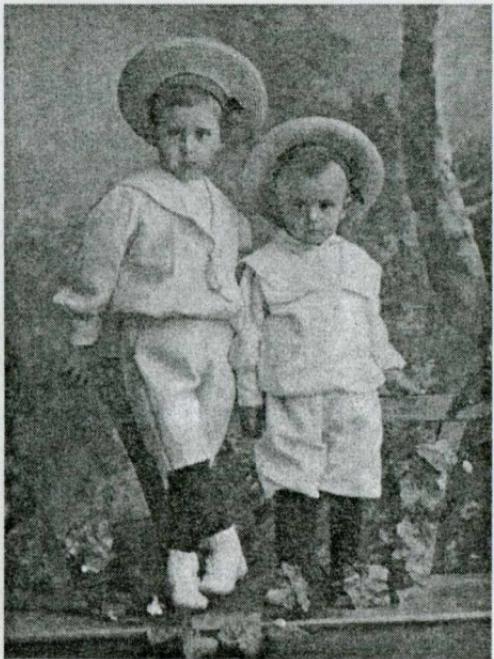

Байаты Азә.
Дзанайты-Хетәгкаты
Садулләйы ист къам.

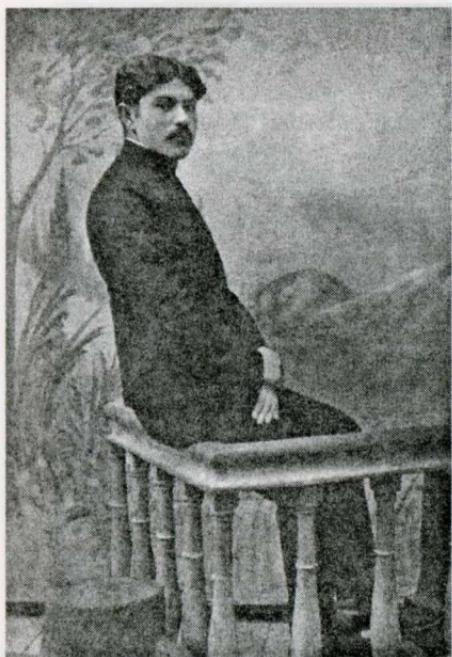

Фидәны хәстон дохтыр A. Одуланский 4-аздзыдәй.

Пелипейко Таня әмә Соня.
А. Комарницкий ист къам.

Г. Квитоны ист къам.

А. А. Мосесов.

Л. Рогозинский ист къам. 1910 аз.

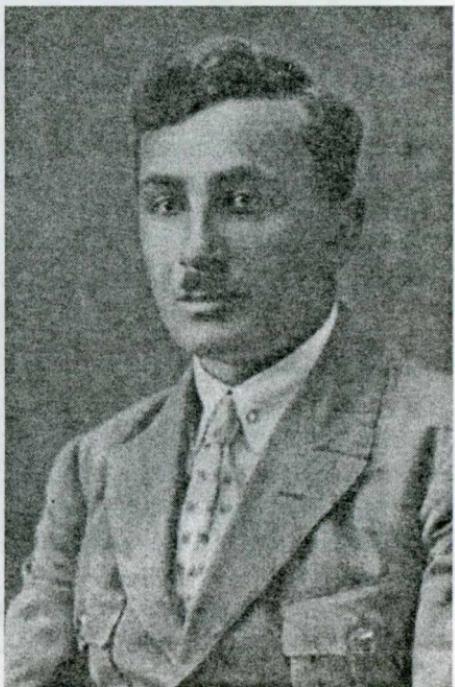
П. С. Григорьев.

Л. Рогозинский ист къам.

Цацка.

Дзанайты-Хетәгкаты Садулләйы
ист къам.

Владимир Триандофилов,
зынгә советон хәстон теоретик,
Фесгүыхти Фыцаг дунеон хәсты.

Фыццаг дунеон хæсты архайæг Дзуццаты В.
Дзанайты-Хетæгкатаы Садуллæйы ист къам.

Ирон бәеңжын дивизионы бархион Алыкката А.
Дзанайты-Хетәгката Садулләйы ист къам.

ДЖЫККАЙТЫ Шамил

АЕМДЗӘЕВГӘЕ АЕМӘ ПОЭЗИ

Поэзии аләмәт у. Аемдзәевгәтә әдзух поэзи нә вәййынц. Аемдзәвгәтә фыссын алкәй бон дәр у, поэзийән та хъәуы сәфәлдисәт, әрдзон курдиат, "Хуыцауы комытәф". Францаг эстетик Ж. Жубер фыста: "Чиныг ныффиессын аәмә уацмыс сәфәлдисын сты хицән хъуыддәгтә. Уацмыс сәфәлдисынән хъәуы аивад (дәсныяд), чиныг ныффиессынән та — чернилә аәмә гәххәтт" (Жубер Ж. Дневники // Эстетика раннего французского романтизма. М.: Искусство, 1982, 344 ф.). Уымә гәсгә аемдзәвгә фысаджытә — хәрх, поэттә — стәм.

Поэзийи хуызтәй зындәр у лирикә. Лирикон уацмыс къаннағ у аәмә домы бәстон аәмә лыстәг күист, уый хъуамә уа зырнәйзылд. Лирикон поэт кусы зәрингуырдау. Уымән фаг нәу дзырдән сә мидис зонын, хъуамә әңкъара дзырдән йә ад, йә хуыз аәмә йә тәф, суанг йә уәз дәр. Алы дзырд дәр хайджын у уыцы миниуджытәй, фәлә уыдан әңкъарынән хъәуы сәрмагонд курдиат. Ирон аәмбисонд зәгты: "Ад ме 'взаг зоны, уәз — мә арм". Поэтән уый фаг нәу. Дзырды әүүаелтә әңкъарынән хъәуы зәрдәйи тәгтә, зәрдәйи цәстытә аәмә хъустә. Уыцы аәмбудәнтәй иу дәр рәстмә куы нә уа, уәд поэты күистән нәй нывыл цәуән, уәд йә уацмыс нә уыдзән поэзи, нә уыдзән аивад.

Сәфәлдистад аәгъатыр хъуыддаг у. Уый поэтәй домы аәртә хәрзиуәджы: әрдзон курдиат, бәрзонд ахуырад аәмә титаны күист. Аниу уыдоны фәрцы дәр поэт әдзух хызт нә вәййи аивадон къуыхытәй. Поэтикон әнтыйстыты ахъаззаг тых вәййынц авторы этикон аәмә эстетикон принциптә, йә царды идеалтә. Уацмысы идеяе баст вәййи йә темәимә. Уымә гәсгә темә равзарынән ис сәрмагонд нысаниуәг. Фәлә цыфанды ахсджиаг темә дәр нәу әнтыйсты уавәр, нәу сәфәлдистадон уәлахизы мадзал. Къоста уыд идеин поэт, фәлә домдта бәрзонд аивад аәмә фыста: "Дә бон у цыфанды тутт (әнәмидис)

декадент уәвын, фәлә әмдзæвгæ хъуамæ нывæст уа, әнусты йын цы фәтк арæст әрцыд, уымæ гæсгæ, — науæд уый әмдзæвгæ нæу...” (Хетагуров Коста. Полн. собр. соч. в пяти томах. Т. V. Владикавказ. 2001, 187 ф.). Уыцы фәтк у бирæ фәрæсты вазыгджын системæ, уый поэтæн у зонинаг әмæ хынцинаг йæ уæлмонц куысты.

Иу темæйыл фыст әрцыдысты дыууæ әмдзæвгæй: Плиты Грисы “Әртхутæгдон” (1962 аз) әмæ Дзугаты Георгийы балладæ “Сæфтæг” (1973 аз). Дыууæ тексты дæр куы равзарæм, уæд фендзыстæм бæлвырдæй: сæ иу у поэзи, иннаæ та у хұмытæг стихамад. Афтæ цæмæн у, уымæн ис поэтикæйи фәрæстæй иртасæн әмæ хынцæн.

I

Дзугаты Георги поэт кæй уыд, уый гуырысхойаг нæу. Зыдта цард, арæхсти царды фæзындæй сюжет равзарынмæ, уыдис ын әрдзон ирон әвзаг. Поэтæн хицон уыд романтикаæ, йæ зæрдæйы иудадзыг тæлфыдысты хæххон царды тæлмæнтæ, әмæ йæ уыцы әрдзон монцтæ әмхиц кодтой адæмон сфаелдыстадмæ, уйайдалыл йæ уацмысты бæлвырд әмæ әргомæй зыныңц фольклоризмы әууæлтæ, уыдон арæх сæ аууон бакæныңц поэты хигъæдон фæлгонцтæ, йæхи ссаргæ нывтæ. Аивадон әнтyst нæу балладæ “Сæфтæг” (Дзугаты Георги. Хуры тæмæнтæ. Әмдзæвгæтæ. Цхинвал: Ирыстон, 1979, 140 — 141 фærстæ). Нывыл кæй нæ рауд, уымæн, кæй зæгъын æй хъæуы, ис аххосæтæ.

Георгийæн әхçон уыди хъæууон царды романтикаæ, хæстон хъазуат әмæ куыстадон сгуыхт. Ацы балладæйы автор архайдæтæ уыдонæй иу хұызджын поэтикон ныв скæненныл. Аивадон уацмысæн хъæуы әлвæст сюжет әмæ нывылкарст композици, уыдонæй рæзы архайды иудзинад — уацмысæн әрмæст уый дæтты эстетикон хъомыс. Теоретик Г. Д. Гачев фыссы: “Лирика-взволнованна, ее образ и произведение всегда — символ; слово выхватывает из потока бытия одно мгновенное переживание (мысль) и должно через него дать законченное высказывание обо всем бытии...” (Гачев Г. Д. Содержательность художественных форм. М.: Просвещение, 1968, 144 ф.). “Сæфтæг” иппæрд әмæ цух у уыцы миниуджытæй. Поэт фыццаг әвдисы бæхы сæфтæг (схауд акъоппæй), стæй йæ цæфхад, стæй бæхы хъысмæт, уый фæстæ нывæнды барæджы царды хабæртæ,

фәстагмә та әлгъыстаг кәны хәст. Ахәм ранымады нәй иу әхсидгә әңкъараң, иу әлвәст сәйраг сюжет, уацмис амад у хицән, фәрссаг детальтәй — уыдон хәлиутә кәнынц ныв, әмә дзы нәй аивадон тых.

Әңгәт аивады сәйраг миниуәг у хүымәтәг хуыз. Рәстдзи-над әмә фидауц сты хүымәтәг әмә ирд әмә аивадәй до-мынц хүымәтәг әмә ирд фәлгонцтә. Лев Толстой иудадзыг фәдзәхста, зәгъгә, “простота — необходимое условие прекрасного”. Стыр фыссәг уыцы хъуыды скодта эстетикон фәтк: “Логикон хъуыды цас хүымәтәгдәр, цыбырдәр әмә ирддәр (бәлвырддәр) загъд әрцәуя, уыйас уыдзән зынаргъдәр. Афтә аивады дәр хүымәтәг, цыбыр әмә ирд хуыз сты уацмисы аивдзинады бәрzonндәр әвдисәнтә, уыдон та әвзәрынц стыр курдиат әмә стыр күистәй” (Толстой Л. Н. Что такое искусство?//Русские писатели о языке. Хрестоматия. Л.: Учпедгиз, 1954, 288 ф.). Ныvgәнәджы күисты ахъаззаг мадзал у бәрц зонын. Буало фәдзәхста поэттән: “Остерегайтесь же пустых перечислений, Ненужных мелочей и длинных отступлений” (Буало. Поэтическое искусство. М.: ГИХЛ, 1957, 58 ф.). Уәлдай “поэтикон бибитә” әмдзәвгәйән сты әнәбары уәззау уәргътә әмә йә нә уадзынц сәрибарәй тәхын.

Дзугайы-фырт йә балладәйы әвдисы ахәм ныв: “Зәронд кәрдәгәмбәрзт акъоппәй ысхауд бәхы хъуына сәфтәг”. Уый къоппәй ахауд хәсты җәфтәй. Ацы ныв бынтон аив нәу, фәләйин ис быхсән. Әрхәссәм дыккаг строфа:

Къәдз зылд әндөн Җәфхад ныйихын,
Фәллад, фәлахс кардау — ыссад.
Ызгә дзы бур ныхтәй нынныхын,
Цима хуысар низәй фәсад.

Къоста Гаппойән дзуры йә иу фыстәджы, зәгъгә, “әмдзәвгәйы хъуамә ма уа иунәг уәлдай зәл дәр, әмдзәвгә хъуамә ма уа иу мыр хъуаг дәр, уым алы дамъя дәр ахсы, автор ын рагацау кәй снысан кодта, уыцы бынат” (Хетагуров Коста. Амынд чиныг, 190 ф.). Әмдзәвгә кәд ахәм уагыл арәзт нәу, уәд дзы поэзи нәй, уәд аивад нәу. Ацы строфайы ис 18 дзырды. Уыдонәй хъуыддаг (предмет, фәлгонц) равдисынән әнәмәнг хъәуынц әрмәст әртә дзырды: ихсыд згә Җәфхад. Иннә 15 дзырды сты уәлдай, әнәпайда, әввонгхор дзырдтә. Җәфхад къәдз у, уый алчидаң зоны. Уый йын фаг нә уыд, әмә зылд йә фәсарц абадт: нәртон Батрадз Арәхдзауы

фæсарц багæпп ласта, аæмæ домбай бæх йæ зонгуытыл æрхауд. Ихсыд цæфхад фæлахс хонын у тавтологи. Аендон аæмæ фæллад сты мæнг эпитеттæ, дзырдтыл цæуынц тыхæндæгъд. Метафорæ “Ызгæ дзы бур ныхтæй нынныхсыд” у мысæггаг тутт ныхас, нæу ирон хъуыдыйад, нæй дзы фидауц аæмæ мидис. Бынтон æнæхъола у абарст “Цымса хуысар низæй фæсад”. Ахæм уæлдай бибиты тыххæй А. П. Чехов фыста: “Ды бæлвырдзинæдтæй сräдзæгъд кодтай æнæхъæн хох, аæмæ хох йæ аууон бакодта хуры... бæлвырдзинæдтæ, цымыдисаг куы уой, уæддæр вæйынц фæлмæцæнтæ”(Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1979, 207 ф.). Лирикон аæмдзæвгæй алцыдæр мисхалæй барст у, аæмæ дзы бынат нæй дзырдон цæмæлтæн.

Кæсæм уацмысы æртыккаг строфа:

Мæ сагъæс карз ыстæры фестад,
Уынын хæсты нывтæ æваст:
Йæхи тымбылцъæгæй куыд фехста
Хайуан, куыд ныззæлыд йæ уаст.

Ацы рæнхъыты ис информации, фæлæ дзы нæй поэзи, уымæн аæмæ авторы хъуыдитæ загъд цæуынц бæлвырд аæмæ хъæугæ дзырдтæй. Сагъæс уæззау æнкъарæн у, нæй йын, æвиппайды стæры феста, ахæм гæнæн. Хæсты нывтæ дæр авторæн мысинаæтæ сты, уыдон йæ хъуыдæджы систынц æваст нæ, фæлæ фæд-фæдыл, цадæггай. Стæры цыдисты Нартæ аæмæ алантæ тæлæты сæраппонд, советон адæмæн сæ хæст уыди уаз (священная война). В. Г. Белинский фыста: “Точность и определенность — один из главнейших и необходимейших качеств и условий истинной поэзии; но эти качества зависят от одного содержания...” (Белинский В. Г. Полн. Собр. Соч. Т. VI. М.-Л.: АН СССР, 1955, 443 ф.). Балладæй рæнхъыты нæ зыны ахæм æууæлтæ.

Нæ цæстытыл ницы хуызы уайы, бæх йæхи тымбылцъæгæй куыд аæмæ кæдæм фехста, уый. Поэты фæндыд бæхы диссаджы змæлд равдисын. Бæхджын æфсады бырст вæйын тымыгъау рæвдз, уæлмонц аæмæ рæсугъд. Йæ равдисынæн поэзи домы бæрзонд стиль. Балладæй сæйраг “герой” у бæх, — уымæн нæй хайуан (скотина) хонæн, ахæм æфхæрæн ном у ныллæг стили фæрæз аæмæ ам ныллæг кæны æппæлиаг фæлгонц. Эпитет аæмæ метоними хъуамæ фæлгонц рухс кæной, уыдоны фæрцы хъуамæ фæлгонц скала йæ хуыз аæмæ зына ирддæрæй. Нывыл формæйы нæй мивдисæг ныззæлыд дæр.

Логикон әмә психологиян әгъдауәй уырниаг нәу, бәх тәхгә-тәхын йә “байрагбонтә” мысыдаид, ахәм уавәр дәр. Георги дзырд әмә ахорәнтыл фәстуаәрц нә кәны. Нә зәрдыл ләууы Къостайы ахаст уәлдай мыртәм. Бәрц зонын у Мастеры миниуәг, — дзырдта Гете. Георги йә хайуанән дәтты ахәм характеристика: “Әлвәст — йә сагартән тәнтә”. Иугәр бәх сагартән у, уәд әлвәст у. Артән әмә тәнтә дәр синонимтәсты, гуырыконд күң 'вдисой, уәд.

Поэт әхсәзәм строфайы әвдиси барәджы хысмәт:

Ныр ам йә сахъ барәг — мәстыгәр,
Бырсы кәрдәлвәстәй — Җәхәр,
Әртыл! Нә ныууадзән мәрдты дәр
Йә масть, йә фыргулты Җәгъадзән.

Ләг Мәрдты цытә кәндзән, уый әрмәст дәлимонта зоныңц. Әз сын дәсны нә дән, әмә сыл нә дзурын. Рәдзәгъдсты барәджы бәрәггәнәнтә: сахъ, мәстыгәр, Җәхәр. Астәуккаг уәх (мәстыгәр) хорз миниуәг нәу. Уыдан дәр афтә фәуәнт, фәлә әнахуыр диссаг у мивдисәг әртылд. Әртулән ис къуыбырәй, тәхгә бәхәй ис әрмәст асхъиуән, атәхән, ахауән. Дзырд хайуан бәхы фәлгонц күнд әвзәр кәны, афтә мивдисәг әртылд әгъуыз кәны романтикон ныв.

Дардәр поэт нымайы барәджы мысинәгтә. Балладәйы бынат вәййи фантази әмә поэтикон әрхъуыдыйән, фәлә уыдонән дәр ис бәлвырд аивадон закъонтә. Дзыхъмард цы барәг фәци, уый йә мысинәгтә фәлгъаудзән әрмәст Барастырән. Поэтән эпитет афтә адҗын у, әмә йә сәраппонд халы стихы ритмикә дәр. “Къәрццәмдзәгъд, кәйдәр чызджы фәкаст” — ацы рәнхъы ис уәлдай уәнг. Поэт къәрцц күң аппәрстаид, уәд стих йә гачы сбадтаид. Гораций дәсны поэты тыххәй зәгъы: “Все, что блеска рассказу не даст, он оставит в покое” (“Наука поэзии”, 150). Афтә хъяуы кусын, кәд әнцион нәу, уәддәр. Уацмысы финал у әлгъыст: “О, уас, цы загъдәуа фыд хәстән, Дәлсүдҗыт чи кәны зынг-уарз!” Әмбәлә бафәрсын: уарз зынг күң нә уа, уәд әй нә сафы хәст? Йә раны нәй эпитет фыд. Фашисттән хәст уыди тыхтона, балладәйы геройән та — уаз хъуыннадаг. Сәвзәры ахәм фарст дәр: кәд Мәрдты бәсты масть исән әмә фыргулты Җәгъадзән ис, уәд дзы уарзән нәй? Ахәм бәрәггәнәнты тыххәй А. Веселовский зәгъы: “...эпитет потерял свою конкретность и только обременяет слово” (Веселовский А. Н. Исто-

рическая поэтика. М.: Высшая школа, 1989, 65 ф.) Афтæ дзыр-
дон хæмпæлтæ сæ быны æфсæрынц хъуыдыйы æфсирты.

Нæ фæрæстмæ ис Георгийæн ацы уацмыс. Поэты фæндыд
поэтикон алæмæт сфаелдисын, уый тыххæй мысыд аивгæнæн
æмпъузæнтæ, ферох дзы хуымæтæг æрдзон ныхас, æмæ йæ
уацмыс æлæмау зæу-зæу кæны æнаæпайда бибитæй. Нывыл дзы
нæ разынд нæдæр барæджы сгуыхт, нæдæр бæхы фæлгонц.

II

Грисы “Æртхутæгдон” йæ фыццаг фæзындæй йæхимæ
æркæсын кодта литературон æхсæнад, æмдзæвгæ сси хресто-
матион. Адæм æй фольклорон уацмысау истой æмæ лæвæрдтой
дзыхæй-дзыхмæ.

Уацмысы темæ у хуымæтæг — æртхутæгдоны истори. Темæ
равзарын æргом кæны поэтæн йæ зондахаст æмæ йæ зæрдæйы
уг. Фæлæ темæ йæхæдæг æнтысты уавæр нæу. Валентин Ка-
таев йæ уац “Короленко”-йы æрхаста цымыдисаг хабар: “Чехов
тылдта æртхутæгдон æмæ хъæр систа: “Темæ нæй, зæгъыс?
Кæд дæ фæнды, Короленко, уæд дын æз ныртæккæ ацы æртху-
тæгдоныл ныффысдзынæн радзырд” (Катаев Валентин. Собр.
соч. в девяти томах. Т. 8. М.: Худ. литература, 1971, 296 ф.).
Грис ныффыста æмбисонды æмдзæвгæ хуымæтæг дзаумайыл
æмæ йæ систа мифон фæлгонцы æмвæзадмæ, темæ скодта по-
этикон, систа йæ аивады бæрзæндмæ.

Уацмыс аивад сси уымæн, æмæ йын автор ссардта хъæугæ
формæ. Ис ын бæлвырд сюжет — æнкъарæнтæ æмæ архайды
рæзт. Архайд, театры сценæйау, çæуы иу зылды — кусæнуаты.
Поэт æвдисы ирон инæлары. Уый ис йæ куысты уæлхъус. Уынæм
ын йæ сурæт, — ныхас çæуы бæлвырд удгоймагыл. Йæ разы —
сæфтæгæй конд æртхутæгдон. Кæсы йæм, æмæ йæ хъуыдæ-
джы цадæггай æвзæрынц мысинæгтæ. Йæ равг у арф психоло-
гон уавæр. Баиу вæйынц фантази æмæ æцæгдзинад. Мы-
синæгтæ сты çæстылуайæнтæ (видения) — афтæ кæй у, уый
нын амоны композицион анафорæ цыма-цыма. Мысинæгтæй
равзæрд æмæ рахицæн ис иу эпизод — атакæ æмæ бæхы мæлæт.
Уыцы эпизод фокусау æмбырд кæны æппæт мысинæгтæ æмæ
свæйы диссаджы хуызджын ныв.

Поэтикон уацмысæн аивадон тых дæтты композицион
нывæст. Дзырдтæ æмæ хæйттæ фæткыл æввæрд кæм вæйынц,
уым сæ тых дывæр кæны. Грисы æмдзæвгæйæн ис тæлывæрд

композици: фәвәййы, цы нывәй райдыңта, уымәй — персона-жы уавәрәй. Афтә уымән у, әмә хәстон эпизод у геройән йә царды иу фәзынд, уый райгас вәййы әрмәст йә мысинағты. Уацмысы, цы нае хъәуы, ахәмәй мисхал дәр ницы ис. Әмбаст Җәүүнц дзаума (предмет) әмә мысинағтә, уыдан әмхузыон зынаргъ сты инәларән, нае сын рохы мадзал. Афтә нае фәхицәнгәнән бәх әмә барәгән, — әмә уызы әңкъа-рынады, уызы хъуыдыйы дәр бацәуы мифон-эпикон мидис.

Лирикон уацмысы хъомысән ахъаззаг фәрәз у стихы рит-микә, әмдзәвгәйы бәрцбарән. Гегель фыссы: “Характер на-строения и всей концепции должны обозначаться уже в размере стиха” (Гегель. Лекции по эстетике. Сочинения. Т. XIV. Кн. тре-тья. М.: 1958. 311 ф.). Бәрцбарән әмә ритмикәйы рәзы стихы мелоди, мелоди әргом кәны уды равг, зәрдәйы уаг әмә ныха-сы мидис. “Әртхутәгдон”-ы лирикон герой ис вазыгджын уавә-ры. Уый хұымәтәг хәстон наеу, уый у хъуыдигәнәг удгоймаг. Йә хъуыдиты әмә йә мысинағты ис арф сағъастә. Ахәм равг әмә уавәр әвдисынән әппәты хуыздәр фәрәз у фондзәс-тәгөн ямб — Шекспир әмә Шиллеры трагедиты бәрцбарән.

Сюжеты кульминаци — хәстон эпизод, бәхдҗын әфсады бырст. Уый тымыгъяу у тыхдҗын әмә динамикон. Тәхгә бар-дҗыты хъаруджын змәлдән ис йәхи музыка, йәхи мелоди, әмә уәззаяу ямбы ивы рог бәрцбарән. Г. Гачев фыссы: “Лири-ческое стихотворение — это всегда волевой акт, заклинание, внушение, наваждение, чародейство... Лирическое стихотворе-ние должно завораживать, и оно пользуется для этого такими средствами, как музыка, строфа, метр, разный и перебой-ный...” (Гачев Г.Д. Амында чиныг, 145 ф.). Ацы эстетикон хатдзәг цымы Грисы әмдзәвгәйә равзәрд, афтә зыны. Атакәйы стих у хигъәдон, арәзт у хорейон әмә дыууә дактилон дәстәгәй: / - / - / - -. Хорей әвдисы тахты әвиппады ритм, дактиль әй кәны базырдҗын.

Бәх фәцәф. Әваст аскъуыд тахт, фәивта архайд, әмә уымәс сә зәлынад ивынц әмдзәвгәйы ритмикә әмә стихы мелоди. Фәстәмә йә барты бацыд ямб, фәлә ныр уый әндәр ямб у, ис дзы әндәр змәлд әмә темперамент:

Әваст... фәцәф и саулохаг... Әваст
Йә саргъәй атахт балхонәг хъәбатыр;
Фәстаг хатт бәх йә барәгмә фәкаст,
Ныуусыди, әрхауд, ныррызт, ныссабыр.

Ацы ритмикæ бæлвырд æвдисы хъандзал архайд, æлхъывд уавæры драматизм, рæсугъд мæлæты бæрзонд трагизм. Ам уынæм хæстон ныв. Хæсты æууæл у змæлд æмæ æвдист цæуы айдагъ мивдисджытæй. Нæй дзы, архайдæн уæз чи кæна, ахæм ахорæнтæ — эпитеттæ, абарстытæ, метафорæтæ. Процесс цæуы тагъд æмæ æваст. Алы мивдисæг цæстытыл уайын кæны бæлвырд ми. Бæх фæцæф и æваст. Тæхгæ бæх сæрбихъуырой кæны æваст. Барæг хаугæ бæхæй атæхы æваст. Паузæтæ архайд нæ уромынц, фæлæ йын рæвдз кæнынц йæ темп, хицæн митæ уынджын кæнынц, афтæмæй. Мивдисджыты градаци стыр поэтикон хъомысæй æвдисы мæлыны æвирхъау процесс: фæкаст, ныуусыди, æрхауд, ныррызт, ныссабыр. Ам алы дзырд дæр рæнхъы мидæг лæууы йæ бынаты, змæлы сæрибарæй æмæ æвдисы бæлвырд ныв. Л. Н. Толстой иу ран бафиппайдта: “Мастерство художника слова заключается в умении найти единственное нужное размещение единственно нужных слов”. Уыцы дæсныйадæй æххæст ифтонг у “Æртхутæгдон”-ы автор. Ранæйран рифматæ бынтон æмзæлон не сты, фæлæ сæ чиныгкæсæг нæ хаты. Мæ нымадæй дзырдтæ хуымæтæджы æмæ хуымæтæг сты хицæнтæ: напрасно æмæ простой, фæлæ уыцы эпитет дæр æххæст кæны йæ аивадон хæс.

Уацмысы архайд уатæй “рахызт” уæрæх тыгъдмæ, инæлары сагъæсон уавæры раивта барджыты бирст. Геройы уавæр æвдист цæуы автологон ныхасæй — дзырдæн ис комкоммæ нысанни-уæг. Атакæ у æндæр архайдон уавæр — уый у стыр змæлд æмæ тахт, уым ис уадтымыгъы нæрæмон тых æмæ романтикæ. Йæ равдисын домы бæрzonд стиль. Грисы бахъуыд нывæфтыд поэтикон ныхас, метафорон æвзаг.

Ам фыццаг строфа арæзт у ныхмæвæрд параллелизмæй — поэт æмных кæны зæйы ракалд æмæ бæхджын æфсады бирст:

Зæй нæ ракалди уæлвæзтæй,
Уымæй не змæлынц а бæстæ, —
Уый фæхоны йæ цæргæстæ
Иры инæлар сай хæстмæ.

Романтикон нывæн хъæуы хуызджын ахорæнтæ. Поэт сæ ссары, фæлæ сæ пайда кæны бæрцæй. Строфайы ис иу метоними: поэт бардҗыты хоны цæргæстæ — уыцы иу дзырд æргом æмæ ирд кæны æфсады тахт, сæ ныфс æмæ сæ хъару. Ис дзы иунæг эпитет — сай, уый у фольклорон, иугæндзон эпитет, æмæ дзырдбасты хицæнæй нæ зыны, байу бæрæггæниаг дзыр-

димә. Афтәмәй стих у хъәстәлвәст әмә зәлы сәрибарәй.

Дыккаг строфа ҇аңтынгә әмә хуызджын кәны фыцца-
джы ныв.

Нымәт дымгәмә спака и,
Уәнтыл фестади базыртә, —
Уый фәтәхынц атакәйы
Иры сагсур бәгъатыртә.

Ам дәр ис фәлгонцон параллелизм: пака нымәт әмә ба-
зыртә. Уымәй дзәвгар фәхъомысджындәр әфсад-҇аңгәсты
фәлгонц. Дардәр параллелизм фәвазыгджындәр — бафтыд
ыл ног қыалиу: базырджынта сты Иры бәгъатыртә. Дыууә
строфайы дәр арәст ҇аңынц иу композицион-стилистикон
фәткыл. Дыккаг рәзын кәны фыццаджы архайд, афтәмәй ныв
свәййы әххәстәр. Эпитет сагсур дәр у фольклорон, әрдзон,
әмә дзырдаң наә кәны уәлдай уәз.

Архайды темп йә тәмәны баңауы әртыккаг строфайы. Ам
иумәйаг нывәй (әфсадәй) рахицән вәййы сәйраг архайәг —
хәстон фәтәг. Йә сидт размә, размә цырын кәны архайд.
Бәрзонд стиль схизы йә кульминацимә. Ам бынат нал и хуы-
мәтәг дзырдән. Ам наә сахаддзән инәларән наәдәр йә ном,
наәдәр йә мыгтаг: *Плион* ацы контексты у метоними (номбә-
стыг), уый сәйраджыдәр амоны мыгтаг наә, фәлә миниуәг.
Эпос әмә хъайтарон зарәг сә геройты хонынц наәртон Бат-
радз, кодзырон Таймураз, цырыхон Цомахъ. Мыгтагтә систы
эпитеттә, әхсар әмә намысы синонимтә, сгуыхты символтә.
Бәрзонд стилы алы предмет дәр у ахъаззаг: кәрдти поэтикон
кәнынц эпитеттә әлвәст әмә фәринк, пиллоны та — сырх.
Нывы поэзийы бәрзондмә сисы хуызджын метафорә: “Әмә
се ’лвәст фәринк кәрдтә Хурмә судзынц сырх пиллонәй”.
Поэтикон фәлгонцты ирд кәнынц, мидиудзинад сын чи дәтты,
ахәм хъәздыг рифматә: мәхи ’мгәрттә — фәринк кәрдтә.
Плион — пиллонәй. Барәгән бәх әмә кард сты әрдхорд
әмгәрттә, *Плион* сау хәсты уыди сырх пиллон, арты фәйлауән.

Уацмысы хәйттә сты барст, уыдоны ис фидар симметри.
Фараст строфайә фыццаг әртә әвдисынц хәстон фәтәдҗы
уавәр йә кусәнуаты; иннае строфайы сты атакәйы ныв; фәстаг
әртә строфайы уынәм бәхы мәләт (мысинағты кәрөн) әмә
ногәй бәгъатыры уавәр йә күисты уәлхүус. Әддаг хуыз әмә
мидисы гармони уацмысән дәтты фидауц әмә аивадон тых.
Гегелы эстетикә иртасәг фыссы: “Гармония как категория эс-

тетики содержит в себе следующие три момента: внутреннее единство, целостность и согласованность” (Шестаков В. П. Гармония как эстетическая категория. М.: Наука, 1973, 178 ф.). Уыцы әртæ фæткы сты Грисы әмдзæвгæй әүүæлтæ. Сабыр сагъæстæ расайынц ырын мысинаæттæ, мысинаæтты фæстæ ногæй ралæууы сабыр уавæр. Иу ныхасæй, лирикон уацмысы ис драмæй әүүæлтæ, андигъд психологон уавæры сюжетон рæзт.

Грис йæ уацмысæн ссардта ахъаззаг фæрæз: хъуыдитæ әмæ әнкъарæнтæн фæхæст и сæ рахæцæныл. Е. Добин нын нæ зæрдyl әрлæууын кæны А. М. Горькийы фæдзæхст: “Сæйраг хъуыддаг у деталь ссарын, уый дын срухс кæндзæн характертæ, уйдон куы разыной, уæд сæ райрæздзысты сюжет дæр әмæ хъуыдитæ дæр...” (Добин Е. С. Искусство детали // Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 1979, 207 ф.). Ахæм деталь у әртхутæгдон: уый расайдта мысинаæттæ әмæ сæ рауд әмбисонды истори, хæстон эпизод фестад поэтикон ныв, нывы зыны бæхы хъысмат дæр әмæ барæджы фæлгонц дæр. Сюжет у мифы әмсæр. Мифы алцидæр у рæсугъд, ирд әмæ стыр. Хæстон бæх хайуан нæу, фæлæ саулохаг, ирон инæлар у плион, балхонæг хъæбатыр. Саулохаг куы фæцæф, уæд “фæстаг хатт бæх йæ барæгмæ фæкаст” — ацы хуымæтæг ныхæстæй зæрдæйи уидæттæ нырризынц сæ рæбынæй, уйдон әвдисынц бæх әмæ барæджы ахаст, сæ иудзинад, уыцы фæкасты ис бæрзонд уарзт әмæ бæрzonд трагизм.

Грис йæ хъуыды дзуры хуымæтæг, фæлæ рæстдзæвин ныхæстæй, фæлгонц аразы рог, фæлæ ирд ахорæнтæй. В. Г. Белинский Пушкины поэзийæн дæтты ахæм характеристикæ: “Пушкин не любил щеголять эпитетами, не бросался ни в сентиментальность, ни в таинственность, ни в надутость, ни в пустословие; он жив и стремителен в рассказе, употребляет слова в надлежащем их смысле, наблюдает умную соразмерность в разделении мыслей...” (Белинский В. Г. Сочинения Александра Пушкина. Статья шестая // Полн. собр. соч. Т. XII, 1948, 11 ф.). Уйдон сты аæцæг поэзийы алæмæтон әүүæлтæ. Уйдон хиçон сты Грисы хуыздæр уацмыстæн дæр.

“Әртхутæгдон” у сֆæлдыстадон аæтыст, поэтикон хæзна. Дæсны әрмдзæфæй сæввæрд рæсугъд әмæ мидисджын уацмыс. Поэт ыл куиста уæлмонцæй, әмæ йыл нæ зыны фыдæбоны фæд, йæ аивадон фидауц ис йæ дарæсы нæ, фæлæ йæ мидæг, йæ буары, кæд афтæ зæгъæн ис, уæд.

“ХОХ ФӘЦӘУҮНЦ”

Токаты Алиханмә ис иукъорд поэтикон шедевры. Уыдан хъуамә уаиккой скъолаты программәты, биноныгәй сыл ныхас цәуид урокты — сә арф әмә ахадгә хъуыдытыл, әнкъа-раентыл, аивадон фәрәзтыл. Ирон дзырд рәзгә фәлтәртән бауарзын кәнүнән ацы уацмысты ис диссаджы хъәздыг, фәлә сусәг дуне. Аермәст замана уый у, әмә уыңы уд-дунейы тәлғә-абухгә тугдадзинтә, фәливлә-ивгә (Алиханән йәхи ныхас) хуызтә, тәмәнкалгә мыртә райхалын нә бон кәй нәма баци: нывыл критикә әмә литературәиртасәг наукә нәм нәй әмә никүы уыд. Уацмысы темә, сәйраг хъуыды (большевикты идеологи әмә соцреализмы домәнтән дзуапп дәтты әви нә), архайджыты митә (рәзгә фәлтәры хъомыладән исты ахъаз сты әви нә) әмә әндәр ахәм уәләнгай дзымандаитә, фактты ранымад — гье уыңы уагыл фыст сты нә литературәзонән куыстытән сә фылдәр. Амә, кәд Хуыцау ирон адәмы цәрән-бон нә бацыбыр кәна, уәд нә рәзгә фәлтәрән дзәвгар бакә-нинәгтә ис ирон литературон хуымы.

Мәнән дзырдаивад зонәджы курдиатәй мәхимә мә зәрдә никүы фехсайдта, фәлә мә дыууә ныхасы зәгъын фәнды Алиханы тәккә хуыздәр әмдзәвгәтәй иуы тыиххәй. Йә ном “Хох фәцәуүнц”:

Гуыбыртә 'мә әүүәнтәхъил,
Сә фыдхуыз цәсгәмтә — әмпылд,
Цәуынц, цәуынц әд урс әвгъил,
Цәуынц... Кәнүнц әмтылд.

Фәдзурынц әврәгътә: “Хәтәм.
Мах арвы бамбәхсәм нә фисты...”
Цәуынц, нә зонгәйә, кәдәм
Мә хох сә кәрциты къәристы.

Фыдхуызәй арвыл хур хъуызы.
 Фәтулы әврәгъты, фәтулы...
 Цәуынц, сә цард ымда хуыссы,
 Үмда сә удхәссәг әвдұлы.

Сә фәстә сау хәхтә кәсынц,
 Кәсынц, кәсынц, кәсынц әнкъардәй.
 Сә фәстә уарынта хәссынц,
 Үмда фәсүрынц сә сә цардәй.

Сә фәстә цъити у әнкъард,
 Сә фәстә сау дзәххор ызғәлә.
 Цәуынц, цәуынц... Кәдәмдәр. Дард...
 Хәрь сә сау ыстонг, әфхәры.

Сә фәстә дымгә дәр кәуы,
 Сә бызғуыртә сын тилы, тилы.
 Сә разәй иу гуыбыр цәуы,
 Сә фәстә иу зәронд фәхилы.

Цәуынц ләдзәджытимә, цәуынц...
 Цәуынц, цәуынц... цәуынц ныр дзугәй.
 Кәмдәр кәйдәр та мын хъәуынц,
 Кәйдәр әлхәннынмә сә тугәй.

Зәгъынц, зәгъынц: “Кәмдәр ис хәст...”
 Сә фәстә удхәссәг ныззары...
 Нә хур фәнүкъуылдта йә цәст...
 Уйы фесәфт тары.

Әмдәзвәгә у фәнүкхүз әмә сау ахорәнтәй конд нывы хуызән. Йә сюжет — хәрз хуымәтәг. Архайынц дзы адәм әмә әрдз: хохәгты къорд, әврәгътә, хур, хәхтә, цъититә, дымгә. Архайд та райдайы әмдәзвәгәйән йә номәй: “Хох фәцәуынц”. Фыццаг строфайы поэт ныв кәны бәлләттү әддаг бакаст-сурәт: “гуыбыртә ’мә әүүәнтәхъил, сә фыдхуыз цәсгәмтә — әмпүлд, цәуынц, цәуынц әд урс әвгъил, цәуынц... Кәнынц әмтылд”. Адәймаг әвиппайды сцымыдис вәййи: үмә, кәдәм цәуынц хохәгтә уыцы мәгүыр, гәвзыкк әмә әфхәрдәй, цы уынгәджы бон сыл акодта? Ноджы ма автор дыккаг строфайы афтә куы загъта, “цәуынц, нә зонгәйә,

кәдәм”, уәд нә цымыдис фәдывәр. Ацы строфайы фәзының ног архайджытә: әврәгътә сә каст ыскодтой, “сә кәрцыты къәристы” чи фәцәуы, уыцы адәммә. Әмә канд кәсгә нә, фәлә ма удәгас адәймәгътау дзургә дәр кәныңц: “Хәтәм. Max арвы бамбәхсәм нә фисты...” Параллелизм: фәндаггәттә сә кәрцыты къәристы — әврәгътә сә фисты ахъаз у хъудылы тыхыл бафтауынән. Ома әврәгътә күйд хъеллау кәныңц, күйд әнәсәрфатәй хәтыңц, афтә адәм дәр — сә цыды сәр цы у, уый нә зоныңц. Әмдзәвгәй мидхъару иу рәнхъәй иннәмә, иу дзырдәй иннәмә цәуы рәзгә, мәнә, цәугәдоныл йә къабәзтә алырдыгәй әфтын күү байдайыңц, уәд йә хъомыс күйд фәфылдәр вәййы, уйайа. Әвәццәгән, әврәгътә сты хәрам тыхты символ дәр — хохәтәй әмбәхсәнц арв, амонд, царды цин, хәссыңц уарынтар, фыдбон. Чи зоны, уымән хоны поэт хуры дәр “фыдхуыз”, арвыл хъуызгә чи цәуы, әврәгъты чи тулы, ахәм. Бәлцәтты әмә хуры әддаг бакаст равдисынән автор пайда кәны уыцы иу эпитетәй: фыдхуыз. Әердз дәр цәстү нал ахады, уымән әмә цард әнтъыснәг у, зәрдәмә рухсы цыыртт никәцәй кәлү: “Цәуыңц, сә цард цыма хүйссы, цыма сә удхәссәг әвдулы”. Хәйтә дәр, цыниттә дәр удәгәстәу кәсыңц сә хъәбулты фәстә, нынкъард, нырхәндәг ысты. Диссаджы әнгәс рауадысты Алиханы ацы сагъәстә әмә нә иннә дзырдазәугә поэт Илас Әрнигоны зәрдәйи мидуавәр. Уый дәр Ирыстонәй Дард Хурыскәсәнмә күү раст кодта, уәд йә райгуыраң хәхтән афтә дзырдата:

Цәуын, цәуын, әрмәст, дә-да-дәй,
Мә хәхтәй дард цы у мә цард²

.....

Кәсын фәстәмә смахмә дардәй,
Мә фәстә смах кәсүт әнцад.

Дыууә поэты зәрдәтә цыма әмцәф кодтой — Лермонтовы загъдау, “әмә стъалы стъалымә дзуры...”

Кәсәм дардәр Алиханы әмдзәвгә. Бәлцәттән “сә фәстә уарынтар хәссыңц, цыма фәсүриңц сә сә цардәй”. Уарынтар гурынц әврәгътәй — сау тыхтәй. Әмә уыцы сау тыхтә — “уазал, стонг әмә мәләт” (Алиханән йә иннә әмдзәвгәйи рәнхъ), стәй царды әндәр бәлләхтә сурынц сә бәстәй “талынгәй райгуыргәты”. Фәлә сәм разәй цы кәсы? Уый фәстәдәр базондзыстәм. Ныр та уал:

Сæ фæстæ цъити у æнкъард,
 Сæ фæстæ сау дзæххор ызгъæлы.
 Цæуынц, цæуынц... Кæдæмдæр. Дард...
 Хæры сæ сау ыстонг, æфхæры.

Дзæххор — хæхтæй цы лыстæг дуртæ згъæлы, хуымзæхъятæ чи сафы, хæры (дзæххор — зæххор), уыдон æмæ, стонг ïæ уд кæмæн ласы, кæй хæры, уыцы адæм — æнæнхъæлæджы поэтикон мадзал-параллелизм! Жниу куыд ахадгæ, нуардджын, уðæхцон æмæ уðхæрæн рæнхъ у “хæры сæ сау ыстонг, æфхæры”! Лæг йæхæдæг хъумæ хæра, цæмæй стонг ма уа — уый æрдзы фæлдисондты миниуæг-фæтк у. Ам та стонг уðæгас тугдзых цæрæгойау адæмы хæры. Ноджы ма сау дæр у, дзæххор куыд сау у, афтæ. Эпитет “сау” ахъаз у уавæр фæкарздæр кæнынæн, æфтауы дзæххоры æмæ стонджы æгъатырдзинадыл. Поэты зæрдæйи уидæгты музыкæ æрдзон уагыл рапхызти рæнхъытæм, æмæ æнæбары бахауæм ïæ уацары. Рифмæ “ызгъæлы” — “æфхæры” тынг бæллиццæгтæй нæу, фæлæ уый-хыгъд “ызгъæлы”-ы размæ цы дзырд и, “дзæххор”, уый строфайы музыкалон фидыц мисхалы бæрц дæр чиуын нæ бауагъта, “æфхæры”-имæ рифмæйи бæркад атардтой. Фæстаг рæнхъы æнгæс дзырдтæ “хæры” æмæ “æфхæры” та ма сæ æмазæлдæй уыцы фидыцил æфтаугæ бакодтой.

Загътон-ма ïæ: æмдзæвгæйи æрдз æмæ адæм сты архайæг. Дымгæ дæр иуварс нæ бazzади — бæллицæтты фæстæ кæуы, “сæ бызгъуыртæ сын тилы, тилы”. Хæтæгхуæгты тæригъæддаг уавæр ноджы ирдæрæй æвдисынц иннæ дыууæ рæнхъы:

Сæ разæй иу гуыбыр цæуы,
 Сæ фæстæ иу зæронд фæхилы.

Зæрдæуынгæггæнæг нывтæ. Поэт сæ куыдфæстæмæ фæхъæз-дыгдæр кæны ног детальтæй:

Цæуынц лæдзæджытимæ, цæуынц...
 Цæуынц, цæуынц... цæуынц ныр дзугæй.

Уыцы иу мивдисæг “цæуынц” цалдæр хатты кæй фæлхатæуы, уый, чи зоны, хуымæтæджы ныхасы не сфидауд, фæлæ поэтикон уацмысы ахæм мадзал арæх фæхъæуы: архайд æмæ эмоциты фылдæр тых бауадзы, ахъаз вæййы дзуринаг-æвдиси-наг фæирдæр кæнынæн.

Фæлæ уæддæр кæдæм у сæ фæндаг ацы æнамонд сæмпæр-чъитæн, цы гал сæ уæлфадыл лæууы, сæ мæгуыр сыджытсæр хæдзæртты цæуылнæ бадынц? æмæ нын автор æппынфæстаг

схъэр кәнүү балцы сусаңдзинад, архайд йә тәккә тәмәнмә,
кульминацимә бахәццә вәйи:

Кәмдәр кәйдәр та мын хъәуынц,

Кәйдәр әлхәннынмә сә тугәй.

Зәгъынц, зәгъынц: “Кәмдәр ис хәст...”

Зәрдә бындзарәй нынкъуысы әмдзәвгәй кәронбәттән
ныхәстә бакәсгәйә:

Сә фәстә удхәссәг ныzzары...

Нә хур фәнныкъуылда йә цәст...

Уйй фесәфт тары.

Хъуыддаг цәуыл ахицән уыдзән, уйй кәд аххәстәй нә
паргом, уәддәр бәрәг у: бәлцәттә әвыдәй нә бazzайдзысты,
хәфс гипнозифтыгъд калмы хъәләсмә күйд цәуя, афтә
айсәфдзысты хәсты цәхәры. “Әд урс әвгъил” кәй фәцә-
уынц, уйй дәр хүимәтәджы нәү. Әвгъил у нывонд фысы
царм хъилыл кондәй. Поэт иудадзыг пайда кәнүү символикон
фәлгонцтәй. Әвгъилән дәр эпитет “урс” дзәгъәлы нә радта:
урс иуәй сыгъдәджы нысан у, Хуыцауән хъабылы, барсты
бәрәггәнән (урс уәрүүк, Библийы дәр йә кой күү ис бирә
хәттүү), иннәмәй та әвгъил — урс царм хъилыл кондәй —
урс тырысайа састы бәрәггәнән. Ома хәстмә чи цәуы, уыцы
хохәгты къордән сә ныхыфыст рагацу амоны: уә балц
дзәгъәлы у, састы, сәфты фәндагыл цәут, нывондән кәй
әрхастат әмә ныр йә царм кәмән хәссүт, уыцы фысы хал
ахәрдзыстут. Әниу дзәгъәлы дәр күиннә уа, кәд әмә сә
Ирыстон, сә сәрибар хъаххъәннынмә нә цәуынц, фәлә
“кәмдәр кәйдәр та мын хъәуынц, кәйдәр әлхәннынмә сә
тугәй”. Ай-гъай, мах рагәй фәстәмә дәр нәхәдәг нәхи нә
хъуыдистәм, фәлә-иу исказ хүымы цыргъ әхсирфытә бас-
гуыхтыстәм. Исказ та әппындәр нә хъуыдистәм, фәлә нә-
иу бацагуырдта, уынгәджы бон ыл-иу күү акодта, әрмәст уәд.
Нәхәдәг та-иу бахъуаджы сахат зыбыты иунәгәй аззадыстәм.
Уымән әвдисәнтә — фагәй фылдәр.

Хохәгтә сәхи фәндонмә гәсгә цәуынц хәстмә әви сәм
паддзах фәсидти? Уйй тексты бәрәг нәү. Уәвгә йә, чи зоны,
Алихан сәйраг хъуыддагыл нә нымадта. Поэт уыди цавәрфән-
ды хәсты ныхмә дәр. Уыдта, йә хъәуккаг ләппуты йын им-
периалистон хәстмә күйд кодтой, уйй. Йәхи дәр ын цалдәр
хатты хъавыдисты тохы цәхәрмә арвыйнмә, фәлә сүн нә
бантысти. Поэт хәстмә цы цәстәй каст, уымән әвдисән у йе

’мдзæвгæ “Æбуалгъ рæстæг”. Кусæг лæджы хæст ницæмæн хъæуы, уый никæмæй ницы дары, йæхи фæллойæ цæрынхъом у, фæлæ йæ иу ран нæ уадзынц, домынц дзы искæй марын. Хæст хъæуы æрмæст бонджынты, æвзæргæнджыты, искæй фæллойæ чи цæры, мæгуырты, æнæбонты туг чи цъиры, уыдоны — сæ рæбынтаэм дзы дуне хæзнатæ ивылы. “Нал и тыхгæнæг паддзахæн дин, цæсгом”, — зæгъы Алихан. Æмæ “бахæцыд... адæмыл зыд, кæрæф... Хуыцауы сконд зæххыл кæнынц хæлæф... Зонд, фарн, зæрдæ — æнусон царды хос — нал хъæуынц хæсты заманы адæмты”. 1917 азы Алихан Максим Горькимæ арвиста фыстæг. Уым та ахæм ныхæстæ ис: “Природа, научившая меня любить безгранично, научила так же биться, страдать и терпеть за любовь. Но, о ужас! Война! Меня толкают в эту ужасную бойню человеческую, заставляют проливать кровь, убивать. О нет, нет! Мое сердце трепещет перед этим ужасом, оно горит и вот-вот превратится в пепел. Руки мои дрожат, они бессильны совершать убийства. Я плачу, я рыдаю, я томлюсь, страдаю”.

Адæм кæрæдзи цæгъдæг кæй систы (мæнæ ныры хуызæн — диссаг та куыннæ у, истори сæ ницæуыл ахуыр кæны, ивгъуыд замантæ сын зонды хос не сты!), уый поэтæн хæссы æнæкæрон маст, иудадзыг хъизæмар. Фæлæ кæд æмдзæвгæ “Æбуалгъ рæстæджы” Алихан иумæйаг риторикон ныхас кæны (бынтон æрыгон ма уыд, æмдзæвгæ дæр æвæлтæрд къухæй фыст у, техникон æмæ стилистикон къуыхçытæ дзы бирæ ис), уæд “Хох фæцæуынц”-ы та æйтт-мардзæ нывлæнæджы æрмдзæф зыны, автор лозунгæнгæс, абстрактон хъуыдыштæй ракызт æцæг аивадмæ.

Алиханы хо Мария мын афтæ радзырдта (йæ мысинаæтæ рацыдисты журнал “Max дуджы” 2003 азы æхсæзæм чиныджы): “Хæст куы райдыртада, уæд хохмæ дæр æрбарвыстой сидты гæххæттытæ. Æмæ хъæуыхицау Хæдзарæгаты Ханджери фæсивæды акодта горæтмæ фистæгæй — бæгъæввадæй. Алихан Байаты Гаппомæ бахъаст кодта, æмæ Гаппо Ханджериыйы тынг бафхæрдта, уæрдæттæ куы ис, уæд лæппуты фистæгæй цæмæн фæцæуын кодтай, зæгъгæ”.

Чи зоны, “Хох фæцæуынц” ныффыссынмæ поэты ацы хабар бацырын кодта. Цыдæриддæр у, уæддæр авторæн бантыст æцæг шедевр сфæлдисын. Æмдзæвгæй темæ у, литературæиртасæг наукæйы “æнусон” кæй хонынц, ахæм: адæмы хъизæмайраг цард, хорз æмæ фыдæхы хъуырдухæн-тох, лæджы æнæбондзинад

мәләты раз. Йә сонет “Цыкурайы фәрдыңжы”, стәй йә иннә әмдәвгәтәй бирәты күнд у, афтә ам дәр алыхуызон ассоциатыл фәхәст вәййи адәймаг. Әвәццәгән, мәгуыр бәлләтты хузызы поэт иумәйагәй ирон адәмы хъысмәт равдисинағ уыди. Цәуынц, цәуынц... Цәуынц уартә дара незамантәй, әнусты, тымырыматы тарәй. “Цәуынц, нә зонгәйә, кәдәм”. Иннә адәмтау нывыл паддзахад саразыны зонд әмәтих сәм нә разынди — сә уд әмә сә уәнгты хъарутә сәхи фидәны фарнмә әфтуәттә бакәнынмә арәст нә уыдысты, фәлә бынтон әндәрьирдәм: цардысты иу боны цардәй, уарзтой әввонг фәллой, күистәргом уйлас нә уыдысты, хәстәргом цас уыдысты. Әмә-иу сә сәхицәй зондджындаәр адәмты фәтәгтә-паддзәхтә баххуырстай. Афтә цәрынәй-хәрынмә сә туг калдтой әцәгәләтты сәрвәлтау, цыдысты иу бәлләхәй иннәмә. Цәвиттон, цәугә цард фәкодтой мингай азты, туlgә дуртау фәтәлдисты иу дугәй иннә дугмә әмә абор дәр тулынц, “цәуынц, нә зонгәйә, кәдәм”.

Әниу канд ирон адәмы хъысмәт не ’вдисы поэт. Гыццыл адәмтән сә фылдәр ахәм уавәры сты. Стыр адәмтә сә быцъынәг скъуынынц, тонынц гыццылдәрты, әдыхдәрты аныхъурынмә, гыццылтә сәхицәй ноджы къаддәрты се ’хән батайын кәнүнмә күнд тырнынц, афтә. Уый у әрдзы әнусон фәтк, хауы канд адәммә нә, фәлә цәрәгойтәм, зайдхалтәм, стәй дунесконды алы хъуыддәгтәм дәр. Зәгъәм, доны ’ртак җады куы ныххауа, уәд әвиппайды айсәфдзән, әртак ай ничиуал хондзән.

Алихан йә Ирыстоны әдзәллаг уавәрыл хъуыды кодта суанг йә сабийы бонтай фәстәмә. Ирон адәм кәрәдзи кәй не ’мбарынц, хицән кәмттыл, хъәутыл, динтыл кәй ныддиҳтә сты, уыдәттыл зәрдәрисгәйә дзуры, 14 — 15-аздзыдәй кәй ныффиста, уыцы әмдәвгә “Ирән хәлыны хос”-ы. “Райгүрән бәстә”, “Уәүүәй”, “Хох! Мә хох, мә хох, мә хох...”, “Күтәрты Сабаджерийән”, “Хабәты Мамсырән”, “Хәцаг калм... Ләгәттәй фәздәг...”, “Куырмыты хуыцау”, “Әнәмәт адәм”, “Цәссыг”, “Малусәг”, “Алыхуызон мәсиг”, — адон та фәстәдәры фыстытә сты, фәлә се ’ппәты дәр ахсәм уыцы катайаг мотивтә: күнд уыдзән, цы уыдзән Ирыстон? “Цәргә әви мәлгә?” — Гамлеты ацы фарст әнцой нә ләвәрдта Къостайән (“Цы уыдзән нә фидән, нә фәстаг?”), Секъайән, Арсенән, Елбыздыхъойән, Геуәргийән, Әрнигонән, Созырән,

Нигерән, нә иннае фарны ләгтән. Фәлә, зәгъәм, кәд Къостайы “Ракәс”-ән, “Додой”-ән кәнәе “Катай”-ән әргом публицистон ахаст ис, уәд Алиханы әмдзәвгәе “Хох фәцәуынц”-ы сәйраг хъуыды та, чи нәма райхәлд, ахәм къуыпайау әмбәхсту. Алихан сарәзта ныв (зәрдыл дарын хъәуы, Токаты ләппу канд поэт кәй нә уыди, фәлә нынгәнәг әмә музыкант дәр, йә цәст кәй уыдта, хуымәтәг адәмы цәст кәй нә уыдта, ахәм нывтә, йә хъустә кәй ахстой дунейы алыхуызон зәлтә). Фәндаггәтты къорды фәлгонцәй рауади символ. Символ та нәм равзәрын кәнәи ассоциатә, әфтауы нә хъуыдытыл, сагъәстыл. Алихан стыр аргъ кәмән кодта, уыцы уырыссаг поэт Константин Бальмонт символикон поэзийы тыххәй афтә фыста: “Это поэзия, в которой органически, не насильственно, сливаются два содержания: скрытая отвлеченность и очевидная красота, — сливаются так же легко и естественно, как в летнее утро воды реки гармонически слиты с солнечным светом. Однако, несмотря на скрытый смысл того или другого символического произведения, непосредственно конкретное содержание всегда закончено само по себе, оно имеет в символической поэзии самостоятельное существование, богатое оттенками” (К. Бальмонт. Горные вершины. М., 1904, 77 фарс).

Алихан дәр Бальмонтау символист уыд, ие ’мдзәвгәе “Хох фәцәуынц”-ы дәр ис “дыууә мидисы”. Фыщаг: кәуыл фәдзырдатам, уый, ома мәгуыр хохәгты къорд күнд фәцәуы, уый биноныг нынгондәй — бызгъуырты, әд урс әвгъил, сә кәрцыты къәристы, гуыбыртә’мә әүүәнтахъиләй, сә фәстә әңкъардәй кәссынц сай хәхтә, цытитә, дымгә әмә а. д. Дыккаг: уый дәр ма иу хатт зәгъәм — мәгуыр бәлләтты хуызы автор равдисинаг уыд ирон адәмы, стәй иннае чысыл адәмтә хъысмәт. Әниу, чи зоны, айдагъ “дыууә мидисыл” нә баззайы символикон уацмыс — әндәр исты сусәгтән дәр дзы уәвән ис.

Әмдзәвгәйи аивадон хицәндзинәдтыл дзургәйә, мәнмә гәсгә, әнәмәнг бафиппайын хъәуы уый, әмә архайджыты змәлд әппәты фыццаг кәй әнцайы мивдисджытыл, бәлвирдәр зәгъгәйә та — әнәххәст мивдисджытыл. Уацмысы ссардтон дыууә әмә дыууиссәдз мивдисәджы, әмә дзы әрмәст дыууә сты әххәст: әппәты кәронәй — “хур Фәныкъуылда йә цәст, уый фесәфт тары”. Ацы дыууә әххәст мивдисәджы мәм кәссынц фәстаг аккордты, стъәлфыты хуызән, бәлләтты хъысмәт цәуыл ахицән уыдзән, уый

бэрэггэнэг. Уымэйразмэйи мивдисджытæн сæ нысан у архайд цырын кæнын. Иу строфайæ иннæмæ хизы дзырд “цæуынц”, æртындæс хатты йыл æмбæлæм, фæлæ иу хаттæй иннæмæ цæуы тыхджындаргæнгæ, æнкъарæнты экспрессийыл тых æфтауы, афтæмæй.

Тексты æппæт строфаты дæр рæнхъытæн ис нæлон æмæ сылон рифмæтæ. Уыцы фæтк нæ уынæм æрмæст фыццаг строфайы: ам цавд хауы кæройнаг уæнгтыл, ома рæнхъытæн ис æрмæстдæр нæлон рифмæтæ. Цымæ, Алиханæн ацы хъуыддаг барæй рауд æви æнæбары. Уый зын зæгъæн у. Фæлæ йыл, æвæццæгæн, нæ хъуыды кодта, йæхигъдуајй йын раудадаид. Поэт фылдæр хатт дæлzonдæй фæкусы, ритмикæйи змæлд æмæ фæзилæнтæ дæр йæ буары тугдадзинтæй, йæ уды уидæгтæй фенкъары æмæ сæ афтæмæй — æрдзон уагыл — рахæссы чиньгæсæгмæ. Цыдæридæр у, уæддæр фыццаг строфайы рæнхъытæ цавдон уæнгæй кæй фæвæййынц, уый дæр цима æмдзæвгæйыл хорзырдæм фæзынди: хохæгты къорд тækкæ райдайæны сты быnton æлхъывдхуыз. Автор нын не 'ром здахы сæ фыдхуыз, æмпилд цæсгæмттæм, сæ цардæфхæрд гуыртæм — рæнхъытæ дæр цавдыл кæд уый тыххæй аскъуыйынц. Стæй алыварс дуне дæр бæлццæттимæ иумæ хъуыддаджы куы бацæуы (æврæгтæ, хур, хæхтæ æмæ а. д.), уæд строфаты арæнтæ дæр фæуæрæхдæр вæййынц, сæ дыккаг æмæ цыппæрæм рæнхъыты кæрæттæ цавдæй “раирвæзынц”.

Уацмысы фыццаг рæнхъ амад у адæмон вазыгджын дзырдбаст “уæнтæхъил-сæргуыбырæй”-ы бындурыл. Арæх вæййы фольклоры, стæй аив литературæйи æмæ февдисы геройи тыхст уавæр: уæнтæхъил-сæргуыбырæй, ие та уæнтæбæрзонд-сæргуыбырæй, ома æнтъыснæг зæрдæимæ, æфхæрдæй, састæй. Алихан “уæнтæхъил”-æй сарæста “æууæнтæхъил”, æмæ цима йæ фæлварæн фæрæстмæ. “Æууæнтæхъил” (кæс æй “æмуæнтæхъил”, ома, чи цæуы, уыдан иууылдæр, æмхуызонæй сты иу уавæры æмæфхæрд, цардæууæрст, æууад) ахъаз у ныв фæуæз-заудæр кæнинæн, фылдæр тых дзы баудзынæн. “Æууæнтæхъил-æмуæнтæхъил”, “æмпилд”, “æмтылд” — ацы æртæ дзырды æмцæдисæй авторæн стыр хорзы бацыдисты. Адæймагмæ афтæ кæссы, цима цæуджыты къорд иу цыдæр æнахъинон удгоймаг у. “Æм” ссис æмдзæвгæйи æнæмæнг хъæугæ хай, нывæн, хъуыдйæн уæлæмхасæн тых чи дæтты, ахæм.

Дзæвгар сты Алиханы хæдхуыз аивадон фæрæстæ. Суанг ма

инверситә дәр ахъаз сты стихамад ног кәннынән, әмдзәвгәйи буарән раттыңц ыйдаәр әбәрәг хъомыс, әрбахәссынц әм сатәг комуләфт. Зәгъәм, “цыма фәсүрынц сә сә цардәй” грамматикәйи әгъдәуттәм гәстә хъуамә уаид афтә араәт: цима сә сә цардәй фәсүрынц. “Кәйдәр әлхәнынмә сә тугәй”, зәгъгә, уызы рәнхъән та йә прозаикон хуыз ахәм у: сә тугәй кәйдәр әлхәнынмә, ие та: кәйдәр сә тугәй әлхәнынмә. Поэт грамматикон уагәвәрдтә-әгъдәуттә фехәлдта, әмә рәнхъытән “сә синты сәстытә фәрәстмә сты”.

Алихан уацмысы бәрцбарәнән цыппардәстәгон ямб хуымәтәджы нә равзәрста. Уый йын фадат радта йә дзуринаң ңәрдыхдәрәй, ирдәрәй равдисынән. Арфхұуыдыгәнәг кәсәг әнәмәнг бағиппайдзәни мырты цардәгас, тасгә-усагә азәлд дәр. Зәгъәм, с әмә ү хъәләсонтә ә, а, и, ы-имә бастәй рәнхъытән дәттыңц бәлвырд музыкалон фәлгүуыз: әмдзәвгәйи кәрәй-кәронмә ахсәм бәлләтти къахуынәр, уарынты әмә дзәххоры сыр-сыр, дымгәйи уләфт. Цәвитеттон, әрдз әнәхъәнәй дәр змәлы, архайы, тыхсы, удәгасау әнцой нал зоны.

Әңәг поэзи арвай гуыры, музыкә, мыртә, дзырдтә дунеон тыгъады сүсәгтәй исы, әмә йәхәдәг дәр уызы әгәрон сүсәгтәу әвидийгә у. Алихан та арвы хъәбул, Стыр Хуыцауы Стыр Дунейи поэт кәй уыд, уый бәрәг у йә хуыздәр уацмыстәй: дзырдтә йә хъомысәй, йә курдиат-фарнәй сә хуыз скалыңц, дзыхъхъынног фестыңц, рәнхъытә кәнныңц әнахуыр әрттывд, тыбар-тыбур, әмә сә рухсәй адәймаджы зәрдә дәр срухс вәййы.

ГҮҮРГӘЕ — КЪАДДӘР...

Уәрәсейы демографийы уавәры тыххәй иу чиныңджы ахәм сәргонд и: “Падзахады адәм истәмән хъәуы?” Амә чиныңджы автор йәхәдәг дзуапп дәтты уыци фарстән: “Уәрәсейы адәмы царды 90-әм азты цы ивдзинәдтә әрцид, уыдоммә ләмбынәг күү ’ркәсәм, уәд нә бон у хатдзәг скәнын: “Ницәмән хъәуы падзахады адәм. Адәм хъыгдарыны хос сты падзахадән. Падзахады хъәуы электорат әвзәрстыты рәстәдҗы, әфсад — хәсты рәстәдҗы. Стәй йә хъәуы хъалон фидджытә. Хъалонфидджытә йә хъәуы алы хатт дәр. Ахәм уавәрты адәм нымад цәуынц макроэкономикон бәрәггәнәнтә хуыздәргәнән фәрәзыл. Уәрәсейы адәм хъуысты стыр хъуыддәгтән: әппәтдунеон революци аразынән, коммунизм аразынән. Уыци хъуыддәгтәй кәуыл цас туг ныккалын хъәуы, уый нымад никүү уыд. 90-әм азты дәр ногәй ницы ’рциди Уәрәсейы. 90-әм азты реформәтә адәмән не сты, адәмы удвәллойә сты”.(Орлова И. Демографическое благополучие России. М., 2001, 135 ф.)

Чиныгәй цы скъуыдзаг әрхастам, уый ууыл дзурәг у, амә авторы тынг кәй әндавы, цы фарстайыл дзуры, уый, стәй разы кәй нәү Уәрәсейы ныры дуджы демографион политикәйә. Авторы тыхст әнцион бамбарән у, уымән әмә Уәрәсейы демографион уавәр фәцәуы сәрсәфәнмә.

А фәстаг рәстәдҗы демографион фарста ләууы, Уәрәсе тәккә тыхстдәр цәмәй әййафы, уыци фарстаты фарсмә — бәстәйел экономикон, хәстон, социалон, экологион уавәрты фарсмә. Хъуыддаг афтә у, әмә, адәм цы зәххыл сыйцыл уой, уыци ран хәлышнц царды уавәртә. Афтәмәй Уәрәсе сләмәгъ уыдзән политикон, экономикон әмә хәстон әгъдауәй. Йә ном әрхаудзән иннә падзахәдты әхсән, стәй, гәнән ис, әмә йә зәхмә фәнүхилыны фәнд фәзына иннә падзахадтәй искәмәты.

Ләппу фәсивәд куы цүусдәр кәна, уәд сләмәгъ уыдзысты бәстәйи хәстон тыхтә, барадхъахъәнәг оргәнтә, әмә тәссаг у бәстәйән йә араңтән дәр әмә, йә мидцард куы ныххылы-мылтыя уа, уымәй дәр.

Адәм куыдхистәргәнгә цәуой, афтә гәнән ис, әмә мауал фаг кәна кусәг къух, уый фәдүл куыстхъом адәмил әңциа яғәр бирае куист. Уәд цауддәр кәндәзән се 'нәниздизинад, фылдәр сә хъәудәзән дохтырты әххуыс, февзәрдәр уыдзысты пенси әмә әнәуи социалон әххуыстә кәныны хъуыддәгтә.

Үәрәсейы уавәр вазыгджындәр кәны уымәй, әмә дзы адәм әгәр әнәнхъәләджы раив-баив кәнынц сә цәрән-бынәттә. Лидзгә фылдәр кәнынц, куист зын ссарән кәм у, ахәм рәттәй әмә лиздынц, куист ссарән кәм и, ахәм бынәттәм. Әрыгон адәм, бәлвирд дәснүйадыл хәст чи у, уыдон кәцәй ацәуынц, уыцы бәстә, ай-гъай, ләмәгъ кәны наукон, сәфәлдистадон, демографион әмә экономикон әғъдауәй. Сәрмагонд демографион иртасәнтә куыд амонынц, уымә гәсгә нә бәстәйән азәй-азмә әзвәрдәр кәны йә уавәр. 2002 азы Үәрәсейы амарди, гүыргә дзы цас ракодта, уымәй 940 мин адәймаджы фылдәр. Афтәмәй, адәмь әрдзон фәцуух уыди (—) 6,5 алы 1000 адәймаджы хыгъымә дәр (демографиый уый хуыйны промилле). Цас райгуырд, уыдоны нымәц рауади 9,8 промиллей, цас амарди, уыдоны нымәц та — 16,3 промиллей. Цас гуыры, уымәй мәлгә фылдәр куы фәкәны, уәд демографиый уый хуыйны депопуляци. Үәрәсейы ацы хъуыддаг райдынта 1992 азы. Уәд бәстәйи, гүыргә дзы цас ракодта, уымәй 219,8 мин адәймаджы фылдәр амарди. Чи амард, уыдоны коэффициент уыди (—) 1,5 промиллей. Куыд уынәм, афтәмәй депопуляций низ карзәргәнгә цәуы.

Ивгъуыд азы бәрәтгәнәнтәм гәсгә Үәрәсейы Федерацийы 89 субъектәй әрмәстдәр асты рауади фылдәр, чи райгуырд, уыдоны нымәц, чи амард, уыдоны нымәцәй. Мәххъәл әмә Дагестаны у хъуыддаг нывыл әвәрд, иннә әхсәз регионы әрмәст зына-нәзына фылдәр у, чи райгуырд, уыдоны нымәц. 80 субъекты та (Цәцәны тыххәй ницы бәрәтгәнәнтә ис) гүыргә чи кәны, уыданәй мәлгә кәны зынгә фылдәр.

Нәхи республика куы райсәм, уәд уый 1996 азәй фәстәмә фидар бынат әрцахста, хъуыддаг әзвәрдәр кәм у, уыцы регионты 'хсән. 2003 азы Цәгат Ирыстоны райгуырди 8,0 мин сабийы, мәлгә та дзы акодта 9,0 мин адәймаджы. Афтәмәй чи

амард, уыдоны нымәң рауад әнәхъән мин фылдәр. Иудадзыг җәрдҗыты мины хыгъдмә үй үйдзән афтә: гуыргә — 11,3 промиллейы, мәлгә — 12,6 промиллейы. Кәрәдиуыл абарыны тыххәй цалдәр Җәвиттоны әрхәсдзыстәм нә сыхаг адәмтәм демографион ивдзинәдтә куыд Җауынц, үй ֆәдыл. Кәсәг-Балхъары чи райгуыры, уыдон сты 11,3 промиллейы, чи амәлы, уыдон та 11,1 промиллейы. Адәмы рәэты бәрәггәнән у 2 промиллейы. Дагестаны адәмы рәэты бәрәггәнән — 7,0 промиллейы. Мәххъәлы республикәйи — 4,0 промиллейы.

Куыд уынәм, афтәмәй нә сыхәгтән сәхъыиддаг бирәхуыздәр у — гуыргә сәм кәны фылдәр, мәлгә — къаддәр.

Демографиийи хыгъдтә куыд амонынц, афтәмәй Цәгат Ирыстоны уайтагъедәр сәхицән бынат скәнынц, бәстәйи демографион уавәртү цыдәриддәр әвзәрәй фәзыны, уыдон.

Кәй кой кәнәм, уыцы уәззая уавәрәй җәмәй рацауәм, үй тыххәй ләмбынәг сахуыр кәнын хъәуы демографиийи әппәт фәзындтытә дәр әмә үй бындурыл рацаразын хъәуы ног демографион политикә. Ацы хъуыиддажы бирә фарстатә иудадзыг иухуызон нә вәййынц, ивгә Җауынц, уымә гәсгә сәм ләууын хъәуы къәрцхүсәй әмә син сә алыш фәзиләнмә дәр агурын хъәуы сәрмагонд бавналән. Ахуыргәндә сәхъус тынгдәр дарынц, сабитә кәм цас гуыры, уымә. Иннәмәй та бәрәг у — демографиийи әппәтү зындәр фарста баст у, сывәлләттә кәм әмә цас хъуамә гуыра, үй раст фәндагыл рацаразыны хъуыиддагимә.

Адәм хъәздыг кәм Җәрүнц, уыцы бәстәты (Швеци, Герман, Англия әмә әнд.) сәрмагондәй ницы аразынц, җәмәй сывәлләттә фылдәр гуыра, үй тыххәй. Уыцы паддзахәдти хицауәдтә архайынц, җәмәй хуыздәр кәной җәрдҗыты социалон-экономикон уавәртә. Кәцы бинонты цал сывәллоны хъәуа, үй та сәхәдәг әвзардзысты.

Демографиән йә дыккаг фарста у, адәм кәм цас мәлә, үй. Әмә уым быцәйуагәй ницы и. Әппәт бәстәты дәр хицауәдтә архайынц, җәмәй адәм мәла къаддәр әмә царда дәргъвәтиндәр кәна.

Уәрәсейи дәр бирә демографтә ахәм зондыл хәст сты — демографион политикә аразыны рәстәдҗы хъуамә фылдәр әргом здәхтәуа, цардән даргъдәргәнән цы мадзәлттәй ис, уыдомә.

Уәрәсейи тыххәй цы загътам, үй ахәссән и Цәгат Ирыс-

томмæ дæр. Ам фылдæр мæлы алы хуызты дæр — зæрондæй дæр, æрыгонæй дæр, низтæй дæр æмæ æнæнхъæлæджы фыдбылызты бахауынæй дæр.

1989 азы Цæгат Ирыстоны амарди 6,1 мин адæймаджы. 1989 — 2003 азты уыцы бæрæггæнæн фæфылдæр 47,5% кæнæ 9,5 промиллейæ схæццæ 12,6 промиллемæ. Эмткæй райсгæйæ Цæгат Ирыстоны алы ран дæр гүүргæ чи кæны, уыдонæй мæлгæ кæны бирæ фылдæр, фæлæ хъуыддаг уæлдай æвзæрдæр у Алагиры æмæ Мæздæджы районты. Фароны бæрæггæнæнтæм гæсгæ, Алагиры районы мæлгæ чи акодта, уыдоны промилле уыд 15,7. Мæздæджы районы та алы мин адæймаджы хыгъдмæ дæр амарди 15,5 адæймаджы. Цымыдисаг у уый дæр, æмæ нæлгоймæгтæ фылдæр кæй мæлы сылгоймæгтæй. 2003 азы амарди 1,5% нæлгоймæгтæ æмæ 1,1% сылгоймæгтæ.

Зæгъын хъæуы уый дæр, æмæ нæ республикæйы цы бирæ адæмыхæттытæ цæры, уыдонæн дæр сæ демографион змæлд иухуызон нæу — иутæй мæлы фылдæр, иннæтæй — къаддæр. Уæдæ гүүргæ дæр — афтæ. Уийадыл иутæ кæнынц фылдæр, иннæтæ — къаддæр. Фылдæр чи кæны, уыдонмæ хауынц азербайджайнæгтæ, хъуымыхъхъ, цæцæн, дагестайнаг адæмыхæттытæ. Тынг рæзы мæхъхъæлон адæмы нымæц. Эцæг йæ рæзы бæрæггæнæнтæ амынд никуы цæуынц. Иннæ адæмыхæттытæ цыдæридæр сты — уырыс, ир, украинæгтæ, беларустæ, сомих, гүүрдзы, дзуттæгтæ — се 'ппæтæй дæр мæлгæ кæны фылдæр, гүүргæ сæм цас кæны, уымæй.

Ирон адæмæн, уæлдæр цы депопуляцийы кой ракодтам, уый райдытда 1999 азы. Уыцы аз гүүргæ цас ракодта, уымæй мæлгæ акодта 73 адæймаджы фылдæр. 2002 азы райгүүрди 2901 саби, мæлгæ та акодта 4303 ирон адæймаджы, ома, гүүргæ чи ракодта, уыдонæй, мæлгæ чи акодта, уыdon уыдисты 1402 адæймаджы фылдæр. Уый фæстæ æртæ азы дæргы депопуляци фæфылдæр 19,2 хатты (1402:73). Дунейи иунæг адæмыхаттæн дæр афтæ дард не сты, гүүргæ дзы цас кæны æмæ дзы мæлгæ цас кæны, уыцы бæрæггæнæнтæ кæрæдзийæ. Цыбыр ныхасæй, ирæттæ куыд куынæгмæ цæуынц, афтæ иу адæм дæр — нæ. 1990 — 2002 азты ирæтты 'хæн сабитæ гүүрьини хъуыддаг фæкъаддæр и 50%, мæлгæ чи акодта, уыdon та фæфылдæр сты 52,8%.

Хъыгаг у уый, æмæ демографион ивддзинæдты хыгъдиртасæнты бæрæггонд нæ цæуынц, лыгъд æмæ, æнæбары сæ бынæттæй чи фæхауд, уыцы адæмтæ. Фæлæ уæддæр зонæм,

уыдонәй ноджы фылдәр кәй мәлүәттөн сәм ноджы къаддәр кәй гуыры. Уыцы хъуыддагән цалдәр ахкосаджы ис. Фыцлаг уый, әмәе цәхгәр фендәрхуызон вәййи лыгъд адәмән сә климәт. Дыккаг уый, әмәе лыгъд бинонтә кәддәриддәр фәецәрынц үәззау социалон-экономикон уавәрты. Әртыккаг та уый, әмәе, лыгъд адәм кәм әраңцайынц, уым рәвдышдұхъуг кәй вәййиңц, гуымыңда хъәртә әмәе сә гуымыры риуыгъдтытә кәй фәкәннынц бынәттон чиновниктә.

Уәлдәр куыд загътам, афтәмәй царды уавәртә хорз кәм сты, уыцы капиталистон бәстәты фылдәр адәм амәлынц, кәй базәронд вәййиңц, уый ахкосәй. Махмә та бирә у, зәрондмә чи наә фәцәры, афтәмәй чи амәлы, уыдоны нымәц. 1990 азы наә республикәйи, фыдбылызы чи баҳаудта, афтәмәй чи амард, уыдон уыдысты 572 адәймаджы, кәнә та, әдәппәт чи амард, уыдонән сә 9,2%. 2000 азы уыцы нымәц схәццә и 865-мә, кәнә 10,1 процентмә. Цы азты кой кәнәм, уыцы азты, искәй къухәй мард чи әрцид, уыдоны нымәц сырәзти 65-әй 124-мә. Әдәппәттәй 1990 азәй 2001 азмә наә республикәйи искәй къухәй амард 1200 адәймаджы. 600 адәймаджы та сәхи сәхәдәг амардтой. Мард чи әрцид, уыдонәй 15 — 39 азы кәуыл цыд, уыдон сты 52,4%. Әмткәй райсгәйә, фыдбылызы баҳаугәйә чи амард, уыдонән сә 43,1% хауы, уәлдәр кәй бацамыдтам, уыцы азтәм.

Тынг зын баууәндән у ууыл, әмәе иу азмә республикәйи алкоголизмәй әрмәстдәр 3 адәймаджы йеддәмә наә мәлүәт, зәгъгә, уый. Ам, мах куыд нымайәм, афтәмәй статистикә хәлд цәуы, наә “национ сәрыстырдзина” наә рох кәй наәу, уый ахкосәй.

Демографион статистикәйи, наркоманийә чи амәлы, уыдон хицәнәй амынд наә цәуынц, нымад сты “әндәр әнәнхъәләдҗы хъылма кәмәе фәхәццә вәййи”, уыдоныл. Уыцы ахкосаджы амәддаг фәвәййи әрвылаz 40 — 45 адәймаджы. Уәдә әнәуи искуыцәй исчи куы рахауы, транспорты фыдбылызы куы ’рқасы, уәд уым дәр арәх ахкосаджын вәййиңц наркомани әмәе алкоголизм.

Әрғәттәй бирә кәй мәлүәт, стәй, чи мәлүәт, уыдоны нымәц фылдәрәй-фылдәр кәй кәнә, уый әмткәй райсгәйә әнә зынгә наәу, наә республикәйи адәймаг рәстәмбис нымадәй цас цәрү, уыцы хъуыддагыл. Бәрәттәнәттәм куы ’рқасәм, уәд фендзыстәм, зәрдә кәмәй наә рухс кәнә, ахәм цәвитеттәт: наә республикәйи рәстәмбис нымадәй адәймаг цәрү

68,5 азы. Нэлгоймæгты хицæнæй куы райсæм, уæд цæрынц 62,0 азы, сylгоймæгтæ та — 75,4 азы. 1990 азы ацы бæрæггæнæнтæ æмткæй райсгæйæ уыдысты 70,7. Уыдонæй нэлгоймæгтæм хауди 65,2 азы, сylгоймæгтæм та — 75,8. Куыд уынæм, афтæмæй ам нæ бон у æрхæссын зындгонд демограф Урланисы чиныгæй “Хъахъхъæнүт нэлгоймæгты”, зæгтгæ, уыцы сæргонд. Äниу маx царды уавæрты афтæ хъуамæ зæгъиккам: “Нэлгоймæгтæ, уæхи хъахъхъæнүт!”

Уæдæ цымæ иннæ рæтты та адæм цас цæрынц? Уыцы хъуыддаг базоныны тыххæй нæ дардмæ цæуын нæ бахъæудзæн. Нæ сыхаг мæхъхъæлы республикæйы рæстæмбис нымадæй адæм цæрынц 74,0 азы: нэлгоймæгтæ — 68,6, сylгоймæгтæ та — 79,0. Маx дæр уыцы бæрæггæнæнтæм куы схизиккам, уæд бирæ фæцæрæццагдæр уайд нæ республикæ. Куыд фæзæгъынц, исты хорз хъуыддагмæ бæллын зиан нæ хæссы лæгæн.

ДЗОДЗЫККАТЫ Зәидә

ФЫСГӘЕ АӘМӘЕ ДЗУРГӘЕ НЫХАСЫ НОРМАӘТЫ ХИЦӘНДЗИНАД*

Ирон адәммәе ахуырад күң нәма уыди, уәд дәр әвзаджы хъәздыгдинәдты тых хорз әнкъардтой: әмбәрстой, кәм қавәр дзырд хуыздәр сфидаудзән, хъуыдыйад цәмәй бәлвырд мидис равдиса, уый тыххәй йә күңд саразын хъәуы, уыдәттә. Цәвиттон, зытой әппәтадәмон ныхасы нормәтә.

Әвзаджы цыдәриддәр равзәры, уыдон се 'ппәт нормә не свәййынц. Термин нормә амоны, әхсәнады фәлтәрдзинады чи ныфвидар вәййы, әвзаджы ахәм сәйргадәр фәрәзтә әмә уыдонәй пайда кәныны әгъдәуттә. Ахуырадимә иу рәстәг фәзындысты литературуон нормәтә дәр. Уыдон бынат ссардтой грамматикәты, дзырудәтты, паражат сә кодтой скъолаты, аив литературә, газеттә әмә журналтә, радио әмә телевынән, театртә. Алы адәммәе дәр литературуон әвзаг зонын у кады хос: аив әмә ләгъз ныхасмә хъусын кәддәриддәр вәййы әхсызғон әмә әнцион.

Ирон әвзагән йә литературуон хуыз паражат кәнын әмә йә фидар, әппәт адәмән иумәйаг чи уа, ахәм домәнтәм гәсгә аразын ахсажиаг әмә зын хәс у. Фыццаджыдәр уымән, әмә ие 'ппәт хуытә фаг нә райрәзтысты, сә хәстә сын йәхимә уырыссаг әвзаг кәй райста, уымә гәсгә. Дыккаджы та дзы пайда кәнынц дыууә хицән раны цәрәг адәм. Иу адәм дихтә кәй сты, уый, ай-гъай, къуылымпый хос у йә иумәйаг литературуон әвзаг фидар кәныны хъуыдаджы.

Нырыккон әвзагзонынады термин дзургәе ныхас арәхдәр фәамоны, литературуон әвзаг чи фәзоны, ахәм адәймәгтү 'хсән әнәофициалон уавәртү, әнә рагацу баңттәгәнгәйә, цы ныхас равзәры, уый. Бинонтә, әрдхәрдтә, әмкусджытә, әнәнхъәләдҗы сәмбәләг әнәзонгә адәймәгтә сә дзуринаңтә

* Мыхуыргонд цәуы Уәрәсейы Гуманитарон Наукон Фонды финансон әххуысәй. Проект 04-04-3700 1a/Ю.

кәрәдзийән фәкәның дзургә ныхасы фәрцы. Үй “әхсәст” чинигон ныхасәй хицән кәны үе ’ппәт хәйттәй дәр. Дзурджытән арәх сә ныхасыл рагацу ахъуыды кәнын кәй нә бантысы (уәвгә, сәрибар уавәрты уымә тырнгә дәр нә фәкәның), үй тыххәй сә схауынц, фидаргонд литературан нормәтәм гәсгә цы фәрәзтә нә вәйиынц, ахәмтә. Бафиппайын хъәуы, ахәм нормәтә чинигон ныхасән кәй вәйиы, дзургә ныхасы та уыцини мидис арәх зәгъән вәйиы дыгай-әртүгай хуызы, әмә үй аиппыл нымад нә фәңәуы. Фәлә дзургә ныхас әмтгәй нә халы литературан әвзаджы араентә. Ныхасы әдзәттәдзинад әмә йә дзурыны хуыз уәлдай стырдәр фәд ныуудзың дзырдән сә мырты әмә хъуыдыйәдты араэтыл. Ацы хъуыды бафидар кәныны тыххәй дәлдәр къәйттәй ләвәрд цәуынц фысгә әмә дзургә ныхасы фонетикон вариантә. Сә иу хайы уынәм хъәләсонты ивд. Къәйтты фыццағ амынд сты чинигон-фысгә вариантә, сә фәстә та — дзургә хуызтә, литературан дәрзәг нормәтәм гәсгә чи не сты, ахәмтә: фәуәд — фод, цәуыннә — цоннә, әрәхгәнин — әрүхгәнин, әрәвналын — әрүвналын, цәстылыл — цәсттыл, хәрзәхсәв — хәрзыхсәв, ам — йам, гъе ахәм — йахәм, ай — йай ә. а. д. Хъәләсон а-йә райдайгә амонән дзырдты мыр й фәзыны канд цардыуагон ныхасы нә, фәлә суанг радио әмә телеуынәны дикторты, театрты актерты ныхасы дәр. Уыци хъуыддаг нын әвдисы, дзургә әмә официалон литературан ныхасы араентә иуәй-иу хатт хәлд кәй әрцәуынц, үй.

Дзырдты фонетикон хуызтә развәрынц, сә әмхъәләсонтә куы аивынц, уәд дәр. Зәгъәм, дзырд әрласын фехъусән вәйиы куыд әлласын, әрләууын — куыд әлләууын, сцыбыры бәсты — ццыбыр, сцырыны бәсты — ццырын (дәргъвәтиң цц уәд фәхъуысы уырыссаг әвзаджы сс-йы хуызән), ногхъәуккаг — ноххъәуккаг, ләдзджытә — ләдҗдҗытә, дәләрмтә — дәләрттә, нархор — натхор, згъорын — гъзорын, әрмгурий — әмгурий, схойын — хсоиын, әрвәссын — әввәрсын әмә әнд. Ацы къәйтты дыккаг хуызтән йә фылдәр сәвзәрдисты, хицән адәймәгты ныхасы, афтә сәм әнциондәр дзурын кәй кәссы, уымә гәсгә. Сә развәрди бындуры сты әмхъәләсонты ассимиляци, рахауд, мырты бынәтты ивд (метатезә). Кәй зәгъын әй хъәуы, уыци фәзынәтты фәрцы развәргә вариантәй пайда кәнән нәй скъолаты, телеуынән әмә радиойы диктортән, театры актертән: ацы дзырдта раст-

дәр у, фысгә сә күйд кәнәм, афтә дзурын, уымән әмә уый нә къухы әңционәй әфты. Афтә әңцион дзурән цы дзырдә не сты, ахәмтә дәр ирон әвзаджы бирә ис, зәгъәм: чызджытә, амондджын, кондджын, уындджын, ност, ләгтә, хъаст а. д. Әппәт адәмән дәр бирә әңциондәр дзурән у: чызытә, амондҗын, кондҗаджын, уындҗаджын, ност, ләктә, хъаст. Иу ныхасәй, афтә дзурын сси сә литературан нормә. Фәлә литературан әвзаджы фысгә хуызы цы варианттә нәй, уыданы иу хай әппәтадәмон нәу. Хицән ныхасыздәхты дзурынц: иумийагәй (ома иумәйагәй), кълуб (клуб), әуым (уым-ы бәсты), хъәзныг (ома хъәздыг), ордон (ома уәрдон), ортә (уәртә), уыс (ус) а. д.

Кәй зәгъын ай хъәуы, Цәгат Ирыстоны бындурон цәрдҗыты ныхасы цы литературан нормәтә ис, уыданән дзуапп дәттынц ацы дзырдты дыккаг хуызтә (сты къәләтты). Әраджы цы орфографион дзырдуат рацыди, уым дәр ацы дзырдә сә дыккаг хуызты ләвәрд сты.

Нә литературан ныхасы алыхуызонәй фехъусән ис уырыссаг әмә интернационалон дзырдә дәр: биографи дзурынц биаграфи кәнә биәграфи, операци — апераци кәнә әпераци, очерк ма дзурынц очырк дәр, ректор — ректыр кәнә ректәр, торт — афтә кәнә тъорт, съезд — сезд, роль — рол кәнә роль, стиль дзурынц стиль кәнә стил (уырыссаг с-имә) объект — абект кәнә әбект а. д.

Әрбайсгә дзырдты растфыссынады тыххәй стыр быңаутә нәй, фәлә сә дзурыныл бафидуын зындәр хъуыддаг у, уымән әмә сә иу хуыз ивы иннәйи, суанг ма уыщыиу адәймәгтү ныхасы дәр. Кәронәй фәлмәнү нысан цы дзырдты ис, (роль, стиль, промышленность әмә әнд.), уыданы тыххәй ма әнәзәгъгә нәй ахәм хъуыды: хистәр әмә астәүккаг кары ирәттә сә арәхдәр дзурынц хъәбәр әмхъәләсонтимә (рол, стил, прәмышленнәст). Фәсивәд та ахәм дзырдә дзурынц, уырыссаг әвзаджы сә күйд дзурынц, афтә. Әваццәгән, фәстәдәр ахәм дзурыны хуыз ирон ныхасы дәр сүйдән нормә. Дыууынәм азтәй нә заманы онг зынгә ивдзинәйтә баййәфтој әмхъәләсонтә ц, дз, з, с. Раст сты, афтә чи нымайы, зәгъгә, нә рәстәдҗы ирәттү фылдәр хай ц-йы бәсты дзурынц с (уырыссаг с-йы әнгәс), дзы-йы бәсты та — з (уый дәр уырыссаг з-йы әнгәс), мыртә з әмә с та “цәгаттар” ирәттәй иутә дзурынц уырыссаг ж әмә ш-мә әввахс, иннәтә та — уыци мырты хәрз хуызән. Ацы әмхъәләсонтә

бынтон иухуызон дзурын зын домән у, дардәр хұуыддаг йәхи амондзән, фәлә абор әрәджы нәма у ирон с әмә з бынтон "сүрыссағ" уәвүнәй баҳизын.

Ирон литературан ныхасы дзургә хұызәй уәрәх кәй нә пайда кәнәм, уымә гәсгә фәсивәд дзырдә арах фәдзурынц, фыст цы дамгъәтәй вәййынц, уыдонмә гәсгә. Зәгъәм, дзырдты қәхдҗын, сгарын, хәсгрә, сбәттын, мыртгә, қәхгәр, сдардта ә. әнд. мырты дж, г, б, д нормәмә гәсгә дзурын хъәуы зәлангонәй нә, фәлә әрдәгзәлангонәй сә разәй ләууәг әмхъәләсонты ахкосәй.

Жәнаивгәйә, ома зәлангонәй, бирәтә фәзәгъынц дәргъөвәтин мыртә дәр, зәгъәм: *ныббар*, *ныдәлгом*, *ныгәпп* кодта әмә әндәр дзырдты, нормә та сә домы әзәлангонәй дзурын, ома — *пп*, *tt*, *kk*, (әңгәр, әнә рауләфтәй).

Хицән хұызтә ис иуәй-иу морфологион формәтән дәр. Уыдоны 'хән әмсәр варианттә сты: зәгъәм: цыд — цыди — цыдис, бадт — бадти — бадтис әмә әнд. Фәлә дзырдты варианттә фылдәр хатт әмхуызон литературан нә вәййынц. Зәгъәм, къорд номдарән ис дыгай формәтә бирәон нымәцы. Бирә азты дәргъы уыци хұызтәй пайда кәныны фадат ләвәрдтой нә орфографион дзырдуәттә дәр. Дыгай хұызын дзурынц әмә фыссынц: *закъонтә/закъәттә*, *дзауматә/дзауметтә*, *фәдонтә/фәндәттә*, *цуанонтә/цуанеттә*, *рәдыдтә/рәдыдтытә*, *саламтә/саләмтә*, *мәлгуыдтә/мәлдзыджытә*, *хиуэттә/хиунтә*, *зиантә/зиәннтә*. Ног орфографион дзырдаты (Багаты Н., Тахъазты Х., 2002) дыууә вариантон дзырдты нымәц зынгә фәкъаддәр. Ам нал сты ахәм формәтә: *закъонтә*, *рудзынгтә*, *цуанонтә*, *мәлдзгуытә*, *зиәннтә*, *зынджытә*, *уәрәгтә*. Уый дзуры ууыл, әмә дзырдуат аразджытә бацаҳрайтой, әвзаджы стәмдәр хатт цы формәтәй спайда кәнынц, дзырды мидисмә уәләмхасән нысаниуәттә чи нә хәссы, уыдон литературан әвзагәй аиуварс кәныныл.

Дзургә ныхасы нымәционтә әмә номдартәй араэст дзырдабастыты иу хұыз фәцыбырдәр вәййы. Абарут: дыууә цайы (чиныгон вариант — дыууә агуывзәйы цай кәнә цайы дыууә агуывзәйы), әртә бәгәнйы (чиныгон вариант — бәгәнйы әртә авджы), дыууә хъәрмхуыппы (чин. вар. — *хъәрмхуыллы* дыууә тәбәгтьы) ә. а. д. Фехъусән ис ахәм хъуыдыйады хұызәттә дәр: Уыдон уыдисты әххормәгтә, бәгъәввәдтә. Чиныгон ныхасы фәстаг дыууә дзырды — зәгъинәгтә нормәмә

гәсгә хъуамә уой иуон нымәцы — әххормаг, бәгъәввад. Фәлә әдзух миногоны бирәон нымәц дзургә ныхасы ахкос нә вәййы. Ирон әвзаджы әппәт къабәзты дәр ис ахәм хъуыдыйады хүйз: *Ләппу уыди бәзәрхыгтә*. Фәстаг дзырдән йә бирәон нымәцы формә әххуыс у иу-цасдәр дзырды мидис аивынән: радты йын дзырда *бәзәрхыгтомау-ы* нысаниуәг.

Дзургә ныхасән ис йәхи дзырдә дәр: *гъер* (йә чинигон хүйз — гъеныйр) фарстон дзырд *и?* (йә чинигон синонимтә цы? нә?), номивәг йед алыхуызон әндәр дзырдты нысаниуәгты.

Ам сәхи мидисы арәх нал вәййынц дзырдә *дын* (ома дәүән) әмә мын (ома мәнән). Уыдон рахизынц әххуысгәнәг дзырдәм — хайыгтәм. Зәгъәм: *Әмә дын хъәртә кәнын райдынта: Кәм мын сдохтыр ис?*

Фехъусән дзы ис әнахуыр мивдисджытә дәр, зәгъәм: *Әргүил дын кодтон, әрзаремә сын кәндзынән, әрдүүүә сомы уын кодтон* ё. а. д. Сә фәрцы дзурәг әвдисы йе 'пәрццәг ахаст исказәмә. Сә чинигон варианттә сты: *Скәндзынән дын гуыл, уәдә; Ратдзынән сын Заремәйы, әндәр ма цы; Уәдә, ратдзынән уын дыууә сомы*.

Ноджы фылдәр хицәндзинәйтә ис дзургә ныхасән йә хъуыдыйәтты арәсты. Хүымәтәг хъуыды уагъд әрцәуы вазыгджын хъуыдыйады джиппы: *Ләппу чи у, уый изәры сә хәдзармә нал әруәндыд*. Чинигон вариант: *Ләппу изәры сә хәдзармә нал әруәндыд*. Ахәм хъуыдыйады хүйз адәмон сфаелдыстады текстты дәр арәх у, спайда дзы кәнынц, кәй тыххәй фәдзурынц, уымә уәлдай әргом әрзідахыны тыххәй.

Арәх әдзәттә ныхасы дзурәг раздәр фәзәгты, йә хъуыдәджы фыццаг цы февзәры, уый. Афтәмәй рауайынц ахәм вазыгджын хъуыдыйәтә зыгъуыммә рәнхъәвәрдимә: *Бәстә цъиу-цъиу сси, мәргүтән хәринаң ләвәрдтон әмә* (чинигон ныхасы вариант — *Мәргүтән хәринаң ләвәрдтон, әмә бәстә цъиу-цъиу сси*). Радзурынмә йә хъавыдтән, уайтагъд хылмә фәдә, әндәр (чин. вариант: *Уайтагъд хылмә фәдә, әндәр әй радзурынмә хъавыдтән*) әмә әнд.

Дзургә ныхасы синтаксисы уәлдай бәрәгдәр сты, чинигон ныхасы уәвгә дәр цы арәзтытә нәй кәнә дзы стәм хатт кәмәй спайда кәнынц, уыдон. Ахәм арәзтытәй иуы архайы номдар кәнә мивдисәджы әбәлвырд формә, номон хауәны, арәх ма сә фәстә фәләууынц се 'мкъай номивджытә дәр. Зәгъәм:

1. Кәй арвитон? Меретхан, әмә уый дәр цыдәр әрбаци.
2. Де 'мбәлттә кәм сты? — Ме 'мбәлттә? Нә сыл хәст кәнин.

3. Адәмимә быцәу кәнин, уый йә царды нысан у.
Чиныгон ныхасы саудәрәй фыст дзырдтә сә фәстә ләү-
уәг хәйттимә хъумамә баст уой афтә:

1. Меретханы арвитин, әмә уый дәр цыдәр әрбаци.
2. Ме 'мбәлттыл нә хәст кәнин.
3. Адәмимә быцәу кәнин йә царды нысан у.

Дзурәг хъуыдыйады искацы дзырдмә йә ныхасәмбалы
әргом куы фездакы, уәд спайда кәни ахәм фарстон дзырдтәй
дәр: цы? цәмәй? цәмән? кәд? кәцәй? куыдәй? әмә әнд.
Зәгъәм:

1. Мах та кәд? Райсом әмбәләм?
2. Цәргә та цәмәй? Йә пенсийә кәндзән?
3. Цы? Фәтарстыстут?
4. Ныр куыд? Зәгъон ын?

Сә фарсмә ләууәг дзырдты мидис ма тыхджындәр кәнинц
хайыгтә нә? и? дәр. Абарут:

1. Бадәм дын нә? әмә дын ай әваст фәтәррәтт кодта.
2. Нә дын дзырдтон? и дын нә дзырдтон?
3. Уәд дын Симон чи у, нә? уый йә къух дард фәхаста
әмә йә ныдздзәхст кодта.

Дзургәйә адәймаг фәтырны әвзаджы фәрәзтә фәстаярц
кәнинмә дәр, әмә хъуыдыйәдтә бынтон әххаст нә рауа-
ынц; араәхдәр дзы фәцуух вәййынц ныхас әмә хъуыды
әвдисәг дзырдтә. Әркәсәм-ма цалдәр ахәм хъуыдыйадмә.

1. Базәронд вәййи әмә уәд йә зәрды әрәфты әмә уәдә
худинаң у, куы науал ракурон ус. (Дзырдтә әрәфты әмә-йы
фәстә чиныгон ныхасы хъәуы бакәни мивдисәг ахъуыды
кәнни).

2. Кәддәр цыдәр ныхас әмә сын әз афтә загътон. (Чины-
гон ныхасы ма йәм әмә-йы разәй бафтауын хъәуы дзырд
рацыди).

3. Абон Заретә дәр.. Мәт та, дам, кәнин. (Нә дзы фаг
кәни афтә зәгъы).

Адәймаг йәхи кәнә искаї ныхәстә куы фәфәзмы, уәд
хъуамә пайда кәна дзырдтә зәгъгә кәнә дам-әй. Дзургә
ныхасы уыдан дәр араәх фәцуух вәййынц, зәгъәм: Дә фырт
цәуылнә куры ус, куы бафәрсай, уәд дын дәрдтыл дзурын

райдайы. Чиныгон ныхасы хъуамә дзырд күргүй разәй ләү-уыдаид хайыг зәгъгә. Ныхас әмә хъуыды әвдисәг дзырдтә фәбәттыңц искази комкоммә ныхас әмә авторы дзырдтә дәр. Фәлә дзургә ныхасы уыдан дәр уагъд әрцәуынц. Абарут: 1. *Әдзух мән агурынц, гъей, цом әмә наем фәкәс.* 2. *Әрба-цыд әмә мә цуры әрләууыд, мәнә чызг, нал дын фәразын дә курджытәй.*

Ныхас сәрибәрәй күң фәцәуы, уәд дзурәгән фылдәр фадат вәййи йе 'нкъарәнтә, йә ахаст истәмә кәнә исказәмә равдисынән. Уыцы хәс арәх сәххәст кәныңц фразеологион әвастхъәртә, сидәнтә, сомытә. Әвастхъәртү дзәвгар хайә пайда кәнән ис әрмәст дзургә ныхасы. Ахәмтә сты: о стъафәрәлләх, зәххардыстән, Хетәджы ардыстән, судзгә бонтә, бәлләхы нае фәдән, ай бәлләх нау, мәгүүры бонтә, мәгүүры бон мыл нае акодта, ахәм диссаг ма уыди, диссаг нае федтай, марадз зәгътай, әцитт, стә-ма, гъәй әмә әндәртә. Уыдан әххүис сты дис, әнәразыдзинад, катай, бардзыра равдисынән.

Хъуыдыйәтты арәзт ма фәүәрәхдәр вәййи сидәнты фәрцы дәр. Сә иутә сты уәлдай әнкъарәндҗындәр, әмә сә чиныгон ныхасы уый тыххәй нае пайда кәныңц. Сидәнтә вәййиңц хицән дзырдтә дәр әмә дзырдбәститә дәр. Сә формә цалдәр хъуыдагәй аразгә вәййи: ныхасгәндҗытә сә кәрәдзимә күнд әввахс сты, Җавәр цәстәй кәсыңц кәрәдзимә, цы кары сты, сылгоймәгтә сты әви наелгоймәтә, сә мидуавәр Җавәр у, әппәт үйдәттәй.

Әнәзонгә карджын адәймагмә фәдзурәм нае фыды хай кәнә нае мады хай, зәгъгә. Зәрәдтәм та ма бадзурән ис не стыр фыды хай, не стыр мады хай. Әнгәс сидәнтә ис немыцимә дәр — Гросфатер (*Стыр фыд*) әмә Гросмутер (*Стыр мад*). Әрмәст уыцы дзырдтәй фәхоныңц сәхи бабаты әмә нанаты. Уәлдәр амынд ирон дәңцәгтү дзырд хай йәхи нысанниуәдҗы нае, ома истәй хай нае нысан кәнә, фәлә сидәнтом хәссы исказәмән уәлдай аргъ кәнәны нысанниуәг. Бирә ирон хәдзәрттү ма нае рәстәдҗы дәр фехъусән ис ахәм сидәнтә: не 'фсин, усай, уәртә чызг, уәртә ләппу, ләгай. Иуәй-иу наелгоймәгтә сә сылгоймәгтәм сдзурыңц нае сыл кәнә уәртә сыл, зәгъгә. Фәлә ахәм сидәнтә халыңц ирон ныхасы аивдзинад, әмә сә уый тыххәй банимайән ис хүымәтәг ныхасы иуәгтү.

Уырыссаг әвзаджы әндәвдадмә гәсгә нае дзургә ныхасы сарәх сты сидәнтә мамә, папә, бабу, деду. Адон әрцахстый

нәхи дзырдтә әна, баба, нана, дада-йы бынат. Литературон ныхасы сә пайда кәнын раст нәу. Хистәртә сә кәстәртәм фәлмән, рәвдауән ахаст равдисынц ахәм сидәнтәй: мә хуры чысыл, мә хур акәнай, мә къона, мә җәстырухс, мә рахиз җәст, мә дуне, мә җәст акәнай, әмә әнд. Иутәм дзы әмхицдәр сты сылгоймәгтә (мә къона, мә җәст), иннәтәй та пайда кәнынц нәлгоймәгтә дәр әмә сылгоймәгтә дәр. Адоны ныхмә ләууынц, әппәрциәг мидис кәмән ис, ахәм сидәнтә: уәртә ныгуылинаң, әнәнтыст (фәзәгъынц сә сабийән), иблис, хәйрәг әмә әнд. Сидәнтәм бафтауынц миногонтә дәр, зәгъәм: Хетәгкаты хъал чызг, Колыты буң чызг. Фәзәгъынц сә адәймаджы алхыскъ кәныны, амәстәй марыны тыххәй. Хорз зонгәмә арәэт күү вәййынц, уәд та февдисынц хъазән ахаст.

Скәнән и цалдәр хатдәжды.

Фыццаджыдәр, ирон литературон әвзагән әмхуызон не сты йә дзургә әмә фысгә хуызтә. Дзургә ныхасы хицәндинәдти ахкосәгтә сты: ныхасы әдзәттәдзинад, комкоммә кәй фәңәу, уый, дзурджыты 'хсән официалон ахастытә кәй нә вәййы, уый.

Дыккаджы та, дзургә ныхасы уыцы иу хъуыды равдисән вәййы вариантон фәрәэтәй. Әппәты фылдәр варианттә сәвзәрынц дзырдтән сә мырты кондән, грамматикон нормәтә та иу хуызмә әркәнин әңциондәр у. Уыдон әрфидар кәнын къухы әфты фысгә текстты фәрцы. Сбәрәг ма, дзургә ныхасән йәхи фразеологи, йәхи дзырдтә әмә синтаксисон арәзтәтә кәй ис, уый дәр.

ТÆККАË ЗЫНАРГЪДÆР ЧИНЫГ

Дунейы тækкæ зынаргъдæр чиныгыл нымад у, Леонардо да Винчи 1506 — 1510 азты қæй ныффиста, уый — “Лестеры кодекс”. Нæ алыварс дуне Леонардо хоны удæгас: дон йæ туг, зæхх йæ буар, йæ уд та уæлдæф.

Цалдæр азы размæ ацы чиныг 30 милуан доллæрæй фылдæрæй балхæдта зæххы къорийыл хъæздыгдæр лæттæй иу — Билл Гейтс.

КУЫ — НÆЛ, КУЫ — СЫЛ

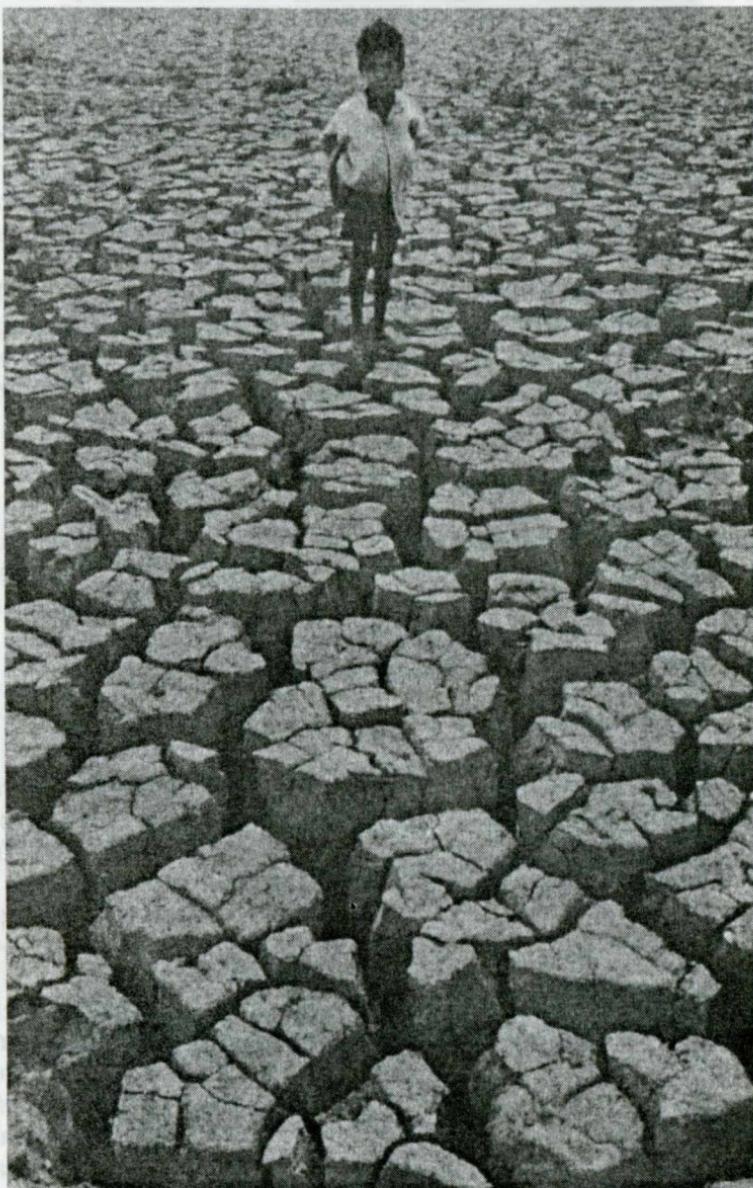
Атлантикæйы фурды дæлдон къæдзæхты дыдағъты цæры æрвçъæхсæр кæсаг губан (ома былой). Нæл кæсаг исты фыдбылызы амæддаг куы бавæйы, уæд ын йæ хæстæ æххæст кæнын райдайы сыл кæсаг — сæ цæрæнбæстæ хъахъхъæны, тугдзыхты сурын райдайы. Ноджы асæй дæр фестырдæр вæйы.

Уый дæр фæуæд, фæлæ снæл вæйы, снæл! Амæ иуахæмы æвзонг къайимæ цæрынтæ-хæрынтæ байдайынц.

СМУДЫНМÆ КУРДИАТ

Æрæджыты дæр ма Тибеты моладзандонтæм дохтыры дæсныйадыл сахуыр кæнынмæ истой, фындзæй иттæг рæвдз чи уыд, ома алы тæфтæ кæрæдзийæ хорз чи иртæста, æрмæстдæр ахæм æнахъом лæппуты.

Куы-иу сахуыргонд сты, уæд айдагъ тæфмæ гæсгæ дæр æнционæй æвzæрстой алы низтæ. Базыдтой-иу адæймагæн йæ кар дæр, стæй, чи кæмæн цас хион æйяфы, уый — чидæр кæйдæр ныйярæг кæй у, ууыл нæ сæтты, зæгъгæ, уæд-иу æй бағæды кодтаиккой.

Цы байтауай, уый жеркәрддзынæ.

ЧЬИУ

Сырдтæн се 'мбудæнтæ адæймаджы æмбулæнтæй бирæ тых-
джындæр кæй сты, уый алчи дæр зоны. Фæлæ сыл Америкæйы
штат Висконсины цæрæг цуанон Нейл Бретл хинæй рацыд.
Цæвиттон, рагæй-æрæгмæ дæр мæстæй хæлд сагтæ, бирæгътæ
æмæ рувæстæм, хæстæг бахъуызæн сæм кæй нæй, уый тыххæй.
Дæ уæлæ резинæйæ дзуумæттæ куы скæнай, уæддæр адæй-
маджы йæ тæфæй дардмæ базоныңц.

Нейл æй бамбæрста: хъуыддаг комулæфтæй аразгæ у! æмæ
ног æууилæн чьиу æрхъуыды кодта. Уый тых кæны микроб-
тыл, фесафы хæрд, нозт æмæ суанг тамакойы тæф дæр,
йæхæдæг та бынтон æдæф у. Кæй зæгъын æй хъæуы, цуанæттæ
йæ хæлофæй æлхæныңц.

ФÆСТÆРДæМ ЗГЬОРÆГ

Дунейыл цынæ ерыстæ ис, цынæ! Малайзийы цæрæг Сейку
Моганасундар сси дунейы чемпион... фæстæрдæм згьоргæйæ!
3 сахаты, 30 минуты æмæ 35 секундмæ азгьордта 30 километ-
ры. æмæ иу хатт дæр нæ фæкалд.

Йæ ном ын Гиннессы чиныгмæ бахæсдзысты.

ФЫДæХ æМæ УАРЗТ

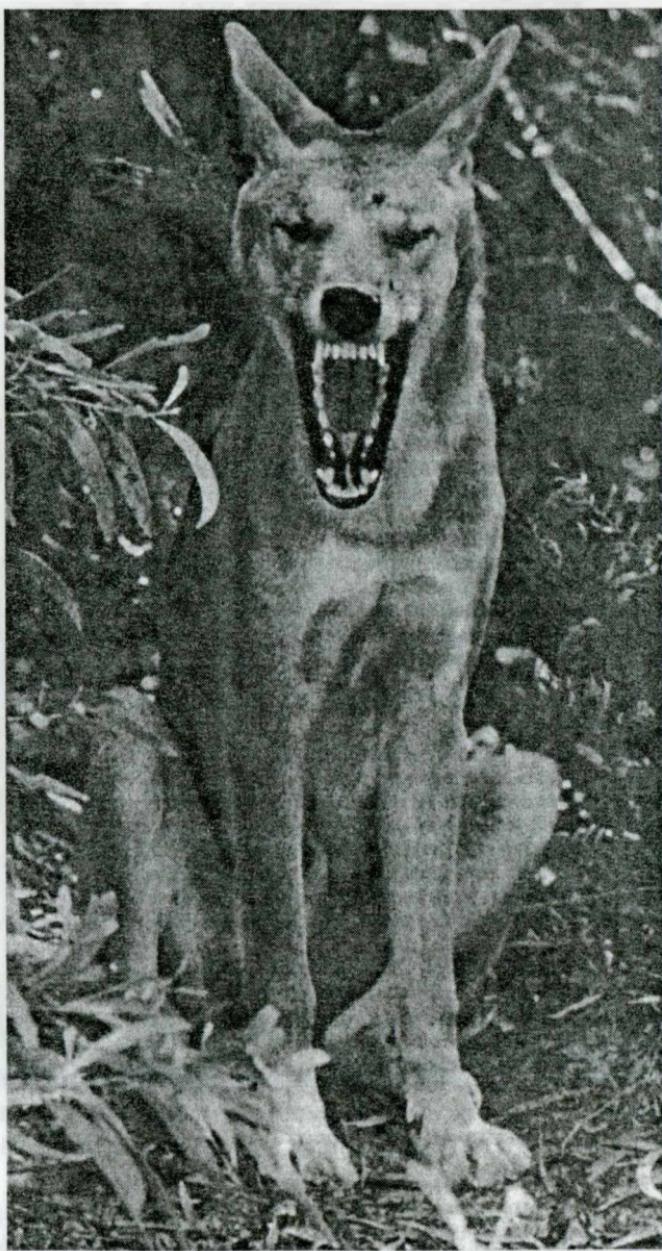
"Гэллап Интернационал"-ы кусджытæ бафарстой 60 бæстæйы
цæрджыты, чи сæ цы зæрдæ дары "стыр асты" бæстæтæм, уымæй.
æппæтæй æнæуынondæр сын сты АИШ — 34 процентæн. Дык-
каг бынат ахсы Уæрæсе — нæ йæ уарзыңц 25 проценты.

Уарзæгой цæстæй кæмæ кæсыңц, уыдоны 'хсæн фыцлаг у
Канадæ — районд дзы сты 92 проценты: Америкæйæ — 40,
Уæрæсейæ та — 31 процент.

Европæйы цæрджытæ Уæрæсейы нымайыңц "æнæнхъæлæджы
бæллæхты иугæндзон гуырæны". Австралийæгтæй нæм фыдæх зæрдæ
дарыңц сæ 32 проценты, чехæгтæй — 27, францæгтæй — 23, немы-
цæй — 21, норвегийæгтæй — 19. æппæтæй æнаддæр стæм туркæгтæн
— сæ 57 процентæн, уыдоны фæстæ та бердзенæгтæн — 41 процент.

Сæ цæсты рухс стæм болгайрæгты 61, албайнæгты 57 æмæ
вьетнамæгты 40 процентæн.

æнæдиссаг нæу, Балтийы цур цæрджытæй сæ фылдæрæн
уарzon кæй стæм, уый.

Æмæ бирæгътæ уæхæдæг куы стут! Ха-ха-ха!

ХӘЙРӘДЖДЫН НЫМӘЦ

Ныр дыууә мин азәй фылдәр ахәмүл нымад у 13, уырыс-сагау “чертова дюжина” кәй хоныңц, уый. Йесо Чырыстиимә Сусәг әхсәвәры уыдис уал адәймаджы — Йәхәдәг әмә дыуудәс апостолы. Уыдонимә Иудә Искариот — Ахуыргә-нәджы чи ауәй кодта 30 әвзист әхцайыл, уый. Гадзрахатәй йыл куы рацыдысты, уәд райдытой Чырыстийы хъизәмәрттә.

Европәйы әмә Америкәйы фысымуәттә әмә әндәр әхсәнадон агъуыстыты нәй 13-әм цәрән әмә күсән уәттә, нәй дзы 13 уәладзгүйттә, уәдә йә хәдзар дәр уыци номырәй ничи амоны.

Уыйхыгъед тынг цытджын сси 12: афәздзы мәйти нымәц, суткә дәр у дыууә хатты 12, тәрхондоны бады 12 ләдҗы, хоккей әмә бейсболәй чи хъазы, уыданаёй дәр, йә уәлә 13 фыст кәмән ис, ахәм дарәс ничи скәндзән.

Уәдә әхсәз әмә фарасты хъуыдаг дәр нә ацыд. Фәрсәй фәрстәм — 69 — куы уой әмә сә куы фәфәлдахай, уәд дәр әмхузыон сты — дыууә уарзоны сә хоныңц. Нымәц 6 гуыбыр адәймаджы әнгәсәнтә кәй у, уйядыл ай фидиссаг номәвәрән скодтой козбауттә, дзырдхәсджыттә әмә ләтгад-гәнджыттән — цәвиттон, уыдан сты кәйдәр “шестеркәттә”.

Иннахәм 666 та схуындауыд “дәллимоны әмә апокалипсы” нымәц. Ахуыргонд адәм сә ницәмә дарыңц, фәлә уәддәр мәңг уырнынад йә кәнонтә кәнни. Ноджы ма космосон нау “Апполон — 13” 13 апрелы 13 сахаты, 13 минуты әмә 13 се-кундыл куы стахт әмә куы байсәфт, уәд уәлдайдәр фәсонт сты әүүәндаг адәм.

ИУТАЕ — ФӘДИСМАЕ, ИННАЕТАЕ — КЪӘБИЦМӘ

Дард Камчаткәйи хъәуи-хъәу әмә горәтәй-горәтмә зылд Размик Мурадян әмә әхцайы фәрәзтә әмбырыд кодта, Беслә-ны трагедийи амәддаг чи басис, уыданы номәй. Хорз ын бантыст, фәлә йын нә батадысты — аәрцахстай йә.

Алы тугныккалдән дәр йә тугай йә чызиттә къаддәр нә разыныңц. Бирә цыдәрттә ма сбәлвырд уыдзән уыци әбual-гъы теракты тыххәй дәр...

Бонән диссаг куы нә хъусай, уәд...

НÆФÆТЧИАГ ГЕРБ

Цæцæйнаг гербыл ис бирæгъы сурæт. Цæцæйнагау бирæгъ у борз. Уый гæнæн та, дам, нæ уыд, æмæ герб суа, кæд цæцæн сæхи æцæг пысылмон адæмым нымайынц, уæд: пысылмон дин бар нæ дæтты цæрæгойты нывтæ кæнынæн — Хуыцауæй тæригъæд у, нæ фæтчы.

Цæцæйнаг фольклоры та бирæгъ тынг кадджын у, лæгдзи-нады символ сис. Сæ таурæгъ куыд дзуры, афтæмæй иуахæ-мы дунейы сæфт ралæудзæн, æрмæст ма бирæгъ баззайдзæн цæргæйæ. Авирхъау тыхджын уадымгæ систдзæни, сæрсæфæны билгæрон та лæудзæни бирæгъ æмæ ниудзæн. Дымгæ ахæм тыхджын уыдзæн, æмæ йын йæ царм мæхæлыс-тыгъд бакæндзæн. Фæлæ уæддæр бирæгъ нæ басæтдзæн, не 'рлæудзæн йæ уæрджытыл. Амæ уæд йæхи дæр бауырнди-зæн, æцæг хъæбатыр кæй у, уый.

Политиктæ, æвæццæгæн, уыцы таурæгъ нæ зонынц. Йе та сæм нымады нæу...

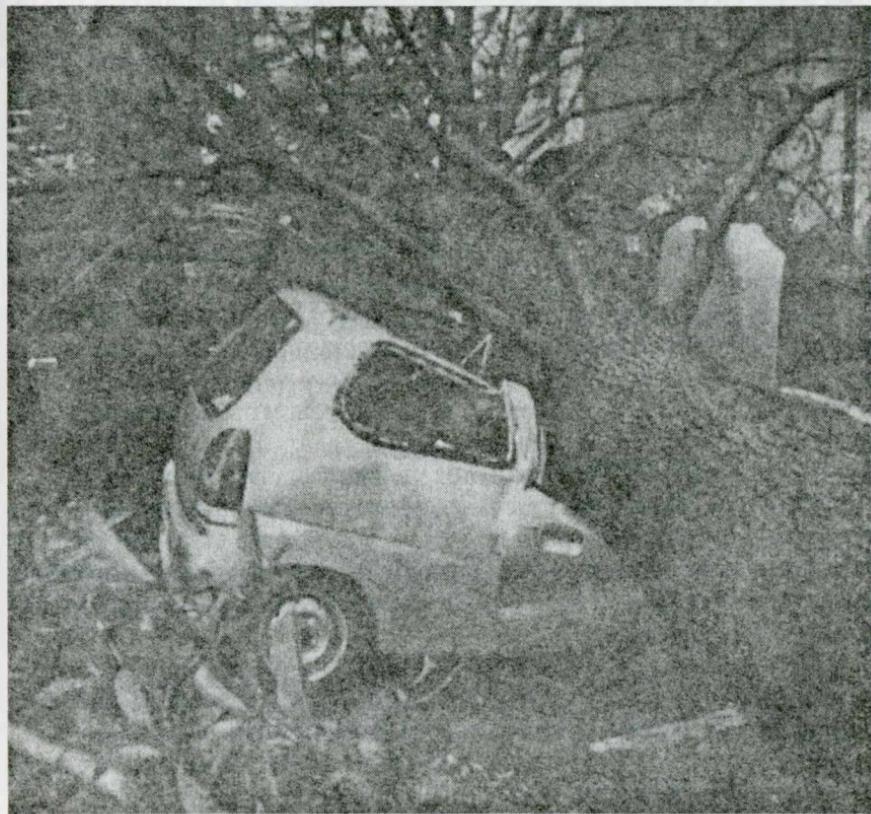
УÆРÆСЕЙЫ ПЫСЫЛМАТТАÆ

Мæхæмæт-пехуымпар куы амард, ууыл дæс азы рауад, афтæ пысылмон динил хæст адæм фæзындысты Дербенты — 643 азы. VIII æнусы ацы динимæ хорз зонгæ уыдисты хазартæ дæр, бирæтæ йæ исгæ дæр ракодтой. Ахæм дин дæр кæй ис зæххыл, уый Киевы уырыс уыдонæй базыдтой.

922 азы Волгæйаг Булгариы официалон дин сси ислам — Багдадæй сæм сæрмагонд минæварад æрбацыд. Уыцы бул-гайрæтæ сты нырыккон тæтæры фыдæлтæ.

1242 азы фæзынц Сызгъæрин Орда — ног паддзахад Монголы империйы мидæг. Тынг стыр бæстæ уыд, йæ сæйраг горæт Сарай-Бату та æрæнцад абоны Астраханмæ хæстæг. Батый йемæ цы манголты æрбакодта, уыдон сæмхæццæ сты бынæттон тюркаг адæмтимæ æмæ сæ иу этнос рауад — тæтæр. Ордайы сæргы 1313 — 1342 азты хан Узбек уыд, æмæ пысылмон дин сис иæ официалон дин, ахæлиу Хъырымæй Сыбыры онг.

XV æнусы райдиан Тамерлан Сызгъæрин Ордайы куы ныддæрæн кодта, уæд уый ныппырх цалдæр ханадыл — Хъазан, Астрахан, Сыбыры, Хъасымы паддзахад æмæ Ногъайы Ордайыл.

Ныр дәр ма мыл калдзынаң дағ фәздәг?

Астраханы ханад хәццәе кодта Терчы онг, фәлә уәddәр аеппәтәй къаддәр уыд. Горәтү ном та раздәр хъуист афтә: Ас — тархан, ома асты, сәрмәтты байзәддәгты цәрәнуат. Хан Батый сын радта, хъалонәй сә чи сәрибар кодта, ахәм гәххәтт — тархан.

Кәд Цәгат Кавказы аеппәтү разәй пысылмон динил хәст тыхгәнәг араббәгтә фәзындысты, уәddәр ам пысылмон дин аәрфидар аәрмәстәр мангол-тәтәры аәrbabырсты фәстә. Афтә зәгъән ис Дагестаны тыххәй дәр. Кәсәг, хъәрәсе, черкестә, балхъар, адигтә әмә abhazты иу хай спысылмон кодтой турк әмә Xырымы хантә. Ирыстонмә пысылмон дин аәrbahәццә XVII — XVIII әнусты, уәлдай зәрдиагдәрәй йә райстой уәздәттә. Мәхъхъәл әмә цәцәнмә та аәrbacyd Дагестанәй.

Мәскуыйаг ләджы, дам, дзәбәх ныссәрф, әмә йә цәстомы цъары бынәй тәтәйраг сзындән. Мәскуыйы дзәвгар әмбәлы, тюркаг нәмттә кәмән ис, ахәм бынәттә — Арбат, Таганка, Ордынка, Балчуг... Уырыссаг әвзаг дәр йемыдзаг у пысылмон тәтәрәй аәrbaisgә дзырдәй — богатырь, арбуз, халат, башмак, диван, деньги, тайга, карандаш, лошадь, чулок, чердак, халва, таможня...

1716 азы Петр Фыццәгәмь бардзырдмә гәсгә францаг әвзагәй уырыссагмә раивтой Xыуыран, фәлә уыци иу рәстәг пысылмәттән тыххәй исын кодтой чырыстон дин. Екатеринә Дыккәгәм ислам, быхсән кәмән ис, ахәм дин схуынта 1773 азы закъонмә гәсгә.

Пысылмәттә аеппәтәй фылдәр цәры Тәтәры, Башкортостаны, Дагестаны, Цәцәны, Мәхъхъәлы, Кәсәг-Балхъары әмә Xъәрәсе-Черкесты республикәты. Сә нымәц, әвәццәгән, 15 милюанәй уәлдәрмә нә хәццә кәнни. Дунейы мидәг та миллиардәй фылдәр сты.

Динил рәстырдәм әнүвыд адәймаг Xуыцауән хәраймаг хъуыддаг нә бакәндзән, фәлә йын йә номәй налат зондыл хәст фәтәгтә пайда кәнниң райдайынц: Гитлеры аәrdongtәn дәр сә тырысайыл афтә фыст уыд — “Хуыцау немә ис!”

АСТАҮУӘЙ ТА — АЭЗ!

Хъуыстонд скульптор Эрнст Неизвестный, йә уазджыты әхсән, аивады чи цы бынат ахсы, ныхас ууыл куы рауд, уәд афтә:

— Аәмраст хахх у цард, әмдзәхгәр — Хуыцау. Кәм сәмбәләлиң хәххытә, уым та астәүәй дән аэз. Аэз, Шекспир әмә Леонардо!

Иууылдәр фәкуылдәр сты. Фәлә нывгәннынады уацмыстә әмбырдгәнәг Нортон Додж йемә сразы:

— Хъуылдаг әңгәй дәр афтә күү уа, уымәй тәссаг у...

Әппәты фыцлаг уый бамбәрста Юри Любимов: йә күсәнүаты къултыл сә къухәвәрдтә бирә зындгонд адәм ныууагътой. Эрнстан рагацу бафәдзәхстә:

— Ды къулыл нә, фәлә дуарыл ныууадз дә къухәвәрд.

— Дауарыл-йа?

— О, о! Уымән, әмә театрән сәхгәнән ис, къултән фекалән, фәлә дуар та аэз мемә ахәсдзынән!

СЫНДӘГДӘР ЦУ

Фыссәг Андрей Синявский (Абрам Терц) дзырдта:

— Әрәджы дын кәй кәненүү, уый күү уынай, уәд сындағдәр цәуүин райдай. Дә уән фенциондәр уыдзән!

ФӘЛТАУ БЕЛЛӘ КҮҮ УЫДАИД...

Стыр фәтәджы мәләтүү фәстә алы фылдгәнәг фысаджыты дәр лагерьтәй сәрибармә уадзын күү райдыттой, уәд, ныззәронд, афтәмәй суәгъд Галина Серебрякова дәр. Иу литературон конференцийи дзургәйә йә риуыгуыдыр байтом кодта әмә адәммә, цы ностәй ийл бazzад ахәстоны фырнады фәстә, уыдан әвдиста.

Фылдзыых Константин Симонов фәçарәхст:

— Фәлтау дә бәсты уым Беллә Ахмадулинә күү уыдаид!..

МӘ РӘСТАГДӘР ЫН РАТТУТ!

Фысаджыты әмбырдты-иу Наум Коржавин алкәмә дәр ахъаззаг әрләвәрдта. Критикты тыххәй загътаид:

— Әз критиктән нә фыссын, аэз фыссын рәстзонд адәмән.

Бродский тыххәй: — Кәд ленинградаг у, уәддәр бәззы, курдиатджын у.

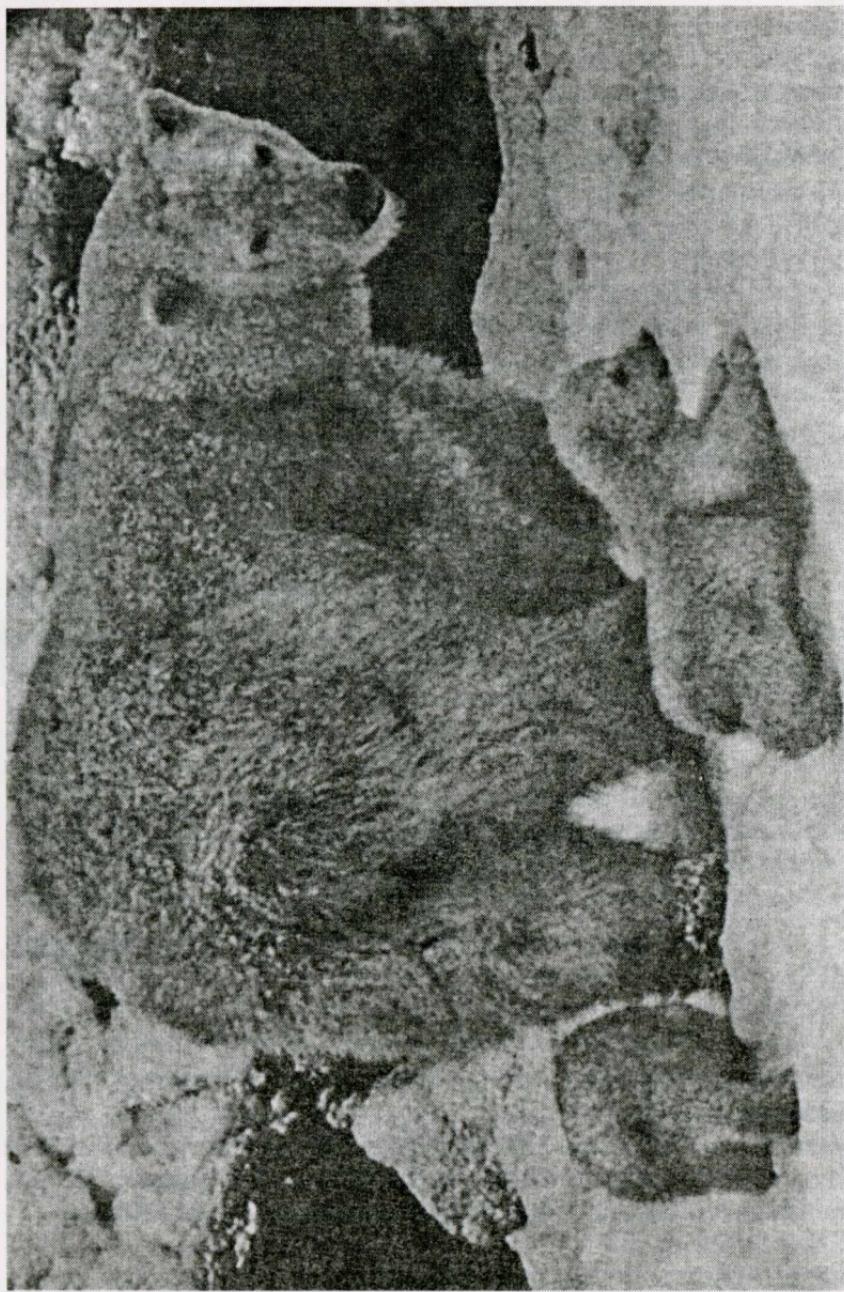
Иуахәмь та әнәхъән авд минуты — регламентмә гәсгә йәм цас хаудта, уыйас дзырдта Лимоновы ныхмә. Дә рәстәг фәцис, зәгъгә, йын әмбырды сәрдар йә зәрдыл әрләууын кодта.

— Әз нәма фәдән!

Уәд дын Лимонов йә бынатәй фәхъәр ласта:

— Мәнмә цы авд минуты хауы, уыдан дәр Наумән дәттын!

Әмә ма йын уыцы рәстәг дәр Коржавин алывыд фәкалдата.

Мады фарсмæ миты рагъыл дэр хъарм у.

СӘДӘ ФӘНДЗАЙ ПРОЦЕНТЫ

Америкәйи цәрәг график әмә нывғәнәг Вагрич Бахчаняны бафарстәуыд:

- Әмә ды сомихаг нә дә?
- Дән. Сәдә фәндзай проценты!
- Уый та күйд?
- Мә фыдыус дәр сомихаг у!

ФӘФҮЙДӘНХЪӘЛ

Сергей Довлатов дзырдат:

— Булат Окуджавәйил сәххәст фәндзай азы. Тел әм ның-цавтон: “Будь здоров, школьник!” Әмә мәхициәй ныббуң дән, оригиналон ныхәстә йәм арвыистон, зәргә: афтә хуында Булаты иу уацау. Цалдәр азы фәстә фембәлдыштәм, фәрсүн әй мә телы тыххәй — йә зәрдыл әй кәй бадартаид, уый мә уырныдта. Уый мын загъта:

— Уәд әз райстон сәдә телы, әмә дзы әстай фонд үйдисты ахәм ныхәстимә.

ЦӘРӘЕЦЦАГ ГҮҮРД

Японы та ацы аз октябрь мәйи әрцид фыбылызхәссәг зәххәнкүйистытә. Иу бинонтә дзы фесәфтысты иууылдәр, фәлә сын сә хәдзары хәлддзәгти бын ирвәзынгәнджытә 92 сахаты фәстә удәгасәй ссардтой сә чысыл ләппүйи. Амәй-ай фидардәр адәймаг дәр уый уавәртү 72 сахатәй фылдәр наә бафәрәзтайд.

АДӘЙМАДЖЫ НОГ ФЫДӘЛ

Индонезийи хурыскәсәннырдыгәй сакъадах Флоресы ссардтой адәймаджы хәрзәнгәс маймулийи стәгдар. Уый у антропологон сенсаци.

Йә асмә гәсгә метрәй бәрzonдdәр наә уыд, фәлә йын даргъ күхтә, йә сәр та чысыл несийи йас. Африкәйи цы пигмейтә цәрәи абон дәр, уыдоны тәkkә халдих у.

Сә мыггаг сыскүүид 12 мин азы размә, ома адәймагимә әмдугон үйдисты. Фәлә цәмән фесәftаиккой, уый бынтон бәлвырд наәма у — чи зоны, нырыккон адәмы рагфыдәл куы

фәзында Индонезийы, уәд сә уый ныццагъта, науәд та сын сә цуангәнән бынәтты сырд нал ныуугъта, әмә уәд уыцы адәмәнгәс листәг цәрәгойтә дәр әххормагәй быныскъуда фесты. Цәргә күң бazzадаиккөй, уәд, әвәццәгән, сұыдаиккөй әндәр адәмы — асәй чысыл адәмы — рагфыдәлтә.

Чи зоны, уыдоны хуыдтой бынәттон йетитә — хъәддаг ләгтә. Куыдфәнды күң фәуа, уәддәр, дам, ацы стәгдар кәй ссардәуыд, уый у тынг ахсджаиг џау, — зәгъынц Кембридж университеты ахуыргәндә Мартә Мирэйзон-Лар әмә Роберт Фоули.

Лидзәм — адәймаг әрбацәуы!

**ИРОН
ПОЭЗИЙ
АНТОЛОГИ**

ЦЫРЫХАТЫ МИХАЛ

(1919 — 1998)

Цырыхаты Тасолтаны фырт Михал райгуырди Цәгат Ирыстоны Хохы Дәргүйесінде зәхкүсәдже хәдзары. 1936 азы баңыди Цәгат Ирыстоны пединституты кусәг факультеттеги. Каст ай күни фәзи, уәд күиста ахуыргәнәгәй, стәй Джызәлдоны районы газеты редакцийы. Цыппар азы дәргүйе фәзи Фыбыбәстәйи Стыр хәсты. Уәззаза цәфәй сыйдахт Ирыстонмә әмәк күиста “Рәстәзинад”-ы редакцийы. 1957 азы Михал ахуыр кодта Цәгат Ирыстоны республикон партион скъолайы, фәестәдәр та — Мәскуыйы Уәлдәр литературуон курсыты. Уый фәстә дзәвгар рәстәг фәкүиста журнал “Махдуджы” сәйраг редакторәй әмә Цәгат Ирыстоны Фысджыты Цәдисы сәрдарәй.

Михал у бирәе поэтикон чингуыты автор. Йе ’мдзәвгәтты әмәк каджыты әххәстәдәр әмбырданда раңыди 1989 азы чинигуадзән “Ир”-ы.

ХОРЫ ЗАРАЕГ

Сыфтәр фәбүр әмәз зәхмә ызгъәлы.
Карст хұымтыл халас әрбадт.
Фәззәдже комуләфт сапшыл ызмәлы.
Сәрвәтты кәрдәг — әууад.

Къахвәндаг сыйзгә и, рагон хъәууаты
Никәйи ары мәңгүл.
Фарон дзы сисрәбын къодахыл бады,
Иу зарәг зары әрмәст:

- Цы уәхъеуы, сабита?
- Хор, хор, хор!
- Цы уәхъеуы, ләппута?
- Хор, хор, хор!

- Цы уә хъәуы, чызджытә?
- Хор, хор, хор!
- Цы уә хъәуы, чындзытә?
- Хор, хор, хор!

“Хор хъәуы, хор хъәуы...” — кодта мә фыд дәр.
Ноджы мә фыдән йә фыд.

“Хорхъуагәй амәләд не знаг, наә фыддәр”, —
Карзәр әлгъыст нәм наә уыд.

Ацы хъәууаты та ногәй мә цуры
Ивгъуыд дуг уынгтә мәрзы.
‘Хормаг әвзагәй наә рәстәг ысдзуры.
Цәсттыл халас наәрсы.

Кәрдзыны тәф әмә авдәны зарап —
Йе схудт, йә цинтә, йә хәрд..
Бафынәй уәлмәрдты уарzon ныйярәг...
Махән та раләууыд сәрд.

Бонрухсы хъаст әмә уарынты сирдәй
Рәстәг, наә рәстәг цәрү.
Быдырты цъәх әмә бурсыг әфсиртәй
Абон дәр зарап наәр:

- Сывәллоны цы хъәуы?
- Хор, хор, хор!
- Бәллцон ләдҗы цы хъәуы?
- Хор, хор, хор!
- Ләппуләдҗы цы хъәуы?
- Хор, хор, хор!
- Чындззон чызджы цы хъәуы?
- Хор, хор, хор!
- Рәдау әфсин цы куры?
- Хор, хор, хор!
- Нә арынгтә цы курынц!
- Хор, хор, хор!
- Хор хъәуы, хор хъәуы, хор!
Хи удтау хъахъхъәнүт хор!

1981

* * *

Ма йәм тәхут, хуры тынтае, —
У фынәй мә къона.
Уадз әмәй йә адджын фынты
Дидинджытә тона!

Ма йын кән зәланг хъәләсәй,
Буләмәргъ, дә зарәг, —
Күсты фәстә цинәфәстәй
Афынәй мә дарәг...

Ма йә хъал кән, хохаг дымгае,
Ма йын хой йә рудзынг,
Бауләфа, сом та хуыммәе
Уайдзәни нә буц чызг.

Ма йәм тәхут, хуры тынтае, —
У фынәй мә къона,
Уадз әмәй йә адджын фынты
Дидинджытә тона!

Мәскүы, 1960

ÆЗ АГУЫРДТОН ЗАРАЕГ...

(Мамсыраты Темырболатән)

Элеги

Æз агуырдтон зарәг...
Ирон дзырд
Мән фехъусын дард ран фәндыйд...
Цымә-иу йә бәхыл хәххон гуырд
Цәргәсая кәм тахти, кәм цыд?

Кәд уәлә Сәрхъәмисы тигътыл
Йә фәндир әнафон ныссаст
Æмә-иу кәд саудзыкку мигъты
Сәркъуләй йә фидәнмә каст?

Йе туркаг ыскъуыдтә хәдонәй
Кәд баивди уымән йә ном
Әмәй йын йә фәстаг бөн донәй
Әнхъяевзәг нә фәци йә ком?..

Әз агурын...

Суадонмәй дзурын:
“Дәүүл кәд фәдзәхста йә цард?”
“Уый никуы аерлаууыд мә цуры...
Нә зонын, кәм сызгәй йә кард...”

Фәрсүн аэз зәронд тулдз бәласы:
“Дәүәй кәд ыскодта фәндүр?”
Зәронд тулдз әңкъардәй әртасы:
“Мәнән уый зын зәгъян у ныр...”

“Цъаҳ айнағ, поэты дзыназын
Кәд искуы дә риумә ныххыз?..”
“Йә цәссиг мә дуртыл нә разынд,
Нә зонын, кәм баци зынгхуист...”

“Фынккаалгә цъаҳ денджыз, уәед та мын
Поэтән йә хъысмет ды зәгъ”.
“Нә зыдтон аэз ахәм... Нә бабын
Мә тәлтәг уыланты йә бәх...”

“О туркаг уәлмәрдты цыртытә,
Йә ном уә кәпцийыл у фыст?”
“Ам бирәтән не счынд әртитә,
Ам бирәтыл молло нә тыхст...”

Әз туркаг ироны хәдзары
Мә фысымы хъавгә фәрсүн:
“Кәд уый зарәг исчи фәзары,
Әмәй йә ныккәнни кәрзын?..”

“Нә зонын, мә уазәг...
Мә хъустыл
Ам никуы ’рцыд уымән йә кой,
Нә фендауыд уымән нә мусты
Фәззыгон йә къухты фәллой...”

Æз агуырдтон зарæг...

Æрталынг...

Чысыл хъæуы фезмæлæг нæй.

Арв ахсæв — ыстъалыты арынг.

Фæлгæсы тæргайхуызæй мæй...

Мæй дзуры:

“Ам ма агур зарæг...

Уæ Иры нæртон хæхтæй дард

Æнæ бæхæй баззади барæг,

Кæйдæр зæххыл аскъуыд йæ зард...”

БАГАТЫ ЛАДИ

(1920)

Багаты Захары фырт Лади райгуырди Цæгат Ирыстоны Тибы хъæуы зæхкусæджы хæдзары. 1922 азы йæ бинонтæ ралыгъдысты быдырмæ æмæ æрцар-дысты Къостайы хъæуы. Лади каст фæци авдазон скъюла æмæ Ирпедтехникум, стæй ахуыр кæнын рай-дыта Цæгат Ирыстоны падзахадон педагогон ин-ституты. Институты кæронмæ нæ бакасти — 1940 азы йæ акодтой Сырх Æфсадмæ. Ульяновски хæстон скъюла фæуыны фæстæ ацыди Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ. 1947 азы сыздæхт Ирыстонмæ æмæ йæ ахуыр ахæццæ кодта педагогон институты (фæсау-уонмæ). Каст æй куы фæци, уæд куыста ахуыр-гæнæгæй алы хъæуты, стæй Ахуыргæнджыты дæсныйад хуыздæргæнæн институты, ноджы уыди Къостайы хъæуы скъюлайы директор.

Лади у цалдæр поэтикон чиныдджы автор. Уымæй дардæр Гаппуаты Хъасболатимæ сарæзта ирон æвзаджы кæсыны чингуутæ райдайæн кълæстæн. Ахуыргæнджытæн сæ куысты фæахъаз сты йæ ме-тодикон амындтытæ, диктантты æмбырдгонд æмæ а.д.

* * *

— Дәуән мәнәй зынаргъдәр — ничи! —
Хъуынджын Кәрдән ард хордта Ичъи.

* * *

Аңхъизән дурынәй ләбурдта:
— Цы у мә разы фурд та?!

* * *

— Кәдәм ма айвәзон, куыд уон? —
Дзынәзта хистхәрәджы Рон.

* * *

— Мәнәй диссагдәр чи у, чи? —
Хъэр систа музейы Аерчъи.

* * *

Цәйбәрц нә дыв-дыв кәнү Бынз,
Уәддәр әй алы ран нәмыни.

* * *

Ызнон та нәл Гәды ныссих и:
— Кәсүт, мәныл дәр зайы рихи!

* * *

— Хъуыдаджы тагъд кәнүн нә бәэззы, —
Дзырдта, йәк ком ивазгә, Пъәззы.

* * *

Хъәсдарәг Дзәбугәй әппәлү:
— Дәуән ныр пенси дәр әмбәлү...

2004 АЗЫ “МАХ ДУГ” НЫММЫХУЫР КОДТА:

АЙЛАРТЫ ИЗМАИЛ: 80 АЗЫ

Айларты Измаил. Боны фәтк. VIII, 57.

АЙЛАРТЫ ЧЕРМЕН: 70 АЗЫ

Айларты Чермен. Әвдай азырында. Сонеттә. VII, 98.

ПАБЛО НЕРУДАЕ: 100 АЗЫ

Ходы Камал. Поэты зәрдә. Әмдзәвгә. IV — V, 189.

Ә. Ходы Камалы ныхас Пабло Нерудаимә. Пароди. IV — V, 190.
Пабло Неруда. Әмдзәвгәтә. IV — V, 190.

САНАТЫ УАРИ: 120 АЗЫ

Санаты Уари. Бәтәйы фырттә. Таурәгъ. I, 6.

СИТОХАТЫ САЛАМДЖЕРИ: 70 АЗЫ

Ситохаты Саламджери. Әнәбары қәстфәлдаңдытә. Пьесә.
X, 15.

ТЕДЕТЫ ЕФИМ: 75 АЗЫ

Тедеты Ефим. Тулдз бәлас. Әмдзәвгәтә. III, 78.

ТУГЪАНАТЫ ДЗЕРАССАЕ: 75 АЗЫ

Арфә. III, 87.

ТЕМЫРАТЫ ДАВИД: 80 АЗЫ

Темыраты Давид. Әртә радзырды. VII, 6.

ТЫДЖЫТЫ ЮРИ: 70 АЗЫ

Тыджыты Юри. Мә заринаг. Әмдзәвгәтә. VIII, 49.

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКАЕ: 700 АЗЫ

Франческо Петракә. Сонеттә. Зонды ныхәстә. VII, 114.

ХЪАМБЕРДИАТЫ МЫСОСТ: 95 АЗЫ

Хъамбердиаты Мысост. Скъуыдзәгтә боныгәй. Фыстәдҗытә.
VI, 120.

ЦАЕРУКЪАТЫ ВЛАДИМИР: 75 АЗЫ
Цәрүкъаты Владимир. Ирон нымадәй... VI, 87.

ПОЭЗИ

- Абайты Эдуард. Хурварс. Әмдзәвгәтә. VI, 111; Дағ авдәны... Әмдзәвгә. XI, 119.*
- Айларты Чермен. Хорз әмә фыд. Әмдзәвгәтә. I, 53.*
- Астемыраты Изет. Чызджы уарзт. Әмдзәвгә. III, 68.*
- Әлбегаты Илитә. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 70.*
- Бабочити Руслан. Зин ңәрән мин иссәй. Әмдзәвгитә. VII, 41.*
- Балаты Альберт. Әхса, ды — мә царды цин. Әмдзәвгәтә. IX, 57.*
- Бестауты Гиуәрги. Къостайән. Әмдзәвгә. IV — V, 53.*
- Биазырты Кромвел. Мадхохы дәлбазыр. Әмдзәвгәтә. VIII, 22; Әмдзәвгәтә. XI, 118.*
- Бирәгъты Владимир. Әмдзәвгәтә. IX, 56.*
- Брытъяны Асләнбег. Әнәхинәй цардән. Әмдзәвгәтә. I, 61.*
- Будайты Милуся. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 73.*
- Гәджынон-Хабәты Риммә. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 65.*
- Гуырдзыбеты Иринә. Әнус әмә исдуг. Әмдзәвгәтә. XI, 34.*
- Дауырә. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 60; Сқәндзән амонд-дҗындаң бөн. Әмдзәвгәтә. XI, 85.*
- Дудайты Лаврент. Әмдзәвгәтә. IX, 58.*
- Дыгъуызы Тенгиз. Рагбонты зарағ. Әмдзәвгәтә. X, 70.*
- Джусойты Марат. Бонтә асадынц. Әмдзәвгәтә. II, 61.*
- Джыккайты Шамил. Иры стыр хъарағ. XI, 54.*
- Дзаболаты Хазби. Әнәном хәстонты ингәны уәлхъус. Әмдзәвгә. IV — V, 55.*
- Дзасохты Музафер. Хъәбулы ад. Әмдзәвгәтә. XI, 66.*
- Дзуццаты Хадзы-Мурат. "Ме 'взаг, ирон әвзаг..." Әмдзәвгә. IV — V, 56.*
- Дзуццаты Эльбрус. Фынәй фарн. Әмдзәвгә. XI, 133.*
- Касаты Батрадз. Ныфсы тала. Әмдзәвгәтә. II, 90; Цәссыгтәй мигъты рагъ. Әмдзәвгә. XI, 96.*
- Калоты Хазби. Уалдзыгон әхсәв. Әмдзәвгә. IV — V, 33.*
- Кобесты Зауырбек. Әерцыбыр... Әмдзәвгә. XI, 141.*
- Кокойты Эльзә. Әмдзәвгәтә сабитән. I, 78.*
- Кости Лизә. Җыренәй судзы къудзи. Әмдзәвгәтә. II, 5.*
- Кочысаты Мухарбек. Сау ңәстыта. Әмдзәвгә. IV — V, 23.*

- Къадзаты Станислав Уалдзәджы фаззон. Әмдзәвгәтә. IV — V, 68;
 Сау азәлд Реквием X, 5. Аңауын аңдон у... Әмдзәвгә. XI, 96.
 Къибирти Амурхан. Уазай цъонгбәл... Әмдзәвгә. XI, 133.
 Къодоты Альберт. Да удаен ныфс дән. Әмдзәвгәтә. IX, 49.
 Малиты Васо. Стыр бәлас. Әмдзәвгә. XI, 36.
 Малити Геуәрги. Кизги зар. Әмдзәвгә. IV — V, 19.
 Мамыкъаты Хъазыбөг. Нә уд ныгтубыр... Әмдзәвгә. XI, 96.
 Нафи. Әмдзәвгәтә. XI, 33; Сагъәсдон. Әмдзәвгәтә. XII, 5.
 Плиты Зәирә. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 71.
 Рәмонты Геор. Раst әмә хәрам. Әмдзәвгәтә. VI, 5.
 Ситохаты Саламджери. Әхсынц нын наэ фидән. Әмдзәвгә. XI, 84.
 Скифирон. "Хәрзбон, хәрзбон..." Әмдзәвгә. IV — V, 57.
 Скъодтати Эльбрус. Дууә дидинәги. XI, 118; Сифтәрон. Әмдзәвгитә. XII, 35.
 Уалиты Лаврент. Азты сәрты. Әмдзәвгәтә. X, 48; Фәзмәгой. Әмдзәвгә. XI, 42.
 Фидараты Руслан. Тулы мә уәрдон. Әмдзәвгәтә. XII, 56.
 Хадыхъаты Фатимә. Беслән. Әмдзәвгә. XI, 141.
 Хәмыйцаты Албег. Боны руҳс. Әмдзәвгәтә. IV — V, 148;
 Хәхты фарн. Әмдзәвгәтә. IX, 5; Әмдзәвгәтә. XI, 40.
 Хәмыйцаты Юри. Дыууә әмдзәвгәй. II, 95.
 Ходы Камал. Туристты хәдзары. XI, 39.
 Хостыхъоты Зинә. Зымәгон бындз. Әмдзәвгә. IV — V, 54.
 Хуыгаты Сергей. Къостайы уынг. Әмдзәвгә. XI, 37.
 Хуытыгаты Хъазыбөг. Ныхас мә кәстәримә. Әмдзәвгә. VI, 119.
 Хъайтыхъты Геор. Куы фәюа хәст. Әмдзәвгә. IV — V, 40.
 Хъәцмәэты Азә. Әмдзәвгәтә. IX, 55.
 Хъодзаты Әхсар. Зәхх — уидәгты мад. Әмдзәвгәтә. IV — V, 133.
 Цәрукъаты Алыксандр. Чызджы сагъәс. Әмдзәвгә. IV — V, 47.
 Цәрукъаты Владимир. Катай. Әмдзәвгә. XI, 37.
 Цомартаты Дуня. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 72.
 Чеджемты Әхсар. Зәрдә рәсүгъд у да уарзтәй. Әмдзәвгәтә.
 VI, 80; Тәгәрбәласы сырх фәzzәг. Әмдзәвгәтә. XI, 72.
 Чеджемты Геор. Бындз. Әмдзәвгә. XI, 97.
 Челдион-Годжыцаты Надя. Чызджы уарзт. Әмдзәвгәтә. III, 68;
 Стъалыйы фәд Әмдзәвгәтә. IX, 41; Хәйрәг әмә зәд
 Әмдзәвгә. XI, 134.

ПРОЗАЕ

- Абайты Арбилянæ. Мардæгасгæнæг. Этюд.* IX, 46.
Æлхъааты Дебола. Радзыртæ. I, 64.
Æлхъааты Аслæнбег. Хъæдгæройнааг хабæрттæ. IV — V, 145;
Царды нывтæ. IX, 60.
Бицъоты Грис. Цалынмæ цалх тула. Радзырд. XI, 16.
Вепхис. Хуыйæндаг. Радзырд. IV — V, 42.
Гусалты Барис. Зæронд сабитæ. Диалогтæ. XI, 121.
Дойаты Луизæ. Радзыртæ. III, 60.
Дзабайты Таисæ. Кæрц. Новеллæ. I, 57.
Дзасохты Музaffer. Дæллаг Ир. Автобиографион повесть. II, 11;
 III, 15.
Дзесты Күйдзæг. Цырагъ. Радзырд. IV — V, 24.
Закаты Алыкси. Цæлхдур. Юмористон радзырд. I, 87; Кæсагдзуан.
 Радзырд. X, 56.
Коцойты Арсен. Фыдбылыз. Радзырд. IV — V, 11.
Къубалты Алыксандр. Сих. Фрагмент. IV — V, 20.
Мамсыраты Дæбе. Додоры дидинджытæ. Радзырд. IV — V, 34.
Тлаттаты Бексолтан. Артистытæ худынц. I, 93.
Хуыгаты Сергей. Æнæнiz у, Æдзи! Радзырд. VII, 49; Бимбол
 амæ Дзиндзол. Радзырд. XII, 16.
Хъайтыхъты Азæмæт. Таурæгътæ. VIII, 5; Цæппойы мыстулæг.
 Рагон хабар. XI, 60.
Хъайттаты Сергей. Адæмæй адæмгæнæг — адæм. Хицæн нывтæ
 ивгъуыд рæстæгæй. IX, 53.
Хъауыраты Дауыр. Хæйрæджыты таурæгътæ. I, 80; Бускайы
 диссаæтæ. VIII, 30; Рагбонты артæй. XII, 43.
Цоколаты Насырбег. Æмбисæндтæ. IX, 53; Дзывгъуисаг рагон
 хабæрттæ. XII, 64.
Цомартаты Изæтбег. Дыууæ радзырды. II, 70.
Цгъойты Хазби. Дæ намыс дын — тæрхонгæнæг. Новеллæ. IX,
 16; Æртæ новеллæйы. XI, 125.

ДРАМАТУРГИ

- Малиты Васо.* Цагъайраг. Дыууæактон трагеди. IV — V, 76.
Темыраты Давид. Уыдонæн рохгæнæн нæй. Скъуыддзаг
 пьесæйæ. XI, 78.

СФӘЛДЫСТАДОН БЫНТӘ

Бырнацты Васили. Ирәд Радзырд. XII, 69.

Дзбойты Батыргег. Тыбылты Чермен әмә Хуырымты Уырызмәдҗы хабәрттә. IV — V, 184.

Хәблиаты Сафар Арыхъусағтағ ныхәстә, хи хъуыңытә. IV — V, 157.

МЫСИНАЕГТА

Дауиаты Эсмеральдә. Мә фыды мысинаеттәй. VIII, 104.

Дзанайты Никъала. Фыдағлты уәзәг — Елгона. VI, 9.

Түгъанты Махарбег. Мә мысинаеттәй Брытъиаты Елбыздыкъойы тыххәй. Уац. IV — V, 48.

ТӘЛМАЦТА

Боциты Юри. Аевидийгә — дә рухс. Аемдзәвгәтә. VIII, 112.

Гәздәнты Гайто. Уаддзалх адәм. Дардәр. IX, 62.

Гейне Генрих. Уарзәгой уд. Аемдзәвгәтә. III, 121.

Игорь Иртеньев. Мах наэ — сымах. Аемдзәвгә. XI, 14.

Михаил Зуев. Хыис. II, 96.

Синельников Михаил. У цард ызмәлдәй. Аемдзәвгәтә. I, 96.

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

1. Нәртон цауәнти.

2. Нарти уацамонгә әмә Хәмици фурт Батрадзи мәләт. II, 99.

Беккуызарты Саукуызды зарәг. II, 99.

Сасиаты Сергей. Ус-богал. Таурағъ. XI, 114.

Сокаты Дианә. Дыууә хойы. Аргъау. XI, 98.

Хъарәг. Адәмон. XI, 10.

АИВАД, КУЛЬТУРА

Касаты Батрадз. Рухс фәлгонцтә. Уац. III, 124.

Хъантемираты Римә. Царды фәзиләнта. Уац. III, 133.

ЛИТЕРАТУРАЙЫ ФАРСТАДА

Гәбәраты Никъала. Журналкәсәдҗы фиппаинаг. VIII, 125.

Джыккайты Шамил. Аемдзәвгә әмә поэзи. Уац. XII, 96.

Сәлбиты Тамир. Уыдҗы аргъауы мифологон бындур. Уац. VI, 161.

Хъазиты Мелитон. Къæбæлдзыг ныхас. IX, 110; X, 85.

Хъодзаты Ёхсар. "Конорус" æви "Канопус"? I, 144; "Хох фæцæ-
уынц". Уац. XII, 106.

ПУБЛИЦИСТИКАË

Аветисян Рубинæ. Іемцегады æгъдау Кавказы адæмтæм. Уац. I, 105.
Айларты Измаил. Нæ рæстæг — нæ ирвæзынгæнæг. Уац. XI, 89.
Айларты Чермен. Уды монолог. Уац. XI, 91.

ÆК (б) П-ый Цæгат Ирыстоны обкомы уынаффæтæ. IV — V, 5.
Къæберты Нодар. Гуыргæ — къаддæр... Уац. XII, 116.

Сидт нæ наци æмæ дунейы адæмтæм. XI, 143.

Сылгоймаг нæлгоймаджы цæстæнгасæй. III, 5.

Тыбылты Алыксандр. "Мах дуг". Уац. IV — V, 7.

Фатимæйы намыс. III, 89.

Хъодзаты Ёхсар. Сау фæззæг. Уац. XI, 5.

НЕ 'ВЗАГ — НÆ ФАРН

Æгъуызарты Каринæ. Сленг æмæ жаргон. Уац. VI, 159.

Æлдаттаты Виктор. Кæд дæхи ирон хоныс. Уац. I, 102.

Дзодзыккатаы Зæидæ. Фразеологизмы национ хуыз. Уац. III, 140.

Дзиуаты Вадим. Æвзæгты уавæр Цæгат Ирыстоны Уац. VII, 130.

АХУЫРГÆНÆГÆН ÆХХУЫСÆН

*Бирæгъон-Кокайты Ларисæ. Диалогон ныхасы рæзтыл куысты
фæрæтæ.* X, 121.

*Дзодзыккатаы Зæидæ. Фыстæ æмæ дзургæ ныхасы нормæты хи-
çæндзинад.* XII, 122.

Къадзаты Людæ. Историон драмæ æмæ национ рæзт. Уац. III, 152.

Цærækты Аллæ. Методикон амындтытæ. III, 143; VI, 151; VII,
136; VIII, 128; IX, 128; X, 115.

Четиты Рубен. Къоста æмæ сценикон аивад. Уац. X, 118.

ҮИДÆГТÆ

Джыккайты Шамил. Ныхас. Уац. II, 108; Уазæг æмæ фысым.

Уац. IV — V, 197; Фынг — æртæкъахыг. Уац. X, 95.

Чехойты Джерихан. Хабар уыд Хабаровски. Уац. IX, 138.

АРТИСТЫТÆ ХУДЫНЦ

Дзадтиаты Уакка. Резо æмæ Къæдзæх. VII, 109.

Тлактаты Бексолтан. Хъæлдзæг хабæрттæ. VII, 111.

“МАХ ДУДЖЫГ” РАВДЫСТ

I, 108-; II, 118; III, 155; IV — V, 58; VI, 143; VII, 121; VIII, 118; IX, 101; X, 73; XII, 84.

АРВИСТОН

I, 118; II, 127; III, 166; IV — V, 220; VI, 168; VII, 145; VIII, 137; IX, 143; X, 127; XII, 130.

ИРОН ПОЭЗИЙЫ АНТОЛОГИ

I, 129, II, 137; III, 175; IV — V, 229; VI, 177; VII, 157; VIII, 147; IX, 153; X, 139; XI, 145; XII, 143.

ТАËФÆРФÆС

Дегъуаты Соня. I, 146.

Цæголты Васили. III, 183.

Цъары фәрстыл:

1. Дзгойты-Гуыдиаты Ксения әмәе Дзгойты Бабуца. Дзанайты-Хетәгката Садулләйи ист къам.
2. Къамисәг-нывгәнәг Григори Квитон.
3. Аңаэзонгәссылгоймаджы сурәт. Азаниты Симоны ист къам.
4. Хуыриаты-Цоланаты Дибә. Азаниты Симоны ист къам.

* * *

Технический редактор
Корректор
Компьютерный набор
Компьютерная верстка
Дизайн

Виктория БОРАЕВА
Заира КАРАЦЕВА
Альбина ДАТИЕВА
Ирида КОДЗАТИ
Залина ГУРИЕВА

* * *

*Журнал зарегистрирован в региональном Управлении ГК РФ по печати в РСО-А.
Регистрационный номер Ш-0132*

*Журналы цы аermæg рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Max дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдан редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

АДСО-Алания по печати и делам издательств и книгоиздательств
361001 г. Владикавказ

Бумажный лист формата А4, офсетная печать, четырехкрасочная.

Учредители: Комитет РСО-Алания по печати и делам издательств,
Союз писателей РСО-Алания

Подписано к печати 21.12.04. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1. Гарнитура
шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 9,3. Учетно-изд. л. 7,38. Тираж 2300 экз.
Заказ № 1652.

Адрес редакции: 362025, г. Владикавказ, ул. Фрунзе, 24.

Телефоны: 53-69-66; 53-31-58; 53-69-62; 53-31-24, 53-65-86.

Журнал отпечатан на Республиканском издательско-полиграфическом предприятии им. В. А. Гассиева
362011, г. Владикавказ, ул. Тельмана, 16.

